

АНДРІЙ КОКОТЮХА

ЧЕРВОНИЙ

БЕЗ ЛІНІЇ ФРОНТУ

МАСШТАБНА ЕКРАНІЗАЦІЯ 2019

Annotation

Це неймовірна історія! Повстанський командир Данило Червоний не пропав безвісти після зухвалої втечі з табору смерті. Вояк УПА вижив і перемиг у нелюдських умовах вічної воркутинської мерзлоти. Щоб зрозуміти, як це йому вдалося, ми маємо повернутися на десять років назад і побачити Червоного юним ліцеїстом, який лише починає боротьбу за свободу. Його шлях по-своєму бачать та оцінюють друг юності Мирон, повстанка Марія, радянський диверсант і донька «ворога народу». Кінороман «Червоний. Без лінії фронту» – довгоочікуване продовження «Червоного», книжки, яка ще до успішної екранізації набула в Україні культового статусу!

- [Андрій Кокотюха](#)
 - [Червоним по білому.](#)
 - [Чотири книги](#)
 - [Фрагмент перший Друг Мирон](#)
 - [1](#)
 - [2](#)
 - [3](#)
 - [4](#)
 - [5](#)
 - [6](#)
 - [7](#)
 - [8](#)
 - [9](#)
 - [10](#)
 - [11](#)
 - [12](#)
 - [13](#)
 - [14](#)
 - [15](#)
 - [16](#)
 - [17](#)
 - [18](#)

- [19](#)
- [20](#)
- [21](#)
- [22](#)
- [23](#)
- [24](#)
- [25](#)
- [26](#)
- [27](#)
- [28](#)
- [29](#)
- [30](#)
- [Фрагмент другий Марія Синиця](#)
 - [1](#)
 - [2](#)
 - [3](#)
 - [4](#)
 - [5](#)
 - [6](#)
 - [7](#)
 - [8](#)
 - [9](#)
 - [10](#)
- [Фрагмент третій Степан Круглов](#)
 - [1](#)
 - [2](#)
 - [3](#)
 - [4](#)
 - [5](#)
 - [6](#)
 - [7](#)
 - [8](#)
- [Фрагмент четвертий Домна Галушка](#)
 - [1](#)
 - [2](#)
 - [3](#)
 - [4](#)

- [5](#)
 - [6](#)
 - [7](#)
 - [8](#)
 - [9](#)
 - [10](#)
- [Джерела,](#)
- [Кадри з фільму.](#)
-
- [notes](#)
 - [1](#)
 - [2](#)
 - [3](#)
 - [4](#)
 - [5](#)
 - [6](#)
 - [7](#)
 - [8](#)
 - [9](#)
 - [10](#)
 - [11](#)
 - [12](#)
 - [13](#)
 - [14](#)
 - [15](#)
 - [16](#)
 - [17](#)
 - [18](#)
 - [19](#)
 - [20](#)
 - [21](#)
 - [22](#)
 - [23](#)
 - [24](#)
 - [25](#)
 - [26](#)
 - [27](#)

- [28](#)
 - [29](#)
 - [30](#)
 - [31](#)
 - [32](#)
 - [33](#)
 - [34](#)
 - [35](#)
 - [36](#)
 - [37](#)
 - [38](#)
 - [39](#)
 - [40](#)
 - [41](#)
-

АНДРІЙ КОКОТЮХА

ЧЕРВОНИЙ БЕЗ ЛІНІЇ ФРОНТУ

Роман

ХАРКІВ **КЛУБ**
2019 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

Андрій Кокотюха
ЧЕРВОНИЙ
Без лінії фронту

Червоним по білому

«Хай собі війна проклята чотири роки тягнулася. Люди до всього звикають». Маю нагоду представити українському читачеві нову книжку Андрія Кокотюхи про нашого давнього знайомого – українського повстанця Остапа. Згадані мною слова з роману «Червоний. Без лінії фронту» наче промовляють: війна, точніше, та війна, у якій Данило Червоний воював на Волині, на Галичині, та й у Воркуті, ще не закінчилась.

Ми живемо під час цієї війни. Нам назагал байдужа Перша світова. Суспільству – українському, польському, російському (якщо не брати до уваги істориків) – уже не дуже цікаво, що відбувалося на її видимих і невидимих фронтах. За дуже малими винятками, апелюючи до сьогоднішніх цінностей і реалій, ми не згадуємо тих, хто носив тоді зброю. Друга світова – цілком інша справа. Згадайте, як багато і часто ми посилаємося на ту війну, яка начебто закінчилась «Перемогою», салютами і кинутими під ноги Сталіну прапорами Третього Рейху.

Російський концепт «деды воевали», попри його критику, залишається мейнстримом і в Україні. Будь-яка дискусія про минуле, історичну пам'ять, жертв, уроки Другої світової нашттовхується на небажання опонента впустити в себе іншу, не-канонічну версію війни. Де твій дід міг бути водночас і героєм, і окупантом, а дід твого візаві – і захисником рідної землі, і людиною, яка окропила руки кров'ю жінок і дітей іншого походження. І нам із цим жити. Із цієї пісні слова викидати, на мій погляд, заборонено.

«Це війна, панове, якщо ви досі не зрозуміли. Не оголошена офіційно, але – війна. У неї свої закони, вояки керуються власними правилами». І найголовніше – або ти перемагаєш ворога, або він це робить із тобою. Війна – це не сентиментальна мелодрама. І у справжній війні не буває модного нині підходу «win-win». Переможець завжди один. Часто навіть не той, хто себе ним проголосив. І тому Данило Червоний вправно працює ножем і пістолетом, а головне, силою волі проти будь-якого наїзника, який приходить на його землю. Червоний ніколи не був у Києві чи Одесі, але його Україна велика – від Донбасу до Львова. І Данило без революційних фраз і ефектних жестів робить те, що вміє робити найкраще... Воює.

Усі правила й норми війни написані кров'ю. Не абстрактною, а числюсь конкретною кров'ю. Повірів Зенко другові – його не стало. Послухав повстанець кохану дівчину, не виконав наказ командира – мертві обоє. А скількох стратила служба безпеки ОУН за злочини військового часу? А скільки людей не дожили свого віку через провокації ворогів? Часом було достатньо сказати в селі кілька фраз – і все, зустрічай, мати, мертву дитину...

Можна і, певно, треба критикувати минуле з висоти гуманістичного ХХІ сторіччя, але пам'ятаймо, що війна не скінчилася. А може, і ніколи не скінчиться. Тому, можливо попри авторський задум, роман Андрія Кокотюхи є одним зі снарядів, які пробивають бетон старих, ще радянських уявлень про Другу світову. І це водночас допомагає бути опірнішими щоразу вигадливішим снарядам ворога. Вони часто не з заліза, а з паперу чи й навіть телевізійного, такого ненамацального, ефіру. Але нівечать не менше.

«Як не заради життя й любові, то заради чого воювати, Остапе? Заради чого жити?» Скільки таких наївних запитань не знайшли відповідей? Що на них могли відказати хлопці, долею подібні до нашого героя? Колись мій добрий знайомий – український повстанець Петро Саранчук (псевда Карпо, Малий), який пройшов через 28 років комуністичних концтаборів, сказав про себе тодішнього, зовсім юного: «Не вибирали, що краще. Бо могли помилитись». І тому вони просто йшли до лісу, знаючи, що програють битву, але вірячи у перемогу в цій довгій, безконечній війні. Без лінії фронту, справді.

А хіба зараз не так? Є справжня війна. Є обстріли. Є майже щоденні бойові й небойові втрати. І є Остап, Ворон, Зенко і Уляна. Не сумніваюся, що є наші сучасні бійці з такими позивними. Вони точно не програють.

Вахтанг Кіпіані,

головний редактор сайту «Історична правда»

Чотири книги

Данило Червоний вижив.

Саме тому я вирішив знову повернутися до його історії. Зізнаюся чесно – коли вийшла друком перша впорядкована мною книга про повстанця на псевдо Остап, думав зупинитися на тому. І що далі, то більше переконувався в мудрості того рішення. Адже з кожним новим виданням роману, на який я перетворив спогади трьох різних людей, Червоний починав мене мучити сильніше. І настав момент, коли я був готовий зробити публічну заяву й відмовитися, відхреститися від того, кого волею долі сам породив.

Нагадаю, коли і з чого все почалося.

Звуть мене Клим Рогозний, народився в Києві 4 грудня 1969 року, вже більше десяти років займаюся документальним кіно. Наша студія знаходить гроші на фільми через грантові програми, створені нами стрічки можна побачити лише на спеціалізованих фестивалях, можемо похвалитися кількома десятками різних призів. Вони прикрашають стіну в нашому офісі, колеги жартома називають це іконостасом. Але в українських новинах про наші здобутки говорили лиш тоді, коли ми діставали чергову міжнародну відзнаку. Так мене побачила двоюрідна тітка Оля. Її чоловік, а мій дядько Григорій Титаренко, мамин двоюрідний брат, помер незабаром після проголошення Незалежності, поживши в тій Україні, за яку страждав у дніпропетровській психушці, менше року.

Саме від нього тітка Оля успадкувала ті самі три загальних зошити, в яких Григорій Титаренко записував розповіді різних людей про Данила Червоного. У радянський час навіть за звичайний людський інтерес до українського національного повстанського руху можна було щонайменше вилетіти з роботи, ще й з так званім «вовчим білетом». Звісно, жодного реального документа, котрий би свідчив про політичну неблагонадійність громадянина, в СРСР на руки не видавали. Але без нього все було зрозуміло, коли особою раптом починав цікавитись КДБ. Не в міру цікава людина опинялася під негласним наглядом радянської таємної поліції. Якщо цікавий не брався за розум і вів своє далі, йому кроїли й шили справу про «буржуазний націоналізм», що тягнуло за собою зраду Батьківщини, не менше. Когось відправляли в табори,

звідки мало шансів повернутися живим і де зовсім неможливо лишитися здоровим. Когось направляли на примусове лікування в спеціалізовані психіатричні клініки й там повільно перетворювали на «овоча».

З Григорієм Титаренком робили саме це. Причина – оті самі записи в зошитах, які йому вдалося заховати, аби потім лишити тітці Олі. Вона передала три зошити мені, я їх прочитав і написав на їхній основі роман, котрий став моїм тріумфом – і моїм прокляттям.

Книга прозвучала.

Про мене, як і про її героя Данила Червоного, заговорили. Хтось хвалив, хтось лаяв, хтось шукав прототип, хтось доводив: твір не художній, а документальний, у ньому нема жодного вигаданого персонажа. Мене навіть просили назвати першоджерело, з якого черпав відомості. Внутрішні дзвони забили на сполох, коли різні люди почали мені ті першоджерела тицяти в руки. Зробивши мене ледь не головним фахівцем із питань українського повстанського руху.

Уявіть собі пекло, в якому я опинявся відтоді всякий раз, коли приїздив кудись на зйомки із нашою групою. Боже збав, мова не лише про Галичину, Волинь чи Поділля. *Справжня могила реального Данила Червоного* знаходилася всюди, де зацікавлені представники патріотичної громадськості встигли прочитати книжку. «Пане Климе, пане Rogoznii, ви повинні, ви маєте, ви мусите, ви просто зобов'язані написати нову книгу саме про наш край! Ви багато втратите, якщо не знімете фільм про тутешніх героїв!» Спершу ці, загалом хороші, симпатичні й освічені люди наввипередки розповідали, де в них тут стояв відділ УПА, де діяв осередок підпілля ОУН, у кого родичі були в партизанах, чия зовиця стала зв'язковою, кого коли забрали до НКВС, де тримали, катували й у яких таборах усі патріоти відбували свої величезні терміни.

Найсильніше починало тіпати, коли кожна подібна розмова завершувалася насильницькою – інакше не скажеш, уже даруйте! – екскурсією до старого дуба, під яким вояк давав свій останній бій.

Так, говорив я, іменами героїв треба називати вулиці. Але при цьому я, Клим Rogoznii, не зобов'язаний особисто увічнювати кожного такого невідомого героя. Тим більше лєвова частина подібних історій зовсім не унікальна. Вони схожі одна на одну, мов краплі дощової води.

Більшість героїв за життя нічим особливим не відзначилися, кожен бив ворога, як міг та знав, і гинули в боях теж однаково.

Героїчно – проте *однаково*.

Не всякому пощастило досягти такого рівня, як Роман Шухевич, чию загибель завжди описують окремо й детально, адже йдеться про командувача УПА. Не всякий повстанський художник був так знаний, як Ніл Хасевич: його біографія, у тому числі – загибель у бою, досліджується так само спеціально. Переважна більшість тих, хто боровся, страждав і гинув за Україну, та й не лише за Україну, – люди звичайні. Добре мотивовані, патріотично налаштовані, та все одно – звичайнісінькі. Мені ж після книги про Червоного хоч із Києва не потикайся: виявляється, тільки я, Клим Rogozний, і можу достойно прославити всякого невідомого широкому загалу борця. І якщо шукатиму причин для відмови – мушу начуватися.

Отут підходжу до точки, котру з певного моменту вважав для себе неповерненням.

А вліз я в дуже неприємну історію.

Зустрічався як автор роману про Червоного зі своїми шанувальниками в Дубні. Після показу підійшов до мене чоловік років шістдесяти, назвався паном Миколою Якубовичем і завів уже звичну розмову: чи не хоче пан Rogozний написати книгу, а ще краще – зняти фільм про вояка УПА, який помер на етапі, коли його після суду везли на Колиму.

Я пояснив уже, що всякий раз слухаю уважно, іноді навіть щось собі фіксую в блокноті. Потім, без надмірного обнадіювання, кажу: мовляв, дякую, може бути цікаво, з вами зв'яжуться, все таке. Намагаюся не брати жодних оригінальних матеріалів, особливо – листів та старих фотографій. І ввічливо прощаюся. Думав, тут теж обійдеться.

Ні.

Новий знайомий наполягав: людина, про яку він мені каже, унікальна. Повстанський поет, причому геніальний. Мав публікації в різних виданнях, писати не припиняв у тюрмі, вірші вдавалося різними способами передавати на волю. Зараз пан Якубович готує збірку його поезій до видання й наполягає: твори мають бути включені в обов'язкову шкільну програму. Ну, кажу, пане Миколо, то вже не мені вирішувати. Тут я безсилий. Чоловік відразу погодився. У міністерстві

освіти, каже, ще від часів Табачника сидять українофоби. Чинovníки роблять усе, аби справжнього українського слова звучало менше. І *наша з ним* місія – переламати ситуацію. Ми повинні боротися так, як стояли за Україну вояки УПА та й не тільки вони.

Пан Якубович виявився дуже наполегливим. Буквально взяв мене в облогу, вимотав, потім за всіма правилами підручника з тактики перейшов у стрімку атаку й переміг. Тобто змусив мене взяти впорядкований ним рукопис і дати слово написати книгу та зробити потім фільм. Слово честі, у мене справді закрутилася ідея оформити цю історію як наступний проект, отримати грант і справді зробити документальну стрічку. Усе ж таки повстанський поет – так само цікаво, як повстанський художник.

Чорт мене смикнув!

Довго потім картав себе. Слави тобі, Rogozний, захотілося. Ще й на гроші націлився. Маєш тепер усе, що заслужив, бовдуре марнославний.

Як би делікатно пояснити, аби не образити знову чийхось почуттів... Словом, людина воювала за волю України в лавах УПА, потрапила в лапи НКВС, була катована, дістала величезний вирок і померла від виснаження на пересилці. Знімаю шапку, схиляю голову перед подвигом та жертовністю. Вояк гідний меморіальної дошки, згадки в загальному пантеоні полеглих, вічної пам'яті. Але це зовсім не означає, що його поетичні вправи варті публікації, поширення, серйозного вивчення, тим більше – у школах. Навіть у міністерстві освіти, хто б як його не лаяв, працюють люди з вищою освітою та мінімальним літературним смаком. Те, що потрапило мені до рук від пана Якубовича, прийнято називати терміном «графоманія».

Хтозна, чи взяв би я на себе відповідальність дати таку оцінку вголос. Чудово розумію, як подібне буде сприйняте. Проте пан Якубович змусив мене озвучити свою думку, причому в досить різкій формі. Звісно, не перекладаю провини на нього повністю. Сам я теж мав би виявити стриманість та розважливість. Тільки він застосував фірмову тактику. Почав дзвонити щодня, чесно почекавши тиждень, за який я здуру пообіцяв дати відповідь. Потім атаки стали інтенсивнішими, добродій уже дзвонив двічі на день. Він вирішив вимотати мене й отримати не якусь відповідь, а саме позитивну. Тобто я, Клим Rogozний, кидаю всі свої справи й починаю писати про його героя таку саму книгу, як про Данила Червоного. Щедро ілюструючи її

віршами повстанця. А потім їх будуть виконувати на камеру народні артисти України, вони ляжуть на музику й стануть піснями, ці пісні звучатимуть по радіо, їх підхоплять мільйони, ну а вінцем до всього стане мій документальний фільм. Котрий згодом виросте в художній.

Мого професійного цинізму вистачало, аби пообіцяти панові Якубовичу, краєзнавцеві з Дубна, який викладав у школі креслення, узятися за підсунуту ним тему. Та досвід не лише спілкування з ним, а досвід *узагалі* дозволяв змоделювати подальшу ситуацію.

Отже, перший етап – мене переконали взяти матеріали. Другий – аби відчепилися, я даю слово зайнятися ними. За ним прийде етап номер три: щоденні дзвінки вже з наполегливим питанням: «Коли починаємо?» Завжди є можливість відбитися фразою на кшталт: «Знаєте, всі потенційні меценати – україножери, грошей на проект ніхто не дає». Тільки ж передих матиму ненадовго. Бо пан Якубович за тиждень, два, три, місяць, але все одно неодмінно проявиться знову. У кращому разі почне наполегливо вимагати, аби я подзвонив комусь, із ким він про щось домовився, у гіршому – крутити, аби я робив, що мушу, а час та гроші знайдуться самі собою.

Уміння казати «ні» треба набувати на спеціальних курсах.

Я думав – опанував науку відмовляти самотужки. Проте зустріч із паном Якубовичем мою самовпевненість перекреслила. Я сам себе загнав у пастку, з якої був тільки один вихід. Але тепер не лише сказати «ні», а й пояснити причину. Бо, виявляється, весь цей час я морочив панові Миколі голову.

Звинуватив він мене під гарячу руку.

З мене полилося все, що я думаю про запропоновану мені поезію.

Можливостей пана Якубовича я недооцінив.

У нього виявився прямий доступ до купи ресурсів, здебільшого маргінальних, та серед них траплялися досить цитовані, а отже – авторитетні в патріотичних колах. Звідти й почалася масована атака на мене як запродавця, кон'юнктурника, агента Кремля, провокатора й манкурта. Я виявився гнилим лібералом, котрий спекулює на темі націоналізму, вибиває під це діло чималі гроші у вигляді грантів, насправді ж мені на все, крім грошей, чхати, плювати й класти. І взагалі, Клим Rogozний паплюжить пам'ять про видатних діячів українського резистансу.

Телефонний дзвінок, про який я вже згадав, раптом повернув мені сили та впевненість у собі.

Жінка назвалася Терезою Блант.

Українською незнайомка говорила з помітним акцентом, дзвонила з Торонто, пояснила – лиш тепер до тамтешньої української громади дійшла моя книжка. Загалом Тереза не бере активної участі в житті канадських українців, бо народилася там, у Києві була лише двічі, раз – у Львові і раз – у Полтаві, на бабусиній батьківщині. Мама пані Блант теж народжена за кордоном, але в Європі. Точніше – в Італії, звідки її бабуся Домнікія за своїм чоловіком, дідом Терези, на початку п'ятдесятих років минулого століття перебралася спершу до Франції, у Париж, а звідти – до Канади, років за десять.

Бабуся Домна, так називали її в родині, написала й видала в Канаді книгу спогадів «Мій довгий шлях до України». З поваги Тереза, як і її мама, мемуари прочитала. Видання є такою собі сімейною реліквією, яка за межами їхньої родини приречена була загубитися серед десятків схожих емігрантських спогадів, котрі писалися й видавалися протягом тридцяти років, від середини 1960-х у Канаді й Америці, потім, після 1991 року, – в Україні, за гроші самих авторів, у різних новостворених видавництвах, котрі охоче й наввипередки освоювали приватні кошти діаспорян.

Грошки знаючись на цьому, я вже потім припустив: добре, що бабуся Домна, точніше – Домнікія Чечель, устигла опублікувати мемуари в Канаді, коли була ще в зрілому віці, а не тягнула час, зволікала, аби надрукуватися на Батьківщині. Тут тиражі безбожно губилися. Адже спогади українських емігрантів, хай вони учасники збройних змагань та підпілля, пересічному читачеві були мало цікаві. Спритні видавці робили не більше ста копій, хоч зазначали на книжках кілька тисяч, за що заплачено й треба звітувати. Коли ж замовники делікатно питали, де той тираж, партнери радісно заявляли: так усе ж продано. Зазвичай на прибуток грошодавці не претендували, тож сміливо кажу: навіть найцікавіше йшло в пісок, у небуття.

На щастя, на моє особисте щастя, книжка Домнікії Чечель була прочитана свого часу якоюсь кількістю зацікавлених людей. Серед них – її онука Тереза. Тому канадійка відразу згадала бабусині спогади, коли почула про Данила Червоного.

Адже Домнікія знала хорунжого Остапа.

Вона бачила його після втечі з табірнього пункту у Воркуті. Спершу врятувала Червоному життя. Потім він не дав убити її. Нарешті, завдяки знайомству з Данилом і почався отой самий довгий шлях до України, який Домна описала.

Отже, Червоний вижив.

Чесне слово, саме це варте окремої, нової історії. Тож я, звичайно, загорівся й зовсім не був проти, навіть наполягав, аби Тереза Блант знайшла спосіб передати мені бабусині мемуари. Канадійка не могла собі дозволити віддати мені родинну реліквію в руки навіть під гарантію повернення. Але ми живемо в третьому тисячолітті, тож за кілька днів я отримав відскановану книгу в PDF-форматі.

Далі почалося ще цікавіше – виринув раптом відставний офіцер КДБ.

Я завжди знав, що працівникам радянської держбезпеки в нинішній Україні ведеться навіть дуже незле.

Спершу він попросився до мене в друзі через Facebook. Проте я перестав додавати незнайомих, хіба що вони крутяться в цікавих для моєї професійної діяльності сферах. Після виходу «Червоного» охочі «дружити» у віртуальному просторі посипалися, мов горох із шапки, і частина з них почала таврувати мене зрадником після викривальних дописів пана Якубовича. Тож я відхилив пропозицію такого собі Борислава Кондратюка.

І він за кілька днів написав мені приватне повідомлення з пропозицією зустрітися. Мене, запевняв незнайомиць, повинна зацікавити інформація про бандерівця на прізвисько Остап.

Наголошую, так і написав: «*бандерівець*» і «*прізвисько*». Думаю, зрозуміліше буде, якщо процитую оригінал, а Кондратюк оперував російською: «*бендеровець*» і «*кличка*». Тобто навмисне чи за звичкою неправильно вжив слово, яким у російсько-радянській пропаганді позначають українських повстанців. Причому – всіх, хоч вони належали до різних світоглядних таборів, не завжди підтримуючи радикальну ідеологію Степана Бандери. А ота «кличка» – це насправді *псевдо*, яке мав кожен учасник руху опору в описаний мною період. Проте псевдоніми в кримінальних справах перетворювалися на злодійські прізвиська, за аналогією до тих, що брали собі справжні

кримінальники. Частина повстанців судили саме за бандитизм, бо кроїти всім політичні статті – визнати наявність на територіях, підконтрольних радянській владі, масштабного політичного протестного руху. Тобто сотень тисяч, як не мільйонів незгодних. Тож простіше було записати більшість членами збройних криміналізованих банд.

Словом, я зрозумів – Борислав Кондратюк не має до мого героя й подібних йому симпатій. Скорше – навпаки. Проте цікавість усе ж погнала вперед, і скоро я пересвідчився в своїй правоті.

Новий знайомий приїхав на чорному «Рендж Ровері», дав візитку з усіма телефонами й електронною адресою. Пан Кондратюк не приховував, що працює консультантом із безпеки у великій фінансово-промисловій групі, а до того служив у п'ятому управлінні КДБ, дослужився до полковника, у цьому званні пішов у відставку. Згадана «п'ятірка» займалася боротьбою з ідеологічними диверсіями, фактично – з інакодумцями. Це вона взяла свого часу в лещата мого дядька Григорія Титаренка.

На око важко було визначити, скільки років моєму новому знайомому. Мав вигляд молоджавий та елегантний, у дорогому костюмі, при краватці, гладко поголений. У салоні гуляв ледь помітний аромат приємних парфумів, сивина додавала шарму й навіть певної ваги. Швидше за все, мав трохи більше, ніж сімдесят років, якщо припустити, що з органів звільнився незабаром після розвалу СРСР. Полковника реально отримати, якщо тобі перевалило за сорок, але ще нема п'ятдесяти й ти маєш гарний послужний список.

Борислав Кондратюк, поза сумнівом, мав у п'ятому управлінні позитивну репутацію. Аби не гавкнув Союз, дослужився б до генерала. Ще й, дивись, очолив би всю «п'ятірку» республіканського КДБ.

Розмова вийшла недовгою. Пан Кондратюк запитав, чи знаю я про те, як повстанець Остап у 1943 році допоміг передовому загону партизанського з'єднання Сидора Ковпака виконати бойове завдання. Я заперечив: судячи з уже почутого й прочитаного, Данило Червоний не міг піти на співпрацю з ковпаківцями. Можливо, припустив, ідеться про іншого Остапа. Подібне псевдо мали з десятків різних повстанців, у тому числі – командирів. Так само, як було кілька Вовків, Орликів, Запорожців, Дубів тощо. Але пан Кондратюк був категоричним: мова саме про Данила Червоного, адже такий точно один.

І надав доказ.

Ним виявилася художня книжка з популярної в радянський час серії «Бібліотека військових пригод». Ця називалася «Вирок було виконано» й складалася з десяти досить великих за обсягом оповідань. Автором був зазначений Степан Круглов, але Кондратюк тут же пояснив – це літературний псевдонім його безпосереднього начальника Степана Дем'яновича Іваніщева.

Під час Другої світової війни, яку мій співбесідник уперто називав Великою Вітчизняною, і тут справа навряд чи в силі звички, Іваніщев-Круглов служив у НКВС. Конкретніше – брав участь у диверсійних операціях на Волині в 1943 році, потім – у ліквідації, як сказав Кондратюк, *націоналістичного підпілля*. Після поранення в 1945 році Іваніщева-Круглова кинули на ідеологічну роботу, до якої мав хист. Так кадровий офіцер державної безпеки став ще й літератором.

Оповідання «Небезпечні ліси» згадувало Данила Червоного на псевдо Остап.

А йшлося в ньому про керівника радянської диверсійної групи, капітана НКВС Павла Суворова, який стикнувся з відділом повстанців у боротьбі за контроль над лісами. Борислав Кондратюк охрестив це свідчення унікальним у своєму роді. Адже тут автор детально описує вдалу операцію свого командира Суворова, свідком і навіть учасником якої був сам.

На жаль, тут же зазначив мій співбесідник, Павло Суворов загинув від бандитської руки за три роки – його застрелили нахабно, просто біля обласного управління МВС на вулиці Коперника в Тернополі.

Книжку Борислав Кондратюк мені не дарував. Ми заїхали в найближчий копі-центр, скопіювали потрібні сторінки. Після чого новий знайомий попрощався й порадив на прощання цікавитися всіма джерелами інформації, більше думати й аналізувати, менше гратися в пропаганду й практикувати ура-патріотизм. Саме тому, що подібними речами в Україні загралися, маємо війну й розколоте суспільство.

Оповідання прочитав удома. Потім – ще раз, уважніше, з маркером. Тоді ще не знав, що з цим робитиму. Але, маючи спогади Домнікії Чечель, уже дещо почав собі думати, комбінувати, складати в голові.

Аби час показав: думки матеріальні.

Днів за п'ять чи навіть через тиждень, точно не скажу тепер, на електронну пошту прийшов лист, який я спершу прийняв за спробу розіграшу.

Чоловік підписався «Джон Спенсер» і тут же пояснив – насправді він названий Іваном, просто тут, в Австралії, його від самого дитинства кликали Джоном. Він нащадок українських емігрантів, котрі виїхали до Сіднея після Другої світової. Тато, Юрко Степанчук, був учасником руху опору, а в Австралії зміг знайти кошти на власне маленьке видавництво «Наша хода». Там у 1970-х надрукував автобіографічну повість Ореста Миронюка «На псевдо Мирон». Пан Миронюк після війни вивчився на економіста, зробився професором, викладав не лише в Австралії, а й по всьому світу і видання книжки оплатив сам. Після чого став одним із основних жертводавців «Нашої ходи». Зараз уже нема видавництва, та й Орест Миронюк помер років чотири тому, доживши майже до ста років. Проте один примірник його книжки зберігається у Джона Спенсера як пам'ять.

Зовсім недавно він прочитав одне з моїх інтерв'ю про Червоного – чи був він насправді.

І раптом згадав: Орест Миронюк був другом юності Данила Червоного. Про що пише в своїй книзі, згадуючи серед тих, хто мав на нього вплив, справив враження, навіть сформував. Передати книгу він не може, але, якщо це мене цікавить, скаже, куди й до кого в Києві звернутися по неї.

Чи цікавив мене початок бойового шляху Червоного-Остапа? Ви ще питаєте! Уже за три дні я знімав чергові копії з уже третьої в цій дивній історії книжки. Удома склав докупи трофеї й нарешті зрозумів: маю *жирний* початок історії. Та все ж чогось усе одно бракувало, якоїсь деталі. Сказав би... людської, чи що.

Тижнів зо два по тому знайомі запросили мене на презентацію збірки статей та інтерв'ю про Українську Повстанську Армію.

Чесно кажучи, не дуже рвався. Подібних книжок тепер щоквартально з'являлося десятки. Не скажу, що це погано. Напевне, кожна така потрібна для просвітницької роботи. Інша річ, унікальні, неповторні, оригінальні матеріали мало яка містила. Хоч кожен автор-упорядник уважав себе носієм саме такої інформації. Проте на заході

обіцяли бути потенційні партнери мого нового документального проекту, тож я вибрався.

Упорядник після типового, я б навіть сказав *казенного*, заходу категорично відмовив мене купувати примірник. Подарував, підписав, і в очах при тому читалася якась значимість. Кілька разів чоловік кидав на мене багатозначні погляди, на щось незрозуміле натякав. Нарешті, зрозумівши – я не розшифрую, мовив прямим текстом: «Там в одному місці згадується про вашого Червоного. Почитайте, пане Rogoznii, то є дуже важливо». Хитрим виявився. Не вказав точно, що, де, на якій сторінці. Мовляв, читайте від початку до кінця. Називався збірник «Повстанськими стежками», і серед інтерв'ю я знайшов, нарешті, розповідь такої собі Марії Синиці, у якій згадувався мій Червоний-Остап.

Навіть більше: жінка виявилася подругою Уляни Волощук. Тієї самої зв'язкової, яка стала Даниловим коханням. Що дозволило Львові Доброхотову тоді, у Луцьку, почати складну оперативну комбінацію й заманити Червоного в пастку.

Клаптик тексту, чесно кажучи, невеличкий.

Але все одно мені не вистачало саме такого.

Так я наважився запропонувати вам нову книгу про Данила Червоного.

Труднощів у роботі над нею мав значно більше, ніж коли готував першу.

Усі три зошити, успадковані від Григорія Титаренка, прямо стосувалися хорунжого Остапа. Міліціонер із Чернігова Михайло Середа, відставний офіцер КДБ Лев Доброхотов та реабілітований в'язень, мешканець Ленінградської області Віктор Гуров згадували історії свого знайомства з ним. Якщо й говорили Титаренкові про щось інше, він не записав непотрібного, бо мав цілком конкретний інтерес. Саме тому мені лишалося тільки перекласти все українською, бо оригінальні записи велися російською, привести три оповіді до спільного знаменника й уніфікувати. Що, до речі, викликало невдоволення в певній частини читачів. Мовляв, пан Rogoznii наважився й насмілювався нехтувати мовними особливостями описаного ним регіону. Зате російський табірний кримінальний жаргон зберіг,

українізував та дбайливо, ретельно відтворив. Хай там як, від головного персонажа нічого в зошитах Титаренка не відвертало.

Зараз мав перед собою чотири книжки, жодна з яких Данилові Червоному на псевдо Остап присвячена не була. Про нього автори згадували в певних фрагментах, він не був для кожного аж такою важливою постаттю. Аби не успіх моєї попередньої роботи, аби не повільний, але впевнений розголос, жодна з книжок так би й не спливла. Залишаючись, при всій повазі до авторів – навіть поважаючи працю чекістського літописця, зауважу: усі вони зберігали б той маргінальний статус, на який були приречені. Адже губилися серед десятків, навіть сотень подібних. До того ж імена авторів ніколи нічого не говорили широкому загалу. А опус Степана Круглова взагалі вийшов свого часу тому, що пропаганда подвигів радянських спецслужб була складовою державної політики в СРСР. У тому числі – культурної. «Бібліотечка військових пригод» та інші подібні видавалися державним коштом, мали великі тиражі й були для радянських людей чимось подібним на оповідки про Джеймса Бонда. До речі, теперішня Росія йде тим самим шляхом, але хай собі.

Я витратив чимало часу, вибираючи з кожної книжки потрібні фрагменти. Далі треба було знову уніфікувати їх, а по суті – взявши за основу й максимально зберігаючи деталі оригіналів, усе ж написати своє. Тут моя робота максимально наблизилася до журналістики: слухаючи кожного наступного візаві, усе одно потім подаю отримані від нього відомості так, як вважаю за потрібне. Звісно, чергове чесання всіх одним гребенем знову комусь не сподобається. Проте хай запропонують інший формат, із задоволенням ознайомлюся й навіть обіцяю перейняти цінний, красивий і корисний досвід.

Нарешті склалося.

Я дозволив собі розділити цю книгу на чотири частини, кожна з яких після тривалих роздумів вирішив назвати фрагментами. Адже справді маємо чотири фрагменти, взяті з чотирьох окремих, незалежних одне від одного джерел. Зрозуміло, фрагмент книги Степана Круглова перероблено найбільше, плюс перекладено українською й оздоблено моїми примітками. Мені здалося, що, як у випадку з історією Льва Доброхотова, треба показувати події очима того, хто їх описує, залишати його погляди й оцінки. Проте всюди робити відступи й пояснювати, як усе було насправді. Повстанський рух очима

радянського диверсанта – цікавий погляд, але без відповідних коментарів нікуди не годиться.

Для Росії – напевне так.

Для України й цивілізованого світу – в жодному разі.

Ще трошки скажу про дійових осіб, яким за кілька хвилин передам слово. Для зручності, аби не плутати вас, кожного нарік, як вважав за краще. Тому Орест Миронюк перетворився на друга Мирона, Марія Синиця влаштувала, а ось Степана Круглова залишив під тим псевдонімом, який він поставив на своїй книжці. Нарешті, найцікавіше для мене – Домнікія Чечель. Порадившись із онукою, я назвав її у відповідному фрагменті Домною Галушкою. Чому – зрозумієте самі, коли дочитаєте до того місця. Тереза Блант не заперечувала, навіть визнала: так краще для історії. Коли так, то й нам підійде.

Нарешті, варто сказати про певні розбіжності в хронології подій, описаних тут і в спогадах міліціонера Михайла Середи. З його слів, Григорій Титаренко написав у першому зі своїх зошитів: Данила Червоного вперше арештували за рік до подій, про які розповів товариш його юності Орест Миронюк. І тоді ж він уперше втік із львівської тюрми «Бригідки». Натомість друг Мирон указує інший час та інше місце «дебюту» Червоного-втікача. Я довго міркував, які відомості можуть бути правдивішими. І припустив: Середа згадував свою розмову із начальником районної міліції, своїм колишнім фронтовим командиром. Той, своєю чергою, керувався інформацією про повстанця Данила Червоного, зібраною по крихах із різних джерел. У тому числі – з документів польської таємної поліції, більшу частину яких знищили у вересні 1939 року, перед самим вступом німецьких, а пізніше – радянських військ на територію Польської Республіки. Збираючи справу на хорунжого Остапа, в НКВС, напевне, керувалися різними матеріалами, у тому числі – свідченнями, зібраними дефензивою^[1] від третіх осіб.

Отже, вирішив я, полковник Калязін, а значить – і його підлеглий, лейтенант Середа, мали в своєму розпорядженні відомості, зібрані *не ними*. Тож плутанина з датами, особливо – стосовно діяльності нашого героя в міжвоєнний період, цілком імовірна. Натомість більшої довіри заслуговують усе ж спогади Ореста Миронюка. Адже описані ним події відбувалися безпосередньо в нього на очах та за його участі.

Здається, усе. Відпускаю фрагменти від себе, традиційно перепрошую за трошки довге вступне слово й маю надію, що в подібному детальному роз'ясненні потреба була. Далі лишаю тебе, читачу, сам на сам із Червоним, його друзями, товаришами, ворогами. Кожен хай сам відповість, чому війна, яку вів Остап, не мала лінії фронту. І маю надію: кожна з переказаних мною історій настільки реальна, наскільки ж і неймовірна.

Ваш К. Рогозний

Фрагмент перший Друг Мирон

Друга Польська Республіка, Волинське

воєводство, місто Кременець Жовтень 1938 –

вересень 1939 рр.

З Данилом Червоним ми познайомилися ближче в ресторані «Волинь».

Тут варто відразу пояснити: до того ми вже бачили цього дивного хлопця й знали, як його звать. У Кременецькому ліцеї, де ми всі вчилися, українців з роду було на час, про який пишу, не аж так багато. Частина навіть між собою говорила польською. І я не виняток – у нашому селі подібне явище не дивувало.

Потім дізнався – ми з Zenком молодші за нього на два роки, а з Юрком вони взагалі однолітки. Проте з першого погляду Данило видавався старшим щонайменше років на п'ять. Тримався осібно і цим підтверджував подібний висновок. Можна було подумати, що старшому хлопцеві з нами не цікаво. Худорлявий, але не хворобливий, збитий міцно, дивився зазвичай трохи примруженими очима. Ніколи не всміхався, тонкі губи постійно стиснуті, як і він весь сам – немов накручена пружина. Зблизька в Червоному вгадувалося глибоко приховане шаленство. Він справляв враження людини, яка тримається з останніх сил. Необережний крок поруч, необачний рух, погляд, який не сподобається, – і хлопець вибухне. І заразом – світ довкола нього.

Аби ж я знав тоді, як скоро доведеться переконатися в правильності висновків.

Не скажу, що пошкодував. Навпаки, мені б запізнатися з Данилом Червоним раніше.

До того часу я думав, що мені пощастило потрапити в компанію Юрка Дороша. Сильно сказано – компанія. Насправді їх було двоє, і Zenко Лісовський дивився своєму лідеру просто в рота. Дорош досить швидко зійшовся з ним, узявши під опіку. Хоча Zenко її не потребував, дрібного хлопаку в круглих окулярах ніхто в ліцеї не кривдив. Навпаки, наш регент, пан Мар'ян Калюжний, мав достатньо поваги, аби поклопотатися про нього й прилаштувати на службу в ліцейську друкарню. Zenка навіть поважали, бо міг роздобути потрібні для навчання книжки й журнали задурно. Наш брат-ліцеїст не мав на то грошей, бо всі зайві злоті ніс до ресторану, проциндрюючи на пиво.

Треба трохи розказати, як у ті часи велося.

Це вже потім я дізнався про національні заворушення в Малопольській Востокній^[2]. У нашому воєводстві Волинському^[3] на той час майже вісім років було тихо. До того, щоправда, трохи бунтували, коли поляки почали осідати в наших селах відповідно до чинних законів. Тоді польським селянам та воякам, що повернулися з фронту, почали давати багато землі. А де її брати, як села наші? Правильно, забирати в українців, і нема на те ради.

У нашому селі та й довкола так само розбудувалися польські колонії, і ляхи мали значно більше вигод, ніж ми. Власне, ми взагалі не мали жодних. Батько згадував: навіть за російського царя-батюшки селяни мали більше прав хазяйнувати в себе на землі. Але він за вила не хапався, просто бурчав, бо не волів сваритися з владою. Я малий був тоді і все одно зрозумів: мудро тато чинив, коли не ходив ночами палити збіжжя й різні забудови, де сиділа повітова влада, й не різав нишком телефонні дроти.

Тато не заїдався з владою й нам велів терпіти, тільки так можна вибитися в люди. Однак коли поліція з уланами набігли на наше село, аби навести порядок^[4], нам таки перепало. До хати ввірвалися солдати, почали громити все, що бачили, трощити лавки, колоти й різати багнетами подушки та одяг. Батька витягли надвір, заходилися лупцювати шомполами на наших очах. Менші ревли, нічого не розуміючи, я стояв на колінах, плакав, бо думав – зараз візьмуться за маму, потім – за мене. Та враз ніби Бог святий почув: забіг війт, сказав: тут доста, вони все зрозуміли, наука не завадить, та Миронюки слухняні. Офіцер на прощання відважив татові ляща, потім нас облишили.

З часом, коли все вляглося, батько не раз пояснював: ми – польські громадяни, хоч зветься українцями. Хочемо вибитися в люди – треба не зважати на заколотників, не повторювати їхні скарги, не брати книжечки й листівки, які вони намагаються потай поширити між людей. Навіть не слухати їх, бо заразні. Поруч постояв із таким – уже скоїв злочин проти польської влади. Ми слухали, а я – то й узагалі думав так само. Погані спогади загалом затерлися, проте розбите татове лице спливало перед очима в найменш придатні для того моменти. Я зрозумів: батькові стало б сили взяти сокиру, кинутися на тих солдатів, боронити родину, скільки б протримався. Далі – що? Лишилися б Миронюки без годувальника. Хтозна, яка б доля спіткала. Тато ж,

зносячи побої, насправді тим самим захищав дружину й дітей, як знав, відчував, міг на той момент.

Як не чиниш опору – навіть ліпше боронишся.

Це вже Юрко Дорош почав переконувати, як я помиляюся.

Данило Червоний ще далі пішов, і я йому повірив більше.

Час показав – Дорошу на горе.

Та нехай, наперед не забігатиму.

Уже коли почав згадувати молоді роки, збирати спогади докупи, прийшло нарешті розуміння: батько не хотів для нас, дітей, такого життя.

Не знав, що і як піде далі. Господи, та ніхто ж тоді, навіть маршал Пілсудський не уявляв – за дев'ять років Польщі знову, як колись, не буде на карті світу. Поки ж тато вперто вимагав від нас триматися ближче до поляків і вчитися по-польському. Українських книжок аж до сімнадцяти років я в руках не тримав, хоч грамоти трохи знав – поки не почалися оті каральні акції, в нас у хаті їх трохи мали. Батько тоді навряд чи знав, але відчував мовби нутром: щойно пішли чутки про незадоволеність влади сільськими протестами й почали закривати «Просвіти», він виніс із хати українські співаники, абетку й книжечки казочок із простенькими малюнками. Чи закопав, чи десь спалив – хтозна, я за ним не піддивлявся. Запитався маму якось за «Читанку для чемних діточок»^[5] та «Яйце-райце», а вона очі відводить. Тато почув, каже: нема, потім польські з ярмарку привіз. Не зі злої волі, просто боявся найменшої для нас усіх небезпеки.

А ще розумів: треба вчитися грамоти, хай польської. Тому не мав я малим вільної хвилини. Бігав, звичайно, з іншими дітьми на річку, гасав по полях, випасав корів улітку. Та щойно якась вільна хвилина – батько вже ледь не за вуха тягне до столу, підсовує нові книжки, примовляє: вчися, Орку, вчися, бо хлопом у гною скнітимеш, а так у пани виб'єшся. Тож нема, чому дивуватися, коли одного разу він привіз мене до Кременця – тамтешній ліцей тоді вважався одним із кращих, ще й від рідного повіту не дуже далеко. Словом, до науки, Орку, до науки.

З Юрком Дорошем досить скоро здружився.

Спершу міське життя на мене, як сам придумав, не *налазило*. Більше подобалося неквапом прошкувати вулицями й зупинятися всюди, звідки видно Бону. Гора зі зруйнованим на вершині замком дружини польського короля Жигмонта Старого височіла над стародавнім містом, оточена з трьох боків глибокими ярами. Здавалося, вона росте, як дерево, і місто, з вулицями та будинками, – її міцне коріння. Залишки мурованих стін коли зникали в тумані чи молочній густоті хмар. І всякий раз, коли падав дощ або сніг, мені здавалося – це

Бона своєю верхівкою пробила дірку в небі. А коли над замковою горою стояло сонце, для мене все разом перетворювалося на сонячний годинник. Споглядати на Бону я міг усякий раз інакше, вибираючи інші точки для огляду й вигадуючи довкола височіні щось нове, часом навіть казкове, містичне, чарівне.

Не те, щоб дикуном почувався, якого привезли з безлюдного острова. Таких, як я, сільських, серед спудеїв-ліцеїстів знайшлося чимало. Не лише русини, поляків із сільських родин вчилося чимало. Не тільки ж моєму батькові кортіло бачити сина освіченим паном, котрий не длубається в землі чи гнойовищі й не крутить хвосту бичкам. Міське, *панське* життя багатьох вабило. Просто, мабуть, тоді я мав інакший склад характеру – не міг швидко звикнути до того, що більшість кременецьких ліцеїстів вважала звичним для себе. Наприклад – походи у «Волинь».

Туди треба було пензлювати пішки зо два кілометри від центру. Треба було минути синагогу, далі – сама ресторація з великими, щонайменше метровими літерами на вивісці. Не міряв, але так здавалося. Хто багатший, брав у місті візника. Таксівки тоді в Кременці були рідкістю, хоч вулицями їздили автомобілі. Та де: з міста ходили автобуси до Луцька, Рівного й Дубна, так само прочани мали змогу дістатися до Почаєва^[6], а залізничним транспортом – без пересадок до Львова і Луцька.

Саме так до Кременця зі Львова приїхав Данило Червоний.

Та я знову трошки біжу наперед.

Словом, кататися на візниках дозволяли собі студенти-поляки. Русини не були проти піших прогулянок. Особливо назад, коли, загулявшись до темного, можна було легко вмовити дівчину, яку вподобав, аби дозволила провести себе додому. Не думайте, ми були молодими й жодні молодечі забавки чужими для нас не були. Навпаки, тим і здивував Червоний: сидів за столиком у кутку, мусолив кухоль пива, якого майже не торкався, стежив байдуже чи навіть із добре прихованою злістю за відвідувачами, котрі обсідали столики, і за танцями під тамтешній джазовий оркестр.

Ми ж вибиралися у «Волинь» саме за тим – пиво, дівчата, танці.

Згодом – розмови, що далі, то відвертіші й небезпечніші для всіх. Принаймні так мені здавалося, бо Юрко всякий раз робив їх чимось схожим на зібрання таємного ордену, подібного до масонської ложі.

Досі, через багато десятків років, не поясню, чому Дорош не відштовхнув мене та ввів у своє невеличке товариство. Для мене він не мав такого значення, як для Зенка. Той ловив кожне слово свого ватажка, завжди підтакував, ніколи не заперечував і слухав його промови, наче мовчазний дресирований пугач. Великі круглі окуляри могли б зробити Лісовського зовсім подібним до цього нічного птаха, аби він не був таким низеньким, худорлявим, сказав би навіть – миршавим. Поруч із ним, сином кременецького маляра, я видавався таким собі бурмилом. Урахуйте, що я взагалі вищий на півголови й ширший у плечах від більшості хлопаків. Не кажучи вже про трохи дурну фізичну силу, тому мене від самого початку навчання зманювали записатися в ліцейський спортивний клуб.

Хтозна. Раптом Дорошу бракувало в гурті саме такого побратима – як то кажуть, задля балансу. Троє ми справді мали цікавий вигляд: дрібненький Зенко, я – майже велетень, і Юрко – стрункий, тендітний, пластичний, меткий, з аристократичною вродою, хоча родина його проста. Принаймні так говорив повсякчас сам Дорош, хоча всякий раз, коли заводив про це, неодмінно обмовлявся: до Другої Речі Посполитої його батько мало не зробив кар'єру, яка вдалася дідові. Два покоління Дорошів, із його слів, обіймали високі посади в Тернопільській українській гімназії, яку хоч закрили за царя, щойно почалася війна^[7], але до того часу заклад мав ім'я, престиж і таке високе значення, що його зі змінним успіхом намагалися відкрити вже два роки по тому. І заклад би нарешті запрацював, аби Тернопіль разом із іншими теренами не відійшов Польщі. А влада Пілсудського ліквідувала заклад, після чого Юрків батько протримався ще десять років і помер у злиднях, а мама, колись викладачка німецької, нині прибирає в заможних польських родинах.

Тут ми з Дорошем виявилися подібними.

Його, як і мене, матінка буквально *випхала* вчитися з Тернополя в Кременець – туди, де дають кращу освіту. Щоправда, син українських учителів змушений був, за його ж словами, навчатися, наче поляк. Притлумлене невдоволення поступово проявлялося, хлюпало через край, і я відчув Юркову потребу – говорити, говорити й ще раз говорити. Його *фронда* була на початках винятково словесною. На людях Дорош тримався лояльно, навіть підкреслював це, та варто лишитися у вузькому колі, де міг усім довіряти, – починав сипати

протестами, оформляти їх у революційні думки, а після третього кухля пива у «Волині» згадував незлим тихим словом регента Калюжного.

– Я був у нього вдома, – не говорив, сичав він, коли схилили над столиком голови. – Казенне помешкання, вигідний район, до ліцею прогулятися неквапом хвилин двадцять. Книжки брав у нього, українські. Довго просив, він ще питав, звідки знаю. Думав, я провокатор дефензиви. Так і свербів язик сказати: на себе в дзеркало глянь, чоловіче...

– Думаєш, Калюжний – конфідент? – запитав тоді я.

– Якби був певен, що пан регент працює на четвірку^[8], на десять кроків не підступив би, – відмахнувся Юрко. – Я не є дурний. Спершу промацав його, перевірів. Коли громили читальні, Калюжний якимось дивом зміг узяти собі зо два десятки книжок. Це мені двоє старших сказали. Вони, кожен у різний час, стукали до пана регента по літературу. Той їх спершу ганяв – нема, мовляв. А потім, через деякий час, знаходив спосіб признатися – є. Мені те саме сказав, і на пискові таке написано, ніби за дівками в лазні підглядав.

Мені Дорошеві жарти часом видавалися брутальними. Zenko – нічого, всякий раз реготав, підтримуючи свого кумира. Як почув про голих дівок, і собі хіхікнув, показавши при тому Юркові великого пальця. Я ж знизав плечима. Нема потреби підігравати там, де можна обійтися. Запитав натомість:

– Що з того?

– А те, Мироне! Бач, людина відразу второпала! – Юрко кивнув на задоволеного похвалою Zenka. – Добре, пояснюю. Калюжний не провокував нікого, вудки не закидав, за поплавцем не стежив. Навпаки, як згадали про книжки, з лица кров збігала. Але вже потім сам ті книжки давав, потайки. Нікого з попередників після того на В'язничну не забрали.

На вулиці В'язничній була тоді слідча тюрма, куди поліція й дефензива звозила затриманих. Зазвичай довго не тримали. Тих, кого затримували, переправляли в Бережани, серйозні суди відбувалися здебільшого там.

– Отже, пану регенту можна вірити, – зробив висновок я.

– Ні! – Дорош запально стукнув кухлем по столу. – Він сам себе боїться. Давно продався ляхам, служить польській владі вірою й правдою. А оті книжки ховає й таємно комусь дає читати, так це аби

совість не мучила. Сам перед собою виправдовується за слабкість. Я б Калюжного взагалі зрадником назвав.

– Кого зрадив?

– Побратимів своїх військових. Він же підхорунжий армії УНР! Фотографія в рамці на стіні висить, у залі. Там їх четверо, молоді офіцери. Трошки старші, ніж ми тепер. Двоє в петлюрівських строях, двоє – в польських. Скажи мені сам, Мироне, подумай і скажи. Служила людина в Дієвій армії Української Народної Республіки. Воювала за Україну. Потім якимось чином задружилася з ляхами. Нині йому, *українцеві*, Мироне, чи не єдиному дали посаду в ліцеї, де навіть сторожовий пес – поляк. Хіба не колаборант?

– Саме так, – звично піддакнув Zenko.

– Ну, раз совість мучить, значить, вона є. – Я спробував повернути розмову в інший бік.

– Ти Калюжного не захищай! – Дорош знову легенько грюкнув кухлем. – Краще думай, як не стати таким, як він.

– Маєш ідеї?

– Давно маю. – Юрко відпив пива, напустив на себе серйозного вигляду. – Щось робити мусимо.

– Хоча б що-небудь, – уставив Zenko.

– Не що-небудь, хлопче, а те, що треба, – зауважив Дорош повчально.

Так теревенили у «Волині» довгенько, поки два семестри не відучилися й не роз'їхалися на вакації.

А восени почалося.

Тут і Червоний нагодився.

Після чого все закрутилося, пішло шкереберть, принесло багато смертей – і помінялося для мене остаточно й назавжди.

Наша трійця зустрілася на Боні, серед руїн.

До того сюди забрідав лиш я. Відносно безпечно, сказав би навіть – просто дістатися на замкову гору можна було лише з однієї сторони. Задля того треба було зробити невеличкий гак, підійти до схилу збоку, уже фактично вибравшись за межі Кременця. Потім дертися неширокою зміистою стежкою, яка в кількох місцях звужувалася так, що надійніше пересуватися боком. З обох боків там густилися чагарі, тож складалася ілюзія – як ступиш невдало, не туди, то не впадеш далеко. Але якщо нога зіслизне, рівновагу втримати не вдасться й загримиш, чагарник не притлумить падіння. Навпаки, підступні гілки змусять остаточно втратити концентрацію, шмагатимуть по обличчю, цілячи в очі, вивертатимуть руки, ноги, шматуватимуть тіло невдахи. Долетіти донизу живим, хай сильно скаліченим, шансів не було. Принаймні навіть я, міцний хлопака, для себе їх не бачив.

Проте сам запропонував піднятися на Бону, щойно Дорош із таємничим виглядом запитав, де б нам переговорити, аби точно ніхто не міг побачити й почути.

Йому чомусь не підходила його квартира, точніше – горище. Єдине, що зміг винайняти за мізерні мамині гроші. Юрко нарікав, та я міг би посперечатися, кому краще. Він тримався за те горище, бо сам будинок стояв у центральній частині Кременця, а Дорошу кортіло жити в такому місці. Мені ж байдуже, аби дах над головою не протікав та двері зачинялися зсередини. І за ті самі кошти вдалося домовитися з господарями за пристойне й досить просторе помешкання на одній з околиць. На перший погляд – житло розміром із комірчину. Зате вхід окремий, з двору, та й хазяї не дошкуляли надмірною цікавістю. Яюсь почув випадково їхню розмову: тішилися, бо пощастило з пожилцем, простим сільським хлопом. До ліцею годину ногами, а коли дощ чи сніг, то навіть довше. Назад по темному ще складніше, тому час від часу лишався спати в Зенка, коли засиджувалися у «Волині». Той жив із батьками, родина мешкала в затишній кам'яниці, де мій побратим мав небачену розкіш: власну, окрему кімнату, одну з двох, які займали Лісовські. Мама служила в бакалійній крамниці, яку тримав місцевий

єврей Іцик Гольцман, батько був складачем у міській друкарні, тож потяг Зенка до цієї справи був вроджений.

Вона його й згубила.

Та не забігатиму наперед. Поки що Юрко відмовився збиратися в нього, бо в будинку пральня, заходить багато випадкових людей, а він не хоче зайвий раз світити *свою*, як сказав, групу. Тоді я почув це від Дороша вперше за весь час знайомства й не особливо зважив. Так сталося, що згуртувалися ми довкола нього й часто вирішальне слово лишалося за ним. Зенко ніколи з Юрком не сперечався, а я взагалі не з тих, хто любить балаканину до хрипоті. Мені більше справи були до вподоби. Хоче Дорош вважати себе головним – то нехай собі.

Незручно виявилось і в Зенка, але там усе ясно: батьки та сусіди. Пертися до мене в комірчину все одно, що йти до «Волині». Відстань майже та сама, але перша умова мого квартирування – не водити нікого, дівчат передусім. З'явитися туди з гуртом – означало порушити домовленість, роздратувати господарів, підірвати довіру до себе. Ну, а в ресторані, звичному місці зборів, гриміла музика. Щоб почути одне одного, доводилося говорити голосніше, ніж зазвичай. Інші рази Дорош дозволяв нам усім це, зараз наголосив: ситуація особлива.

Так виникла Бона, куди я відразу зголосився провести товариство.

Стояв вересень – той час, коли літо ще не остаточно передало осені права. Було сухо, тепло, вітер не задував в обличчя, тож підйом для новачків видався досить легким. Діставшись вершини, ми зайшли під прикриття залишків мурованих стін. Зенко не стримався, признався: народився в Кременці, виріс тут, але сюди видерся вперше. Виявляється, його ніколи не тягнуло глянути на рідне місто з висоти пташиного польоту. Мене ж тягнув на Бону найперше красвид. Як сільському за духом, бракувало мені простору. Лиш тут міг дихати на повні груди, і всякий раз кортіло закричати, заволати, розкинувши руки, мов крила. Дорош же бурчав, що збив ноги на підйомі, закурив, чим здивував нас, бо раніше ніхто з компанії цигарками не бавився, й промовив дивну, але, на його думку, багатозначну фразу:

– Це все має бути біля наших ніг.

– Місто й так під ногами, – спробував я неоковирно віджартуватися.

– Нічого ти не розумієш, – зітхнув Юрко, знову затягуючись і випускаючи дим так, ніби дмухав на міську панораму. – Нічого ви не

розумієте, панове. Я так само прозрів. Хоч і думав, що знаю трохи більше.

Ми із Зенком презирнулися, але промовчали. Дорош завжди починав розмову так, здалеку, мовби придивлявся й пристрілювався.

– Пам'ятаєте стрілянина в Бережанах минулого року? – провив він раптом, щиглем кидаючи недопалок із гори.

– Це коли хлопак поліціанта застрелив і сам у лікарні помер?

Я перепитав для годиться, бо знав напевне: мова про той випадок. Ми саме тоді зійшлися разом і довго обговорювали, що ж то було.

– Ти, бачу, недалеко пішов відтоді.

У Юрковому голосі чулася ледь помітна зневага. Я не раз від часу знайомства ловив його на такому. Але це мене жодним чином не чіпало, бо кожен має право на власні бздури. Я, наприклад, трохи вайлуватий. До мене не завжди швидко доходить те, що інші, такі, як Дорош, хапають на льоту. Мені треба більше часу, ніж іншим, аби в чомусь розібратися й прийняти якесь рішення. А в різних ситуаціях покладався більше на хлопський розум, аніж звичні до інакшого, ніж у селах, швидшого способу життя.

– І чого ж не розумію? – поцікавився я.

– Застрелив поліціанта, Мироне, – це коли ти грабуєш банк чи крамницю. – Зневагу замінила терпляча повчальність. – Або вкрав гаманець на ярмарку, тікаєш, а поліціант за тобою женеться. Той хлопець належав до Організації. Він свідомо став на шлях боротьби за звільнення України від панування ляхів, проти свавілля, утисків і терору. Поліція вистежила його, загнала на горище. Їх вийшло багато на одного, і вони не могли його взяти. Поліціанти, Мироне, прикривали себе спеціальними жилетами, які не пробивають кулі. Мали гранати зі сльозогінним газом. Хлопець усе одно прийняв бій, убив одного ворога, забрав у нього револьвер. Тільки тоді його закидали градом куль! – Дорош тупнув ногою. – І то не змогли добити на місці, він помер у лікарні.

– Але ж він застрелив поліціанта, – правив свою лінію я.

– Убив ворога в бою! – вигукнув Дорош. – Є різниця, й то велика! Скажи хоч ти йому, Зенку!

– Справді. – Той поправив окуляри, як було завжди, коли його втягували в суперечку.

– Нехай, – погодився я. – Це рік тому було.

– І не завершилося! – Тепер Юрко говорив уже спокійніше. – Тільки тоді влада ще дозволяла писати про подібне в своїх газетах. Нині ж замовчують факти. Аби, з одного боку, не лякати поляків, а з іншого – не давати нам, українцям, приводу брати приклад із справжніх борців. Влада хоче, аби всі думали: опір придушено, наш народ умиротворено, ми нарешті припинили огризатися й стали покірними. Тим часом тиждень тому в Бережанах знову схопили трьох наших.

– Наших? Кого?

– Ну, не тутешніх, – виправився Дорош. – Не з нашого ліцею. Хлопці везли листівки, нічого особливого. Один, бережанський, винайняв помешкання й жив там. Двоє інших зустрілися в Тернополі, мали при собі сумку з друкованою агітацією. Папірці, лише папірці. А їх – до Берези-Картузької.

На той час я сам не розумів, звідки про все те дізнавався. Ніхто спеціально не говорив про Організацію^[9], я навіть жодного члена її не бачив. Але *знав*: вона існує. Те саме про концтабір у Березі^[10]. Ним час від часу лякали навіть у нашому селі. Та жоден мій знайомий, близький чи далекий, туди не потрапив. Подібні речі, як багато інших, сприймалися як даність. Іноді здавалося – ми народилися з тим разом. Або навіть не так: все існувало до нас і після нас лишиться.

– Говориш так, Юрку, наче був при тому. На власні очі бачив, – зауважив я.

Дорош за звичкою ледь примружився, трохи підняв підборіддя, глянув на Зенка, наче знову закликаючи його стати свідком не знати чого.

– Один із них мав зі мною розмову в Тернополі за тиждень до того, – мовив, виважуючи кожне слово. – Назвався членом Організації. Вони шукають контакти в нашому воєводстві, надійних людей. Створюється мережа підпілля, боротьба не припиняється. На всіх одного концтабору не вистачить.

– Ще збудують.

Я миттю зрозумів, що ляпнув. Та пізно: Дорош метнув у мене блискавки з-під повік. А Зенко трохи відсунувся, ніби боявся підхопити заразу.

– Правду кажеш, Мироне, – вицідив Юрко. – Ось вона, типова українська правда. Будуйте нам таборів побільше, обгороджуйте колючим дротом, ще й струм туди пускайте. Ми звичні, ми й так

проживемо. Лиш давайте зупу з тертої бараболі й сухарів. Тим, хто слухняний, – сала шматочок на храмові свята.

– Не пересмикуй, – буркнув я ображено. – То я так...

– І не ти один такий! – Дорош знову підніс голос. – Ти, Оресте Миронюк, чоловік не дурний, інакше б не мав я з тобою справ. Але більшість зовсім не мудра. Зараз ти є виразником думок цієї самої більшості. Вирвалося мимоволі, тільки ж люди справді до такого схильні. Що робити, га?

Тут він знову повернувся до Зенона.

– Діяти, – вичавив той.

– Молодець. – Дорош став поруч зі своїм зброєносцем. – Ті хлопці мали знайти мене, тобто – нас, у Кременці. Бачте, як сталося. Я домовився перед тим ще раз зустрітися в Бережанах, прийшов за вказаною адресою. Там кажуть: іди, не приходь більше, бо так і так. І ніхто нічого не знає. – Він витягнув нову цигарку. – Хлопців мордують, а люди не знають нічого.

– Треба, аби знали, – підхопив Зенон.

– Про те й мова, – кивнув Юрко. – Нам давно пора йти далі порожніх розмов. Шукати якісь виходи на Організацію – ліпший варіант. Тільки знову час витрачається дурно. І потім, доведеться визнавати зверхника, коритися йому, слухати, виконувати накази. Тобто, хлопці, втратити самостійність. Керуватися чужими планами, обмежувати себе в способах дії. Не згоден я.

Дорош так усе подавав, таким тоном говорив, з таким налаштуванням, що бажання сперечатися й заперечувати не виникало. Справді, подумав я собі, невже своїх голів на плечах не маємо? Спершу слід довести, що вартий чогось. А вже потім не ти прийдеш, а до тебе. Не втерпів, перервав нашого оратора. Сказав так.

– Нарешті мислити почав, – мовив той задоволено, прикурив, знову озирнувся на краєвид, коли глянув на нас, очі жваво блищали. – Нехай Організація з'явиться тут на готовому. Коли так, інакше з очільниками говоритимемо. Поки ми самі по собі, будемо боротися, як собі знаємо.

– Як?

Питання знову вирвалося, як на мене, трошки дивне, навіть дурнувате. Але цього разу Юрко сприйняв на диво спокійно. Відповів не відразу. Докурив, споглядаючи на Кременець згори.

– Листівок ляхи дуже бояться, – проговорив, ніби мислив уголос. – Слово б'є, мов куля, а часом сильніше. Що коротші слова, то влучніше луплять. Почнемо з них. Зенку, на тебе головна надія.

– Та отож, – кивнув він. – Піду в нічну зміну, коли в друкарні народу менше. Тільки текст складемо невеликий, аби скорше набрати. І самих листівок багато не треба. Бо що менше, то швидше надрукую й заховаю.

– На перший раз так і буде, – легко погодився Дорош. – Напишемо: в Бережанах арештували трьох українців за те, що вимагали собі прав на своїй землі. Люди мають прокинутися й протестувати.

– І людей підніме? – засумнівався я.

– Відразу – ні. Але зачепити мусить. Урахуйте ще таке. Кременець – місто значиме, у нас тут освітній центр воєводства. Отже, політичний також. Ніби життя вирує, й при тому болітце тихе. Уже така листівка мала б почати все тут ворухити. Збудить народ – напевне. А далі – збудить.

Я не мав, чим заперечити. Та й потреби особливої не було. Адже давно хотілося якось себе проявити. Балачки довкола всього починали набридати.

Тож там, на Боні, теплого вересневого вечора ми потиснули один одному руки.

І створили власну організацію.

Першу акцію провели вже за тиждень.

Досі вважаю: розклейка двох десятків папірців у центральній частині Кременця вночі акцією названа досить голосно, навіть самовпевнено. Проте Дорош із перших днів повернув усе так, що всяка наша дія, навіть кожне таємне зібрання на Боні, розцінювалося як серйозне дійство. Спрямоване на підрив польської державності зсередини, не інакше. Причому Дорош *щиро* був переконаний у швидкому результаті наших дій і в тому, що наша трійця справді є небезпечною для влади Другої Речі Посполитої. Принаймні – в Кременці та окрузі.

Із текстом довго не морочилися. Склали найпростіше: «Українцю, прокинься! Поляк убиває тебе на твоїй землі! Ставай до смертельного бою!» Зенко вночі набрав і видрукував польською мовою, інших шрифтів ліцейська друкарня не мала. Набір, звісно, відразу ж розкидав. Листівки виніс під одягом, склав і міцно примотав до тулуба шаликом. Потім признався – сам собі нагадував контрабандиста. Клейстер варили на замковій горі, бо вариво смерділо і Юрко побоювався: сторонні пронюхають. У буквальному розумінні, наголосив тоді. Унюхають і побіжать, куди треба. Зрадники ж кругом.

Коли після тривожної ночі ранком зустрілися в ліцеї, кожен виявив: на стінах листівок уже не було. Поліція зреагувала оперативно, й це дуже потішило Дороша. Отже, заявив, ми все робимо правильно. Ляхи борються з папірцями, тож нас якщо не бояться поки, то стережуться – напевне. Треба не зупинятися, не опускати рук. Щоправда, коли прогулялися центром та міським базаром, трохи розчарувалися. Люди пліткували про що завгодно, окрім появи в Кременці небезпечної для влади крамоли. З чого Юрко зробив категоричний висновок:

– Не зачепило, хлопці. Не торкнуло. Не дійшло до кожного.

– Може, через мову, – припустив я. – Оголошень у місті чимало. На таких папірцях – у тому числі. Усі написані польською. Люди просто можуть не звертати увагу, не вчитуватися. От аби українською – вони б упадали в очі.

– Де я тобі шрифти знайду, – буркнув Зенко. – І потім, Мироне, почну шукати – уже приверну зайву увагу. Уяви собі, ти хочеш зброю

купити.

– Ну?

– Просто так вона в Кременці не продається. Тобі доведеться шукати нелегальні шляхи. Так чи інакше прийдеш до криміналу. А там більшу частину спільноти контролюють поліція й дефензива.

– Мудро, – погодився Дорош. – Бери приклад із Зенка, справжній конспіратор. Почнеш шукати револьвер на чорному ринку, так тебе відразу здадуть поліції задля святого спокою. Шрифти українські, вважай – заборонені, захочеш десь надибати, те саме буде, не інакше.

Тоді я знизав плечима. Сперечатися з Юрком – робота марна, будь-яка розмова заходила в коло, аж поки не визнаєш його правоту. Зрештою, тут порівняння слів зі зброєю прозвучало досить доречно. Навіть красиво й символічно. Проте іншого виходу, ніж далі друкувати листівки польською, ми все одно не мали. Тому звели висновки до потреби більшого тиражу. Так помітніше, не загубляться, не два ж десятки.

Наступну акцію провели за десять днів. Дорошу кортіло швидше, але Зенко справедливо застеріг: треба почекати, хай уляжеться. Народ справді міг не звернути увагу на наші заклики. Дефензива напевне взяла на замітку, бо позривали листівки не дарма. З цим Юрко погодився й терпів, хоч йому помітно свербіло, так рвався щось робити. Текст вирішили не міняти. Дорош сказав:

– Того разу було мало, нехай цей самий заклик побачить більше народу.

Зенко викроїв зручний час, знову набрав і наштампував тепер уже сотню. Винести на собі не ризикнув, тому запакував у торбинку, перекинув її через паркан, який огороджував дворик друкарні. Я причаївся з протилежного боку, підхопив пакунок і швиденько забрався геть.

Отут уже спрацювало на совість. Наступного ранку в ліцеї куратор пан Сичевський зібрав усіх у великій залі та виступив із палкою промовою. Почав із заяви: в Кременці вже не перший раз бачать листівки провокаційного змісту. Дії тих, хто їх поширює, спрямовані на порушення стабільності, а самі провокатори напевне співають із німецького голосу. Німеччина давно має до Польщі територіальні претензії, вона не задоволена Версальським договором, за яким державі, котра програла війну, нічого не перепало. Тому й використовує

інших незадоволених – українських терористів. Пан куратор закінчив виступ на пафосній ноті, закликавши студентів-русинів не піддаватися на провокації, бо він дуже втішений, що ми вчимося тут, визнавши себе громадянами Польської Республіки. А студентів-поляків попросив про пильність. Фактично дозволивши при всіх стеження один за одним, навіть заохотивши.

Дорош після того не міг натішитися. Увечері ми подалися у «Волинь», де він збирався виставити всім по першому кухлю пива. Була п'ятниця, не дуже вдалий день тижня, бо відвідувачів зазвичай більшало, знайти вільний столик на трьох було непросто.

Та все ж один ми побачили.

У самому кутку зали, біля старої порошної пальми, яка дивом не всохла за той час, що тут стоїть. А тямущі люди казали – дерево було в ресторані ще до війни. Столик був вільний, точніше – майже вільний. Збоку біля дерев'яної бочки, з якої стирчало деревце, примостився Данило Червоний.

Ми вже знали, як його звати. Та більше про цю особу не відали нічого. Новачок лише скупно вітався при зустрічі, називав себе, але на тісніші контакти не йшов. Узагалі дивно було побачити в ресторані, де п'ють і танцюють під запальний джаз, такого самітника.

Не скажу, що ми всі троє скидалися на денді. Проте по одному пристойному костюму мали й завжди вбиралися так, коли йшли до ресторації. Зараз теж одягнули піджаки й сорочки, Юрко навіть оздобився краваткою з нагоди, як сам казав, урочистої події, фактично перемоги. Червоний же навіть не здав у гардероб своє сіре пальто. Недбало перекинув його через вигнуту спинку вільного стільця поруч із собою, сидів у білій сорочці та червоній плетеній жилетці. Задовгий чуб спадав на лоба, він час від часу відкидав пасмо, дивився перед собою, щось вистукував пучками пальців по скляному боці пивного келиха.

Того вечора я вперше й востаннє бачив Червоного з пивом та й узагалі – з алкоголем.

Щойно Дорош кивнув у його бік, ми, не змовляючись, пройшли через залу, оминаючи танцюючих. Годилося б запитати дозволу, проте Юрко запросто відсунув вільний стілець, примостився навпроти, панібратськи моргнув.

– Здоров, земляче.

– Вечір добрий.

Голос Червоного звучав рівно, без жодних емоцій. Таке враження, ніби він говорить у вузьку залізну трубу. Погляд важкий, гострий, і не сказати, що привітний.

– Посидимо разом. – Дорош не питав, він ставив перед фактом.

– Ні, – почулося у відповідь.

Юрко відкинувся на спинку стільця, неквапом видобув із внутрішньої кишені піджака цигарки.

– Вогонь маєш?

Червоний поліз у кишеню штанів, рука повернулася із запальничкою.

– Тримай. Припалюй – і йдіть собі.

– Не дуже гостинно, земляче.

– А ви не в гостях у мене. Тут кожен відпочиває, як знає. І в тому товаристві, в якому хоче.

– Ти відпочиваєш?

– Хіба не видно? – Червоний торкнувся надбитого кухля.

– І наше товариство тебе не влаштовує?

– Без образ, хлопці. Мене зараз жодне товариство не влаштовує.

– Чому?

– Хіба маю звітувати?

Щоб обміркувати почуте й визначитися з подальшими діями, Дорош узяв запальничку, підкурив. Покрутивши в пальцях, легенько пустив по поверхні столу назад до хазяїна. Червоний зловив її долонею, поставив на пласке ребро. Потому запитально глянув на Юрка.

– Усе?

Трохи знаючи Дороша, я розумів: зараз він судомно шукає красивий вихід із дурної ситуації. Просто так підвестися й забратися геть йому не дозволяв гонор. Аби ще при цьому не було нас, може, він би не заїдався далі й проковтнув. Та втрачати обличчя перед товариством наміру не мав. На щастя, тут Zenko помітив, як звільняється столик у протилежному кутку, сіпнув за лікоть мене, а я торкнув за плече Юрка:

– Ну його, брате. Гайда, там усім місця стане.

Дорош неквапом підвівся, тепер зиркнув на Червоного згори вниз:

– Занудишся – приходь. Місця справді вистачить.

Червоний промовчав, і ми поквапились, щоб ніхто не випередив.

Щойно вместилися, Дорош вибухнув:

– От же ж пихате! Бачили такого?

– Ще й не таких бачили, – миролюбно мовив Зенон. – Не звертай увагу. Сам хіба не потрапляв у чуже місто, в чужу компанію. Попустися.

– Я не в рідному місті! – нагадав Юрко. – І ось Мирон – теж. Нічого, не дивилися на всіх довкола вовками.

– Вдача в нього, значить, така.

– Та начхати на його вдачу! Нічого, ще прийде він до нас.

Дороша несло, він завівся, хотів ще щось сказати. Але наспів кельнер, він мовби згадав, пощо ми тут, замовив три великих кухлі пива й ковбасок до них. А коли той відійшов, ураз прикипів поглядом до картини, яка відкрилася.

Ми з Зенком сиділи спинами до шинквасу, тому довелося розвернутися. Я зітхнув, зрозумівши, куди Юрко дивиться. А Зенко не стримався, присвиснув та реготнув.

– От знову ти вибалушився на неї!

– Раніше вона сюди не ходила, – буркнув Дорош.

– Скажи краще – ходила не сама. Тому не привертала увагу.

– Вона на нас дивиться. Минулого разу – теж, – уперто правив своє Юрко.

Говорили ми про дівчину, точніше – молоду жінку, з вигляду старшу за кожного з нас, хай не набагато. Вона ніби зійшла з картинки польських журналів мод того часу. Сиділа за стійкою, поклавши ногу на ногу й не знімаючи маленького капелюшка, дуже подібного до елемента зачіски. В одній руці тримала широкий келих, наповнений наполовину чимось, напевне – шампанським. Інша гралася довгим тонким мундштуком.

– Той раз казав, Зенку, – твоя сусідка. – Дорошу щось зробилося із диханням.

– Дарина Тиктор, – кивнув він. – Тільки вона через дві вулиці живе, на Ліцейній.

– Де, казав, служить?

– У кондитерській Нахмановича, – зітхнув Зенко, бо відповідав на подібні Юркові питання вже втретє на моїй пам'яті. – Кортить запізнатися, то вступи туди. Купи цукерок, подаруй. Дарині вони смакують.

– Звідки знаєш? – стрепенувся Дорош. – Може, сам клинці підбивав?

– Не для мене вона й не для тебе, – сумно посміхнувся Зенон. – З нею, я бачив, пани польські офіцери гуляють. Не знаю, чи має щось із ними близьке, – тут же випередив питання, яке вже злітало з Юркових губ. – Але те, що вони роблять виторг Нахмановичу, – факт. Постійно в кондитерській товчуться.

– Ага, жиду вигода, – цикнув Юрко зубом. – Для того він Дарину й тримає. Реклама кондитерської, жива.

– Ну чого ти завівся, – встряв тепер уже я. – То на похмурого хлопа кидаєшся, то крамар тебе чіпає. Невже звичайна дівка отак діє?

– Аби ж вона звичайна була, – мрійливо протягнув Дорош. – Ти глянь, глянь як вона на мене дивиться...

За збігом обставин саме в цей момент Дарина сповзла з високого круглого ослону, поставила недопитий келих на шинквас, пішла в бік туалетних кімнат. Юрко закусив нижню губу.

– Проведи, – запропонував я, на що очікувано почув:

– Сиди вже, дурило.

Я не ображався. Принаймні зараз, розуміючи: Дорошу всі довкола нині псують свято. Або те, що він *сам* святом називає.

Пиво й ковбаски принесли дуже вчасно. Ми стукнулися кухлями, Юрко проголосив короткий тост за наші успіхи, тихенько побажав волі Україні та звільнення терену від ляхів. Зробивши по великому ковтку, заходилися біля ковбасок. На короткий час нас нічого більше не цікавило, хоч я помітив – Дарина повернулася, поправляючи сукню на ходу, вмостилася на своє місце й дозволила підлити шампанського. Дорош так само зиркнув на неї, та цього разу від коментарів утримався.

Хтозна, про що він вирішив із нами говорити. Мав намір почати після другого тосту, навіть уже підніс кухоль, аби проголосити його. Аж тут із-за столика, котрий стояв майже в центрі зали, підвівся високий русявий хлопчина. Ми його знали – Вітольд Ямбор, син місцевого адвоката, вчився з нами в ліцеї, але на два роки вище. Ямбор постійно засідав у «Волині» з великим гуртом, вони смітили грошима, не відмовляючи собі ні в чому, і, за чутками, частина ліцеїстів – поляків із заможних та впливових родин – мала тут кредит.

Навіть зі свого місця я помітив – Ямбор сильно напідпитку. Отже, зараз щось буде. І те, що буде, навряд чи комусь із нас сподобається.

– Тихо, музика! – гаркнув Ямбор, навіть тупнув при цьому ногою.

Оркестр на невеличкій круглій сцені слухняно замовк.

У залі ресторації справді запала тиша. Боковим зором зачепив Дарину, вона поволі зсунулася зі стільця, обережно пішла в обхід, прямуючи в бік виходу. Молода жінка намагалася триматися непомітно, і їй це вдавалося: Юрка цікавити перестала, його погляд прикипів до Ямбора, руки стиснулися в кулаки.

Тим часом Вітольд Ямбор обвів поглядом усю залу. Прокашлявся, узяв повну чарку, для чогось постукав по ній краєчком виделки.

– Прошу тиші, пані та панове! – повторив голосно. – Зараз виникла ідея, яку ми, патріоти своєї відродженої держави, хочемо проголосити. І переконані: всі тут присутні нас підтримають. – Ямбор знову прокашлявся. – Шановне панство! Пропонується підняти келихи во славу людини, котра відродила Другу Жечь Посполиту! Ми, поляки, півтора століття не мали власної держави. За те, аби вона була, клали своє життя польські патріоти, починаючи від часів Тадеуша Костюшка. Їхній прапор через сто років підхопив маршал Юзеф Пілсудський. Завдяки йому маємо відроджену державу. Тож не забуваємо того. І пропоную випити во славу маршала Пілсудського!

Щоб проголошувати тост за померлого три роки тому правителя, треба було набратися сильніше, ніж я собі уявляв. Але не мав жодних сумнівів: підтримають Ямбора навіть тверезі. Не помилився. Щойно він договорив, то тут, то там почали підводитися поляки. Навіть Дарина, яка майже дісталася виходу, завмерла: у залі сиділа компанія офіцерів-уланів, тож будь-який рух під час такого врочистого моменту вони перші могли оцінити як прояв неповаги. Музиканти відклали інструменти, кельнер за знаком одного з них уже квапився з тацею, на якій стояли келихи.

За короткий час сидіти лишилася тільки наша компанія.

Я прикипів поглядом до Дороша. Зараз рішення було за ним. Устане, закусивши вудила, – ми візьмемо приклад. Сидітиме – почнеться скандал, і доведеться огризатися. Третій шлях був – підвестися, лишити гроші на столі й піти. Та щось мені підказувало: просто так нас не випустять, тож повернемося до варіанта два – скандалу.

– Прошу встати, панове!

Тепер Ямбор звертався до нас, а решта відвідувачів уважно стежила, чим усе скінчиться. Люди, котрі завітали до ресторану випити, поїсти й потанцювати, у момент перетворилися на глядачів, котрі прийшли на кориду й чекають, коли ж почнеться бажаний двобій бика та матадора.

– Не лише поляки кладуть життя за власну державу.

Спершу ніхто з присутніх не второпав, звідки це прозвучало. Чесно кажучи, ми вже забули про існування Данила Червоного. Думали: давно й непомітно забрався геть. Але той і далі сидів у своєму кутку під пальмою. Лиш не горбився, а розправив плечі й немов нависав над столиком.

– Що ти сказав?

– Ти почув.

Голоси Червоного та Ямбора тепер дзвеніли, відбиваючись від високого даху ресторанної зали.

– Тоді мої слова – для тебе. – Вітольд вийшов із-за свого столу, рушив до Данила, говорив на ходу. – Зараз ти встанеш разом із усіма й вип'єш во славу маршала Пілсудського. Потім вийдеш звідси геть і більше духу твого собачого не буде в пристойному закладі. Рахунок лишай мені, вважай, пощастило. Уставай!

Ми презирнулися.

Хто-хто, а я дуже добре розумів: зараз Червоний, хоче він того чи ні, рятував Дороша в наших, а передусім – у його власних очах. Він давав Юркові чудовий привід лишитися на місці, не вставати на заклик гонорового поляка, брав вогонь на себе. Тепер слід зрозуміти наші подальші дії, адже було ясно: просто так усе одно піти не вдасться.

Я знову глипнув на Дороша.

І в момент, коли на секунду перемістив увагу, Данило Червоний почав діяти.

Він не почав гарикатися з Ямбором. Його наступні дії злилися в один суцільний рух. Підвівся, потягнувся до свого пальта, узяв його, вдягнув, поправив комір, вийшов із-за столу та рвучко згріб поляка за барки. Той ще нічого не встиг зрозуміти (узагалі ніхто з присутніх не вправився оговтатись), а Червоний уже вдарив Ямбора головою, розбиваючи ніс та заюшуючи кров'ю лице, своє та противника. Наступний удар був уже кулаком, у те ж саме болюче місце. Тепер

Данило пустив його, і Вітольд, утративши рівновагу, впав, незграбно дригнувши ногами.

До стелі, під величезну довоєнну люстру, злетів і зависнув там жіночий вереск.

Разом залементували всі присутні жінки. Не знаю, для чого я знайшов поглядом Дарину, але й вона кричала від переляку, швидко пробираючись до виходу – була вже поруч із ним. Улани з криками й гучною лайкою кинулися до Червоного, та на їхньому шляху опинилися ліцеїсти, товариші Ямбора, котрі теж прагнули помсти. Зіткнувшись, мов у комедіях із Чарлі Чапліним, чоловіки почали штовхатися, заважаючи один одному. Від такого Данило тільки виграв. Міцним ударом відштовхнувши якогось пана, якому все ж удалося оббігти натовп, він рвонув напролом, підхопивши на ходу стілець за спинку й пробиваючи собі шлях ніжками. Орудював стільцем, мов тараном, і в натовпі почулися крики болю.

– Ходімо! – вигукнув Дорош, уже стоячи на рівних.

Мене двічі не просять, особливо коли йдеться про бійку. Наша трійця – не аж такий потужний авангард, тим більше Zenko у своїх окулярах ніколи не проявляв хисту до рукопашу. Проте я міг добати за двох, та й Юрко був не останній, коли йшлося про фізичну підготовку. Тоді я вперше побачив Дороша в ділі. Склалося враження – має досвід вуличних сутичок. Не аж такий великий, та все ж не пасує, знає, що і як робиться. Шарпнув за плечі й відкинув набіг найближчого ліцеїста. Коли той, хто товкся поруч, розвернувся й замахнувся для удару, Юрко присів, пірнаючи під руку, потому вдарив знизу. Крюк учнівський, зате щирий – поляк відлетів до столика, упав на нього, заgrimів на підлогу разом із ним.

Zenon, узявши приклад із Червоного, молотив довкола себе стільцем. Дістав іззаду, зойкнув, присів. Та я нагодився вчасно, *сільським* ударом відкинув нападника подалі. Пошукав і знайшов поглядом Данила. Той, не даючи себе скрутити, уже струшував із плечей чергового ворога, штовхаючи його на уланів. Офіцери вже вирішили братися до зброї, один лапав кобуру, і справи закручувалися серйозні. Ще трохи – й нам усім буде непереливки. Усе одно в запалі бійки частина розуму лишалася холодною, тож розумів: Червоний хай у запалі, проте діє мудро. Лупить лише ліцеїстів і якихось цивільних, котрі стають на шляху. Військових же всіма силами намагається не

чіпати. Бо тоді ресторанна бійка автоматично переросте в щось подібне до держаного злочину, заледве не спробу замаху. Я б діяв так само.

Власне, так і діяв.

Пробившись до Юрка, підтягнув за собою Зенка, котрий ледь не втратив у бою окуляри. Тепер ми стали спина до спини й могли пробитися до виходу жвавіше. Єдине, що гальмувало, – пальта в гардеробі. Але щойно вирвалися із залу й підбігли до гардеробника, він сам, без нагадування, тицьнув наш одяг оберемком.

Одягаючись на ходу, вилетіли з ресторану на освітлену вулицю.

Роззирнулися.

Червоний саме забігав за ріг, зникнувши з очей біля синагоги. Із протилежного боку противно залунав хор поліційних сюрчків, тож ми помчали тим самим шляхом – іншого тут просто не було. Уже завернувши, Дорош видихнув: – У різні боки! Віялом! – І ми чкурнули, хто куди бачив. Погоню лишили за спиною.

Якщо вона, звісно, була.

Наступного ранку нас забрали в поліцію.

Побитий Ямбор чудово знав кожного, навіть Червоного, хоч той і новачок. Назвав прізвища, а вирахувати адреси для поліції – раз плюнути. Згодом я зрозумів, як мені пощастило: затримали не в помешканні, при господарях, а серед вулиці. Сталося так, що я рано піднявся й подався до Юрка. Кортіло дізнатися, як справи та чи маємо після вчорашнього новий план дій. Поліційна машина виїхала просто на мене, коли я завертав за ріг. Опору не чинив та зрадив: господарі не налякаються поліції і з квартири не наженуть. Крім того, був переконаний: у тюрмі не ночуватиму, бо злапали лише за ресторанну бійку. Хіба захочуть знайти щось ще. Наприклад, політику. Коли так, справи кепські.

Проте мій розрахунок повністю виправдався. Усі учасники, включно з Червоним, на той момент уже були в управі. Побачив хлопців у довгому коридорі, але ніхто нікому не встиг мовити й слова. Нас розвели по одному в окремі кабінети, де слідчі взяли в кожного покази щодо вчорашнього інциденту. Згодом, коли вже відпустили, дізнався: не змовляючись, ми говорили те саме. Навіть Данило, хоч не з нашої компанії, засвідчив – хлопці-українці активної участі в бійці не брали, намагалися розтягнути бійців, заспокоїти людей, навести хоч якийсь лад. Про себе ж пояснив: бійки не починав, захищався від нетверезого відвідувача, котрий із доброго дива почав чіплятися до нього. У своїх словах крамоли не бачив. Бо ж справді, не лише поляки клали життя в боротьбі за власну незалежність.

Червоному вдалося викрутитися ще й завдяки адвокатові – українцю. Кременець маленький, ми всі трошки знали цього пана Стефана Дубового. Завжди був присутній у судах, де слухали справи про звинувачення українців. Декого витягнув, але ще частіше вдавалося домогтися зменшення кари, аж до виплати чималого штрафу. Гроші знайдуться, зате людина лишиться на волі. З віком, укотре повертаючись до молодих років, дедалі більше переконуюсь: пан адвокат у подібних випадках зводив історію до банального хабара позивачеві – і всіх усе влаштовувало.

Того разу поява Дубового все ж збентежила. Звідки він дізнався про бійку Червоного з сином свого колеги, адвоката Ямбора, було загадкою для всіх нас. Але саме Дубовий уладнав справу.

– На пальцях пояснив слідчому, чому не варто дражнити гусей, – сказав Данило, коли ми вже зустрілися гуртом після поліції. – Адвокатський синок був п'яний і насправді поліз битися першим, поведив себе агресивно. Історія швидше потрапить у газети, якщо мене судитимуть. А журналісти розпишуть усе в яскравих барвах, на користь Ямборам воно точно не піде.

Поговорили ми коротко. Червоний вийшов з управи останнім, ми ж не пішли далеко, зібралися й чекали на нього. Потім Дорош гукнув, той підійшов, і це мало вигляд, мовби робить нам послугу. Вирішив обмежитися короткою розмовою й піти собі геть, але Юрко не спішив прощатися.

– Чекай. Може, прогуляємося?

– Маю свої справи, – відповів Червоний сухо.

– Чоловіче, нас маринували добру половину дня. Зараз глибоко по обіді. Які б справи в кого не були, усе пересувається на завтра чи ще на колись. Будь мудрим, подумай.

– Ну, і де погуляємо? – мовив Данило після короткої паузи.

Поки думав, я відчув на собі його погляд. Не знаю, чи мали Юрко із Зенком подібні відчуття. Але Червоний швидко й пильно обмацав очима кожного, наче обшукав, як поліцейські під час затримання. На мене до того моменту ще ніхто так *міцно* не дивився.

– Є місцинка затишна, – підморгнув Дорош.

Червоний знизав плечима, що мало означати: чорт із вами, гайда.

До нашого місця на Боні йшли мовчки. Точніше, усю дорогу мовчав лише Червоний. Ми натомість ділилися враженнями від допитів, і здавалося, що Юрка неабияк тішила ця історія. Він, потенційний борець із режимом, навіть хотів потрапити за ґрати. Щоправда, ненадовго, сидіти в тюрмі не збирався. Просто сам факт свого затримання сприймав як щось романтичне й небезпечне водночас. Мовляв, дурні поліціанти схопили його, бунтівника, й відпустили, так і не зрозумівши, яка велика рибина вислизнула з рук.

Опинившись під залишками замкових мурів, Дорош відразу взяв бика за роги.

– Нам такі, як ти, дуже потрібні, – сказав він Червоному.

Той, здавалося, зовсім не здивувався. Засунув руки глибоко в кишені пальта, трохи розставив ноги, ледь підняв голову, виставивши вперед гостре підборіддя. У мене склалося враження: Данило в такий спосіб дивиться на нас ізгори вниз.

– Кому – нам? І які – такі?

– Ми – таємна організація. Треба ж комусь у Кременці боротися за Україну.

– Цікаво. – Це прозвучало підкреслено ввічливо. – Бачив якусь листівку на стіні будинку, де квартирую. Ваша робота?

– Наша. – Юркові помітно підлестило.

– Значить, боротьба – клеїти листівки, – зітхнув Данило. – А далі?

– Що – далі? Будуть нові листівки. – Тепер Дорош чомусь почав утрачати впевненість, через те додав для чогось: – Нас уже шукає поліція.

– Не всякий, за ким шукає поліція, знаменитий добрими справами, – спокійно мовив Червоний.

На Юрковому місці я теж не знав би, що на такий закид відповісти. Лице Дороша миттю стало багряним, запашіло вогнем – попектися можна. Він кілька разів ковтнув повітря, наче викинутий на берег карась, нарешті вичавив:

– Ти не робиш нічого. Ми бодай намагаємося.

– Коли так, пощо вам я?

– Люди потрібні, – повторив Юрко, заводячи розмову в коло.

– Ти, значить, тут старший.

– Я! – підтвердив Дорош вигуком.

А ми з Зеноном Perezирнулися. Дотепер серед нас не велося жодної подібної розмови. Юрко ніколи ще не пропонував себе на зверхника. Він лише подавав ідеї, а ми погоджувалися, бо думали так само й хотіли діяти, відчути себе причетними до чогось славного, визначного, важливого. І ось раптом Юрій Дорош проголошує себе старшим, фактично – нашим керівником.

Червоний ніби прочитав думки. Кивнув у наш бік, запитав:

– Хлопці не проти?

– Не проти – чого?

– Що ти в гурті за головного.

Тепер Юрко зиркнув на нас. Зенко, беручи час на роздуми, зняв окуляри, подихав на них, протер скельця хустинкою. Потім начепив на

ніс і сказав твердо:

– Так.

Іншого від нього годі чекати. Дорош тоді був його кумиром, і всі наші з Юрком суперечки він перетягував у результаті на його бік, додаючи власний голос. Мені ж насправді в той час було все одно. Не думав ніколи, хто наді мною старший. Хоча хотілося самому брати участь у розв'язанні такого складного питання й справді обрати зверхника над собою після спільного обговорення, як у парламенті. Проте я вирішив не оскаржувати самозванства хоча б тому, що поведінка Червоного мені не дуже до вподоби. Учора в ресторані дивився на нас, мов на порожнє місце. Зараз мружить очі й дере носа, а весь подвиг – розбити писок п'яному поляку.

– Отже, ти відповідаєш, – мовив тим часом Данило, й тепер точно для нього зникли всі довкола, окрім Юрка.

– За що?

– За них. – Червоний знову згадав про нас із Зеноном, кивнувши собі через плече. – Ще – за власні слова, вчинки, рішення. Маєш розуміти, що ви робите, задля чого. І головне – яку ціну готові платити й чи взагалі готові. Ти, Дороше, особисто мусиш зважити всі прийняті рішення, пояснити хлопцям, а вже потому кожен повинен сказати своє слово.

– Заскладно говориш. – Юрко облизав язиком пересохлі губи, подумав, додав: – Демагогія. Ось так це називається.

– Гаразд, – легко погодився Данило. – У такому разі поясни, як називається, коли такі самі хлопці, як ми, насипають по селах кургани на честь полеглих Січових стрільців та інших вояків українських армій, у тому числі – козакам. Спершу робили то потайки, щодалі рідше ховаючись. Кожен знав, що з ним буде, як спіймають. І всі, кого ловили й судили, влаштовували в судових залах гучні протестні акції. Чи як назвати заклики не купляти алкоголь та цигарки, бо на це Польща має державну монополію? Або, – тут він перевів подих, – поясни, якщо зможеш, чому дехто з хлопців, що виконують вироби польським урядовцям, караючи їх за розправу над українцями, не тікають, а чекають поліцію й дають себе арештувати. Що, теж демагогія?

– Вони собі вирішили так, – відповів Юрко, і в його голосі я почув обережність.

– А ти – ти як вирішив для себе? Ви всі – як далеко готові піти? Листівки з беззубим текстом та незрозумілими гаслами. Далі?

– Так придумай зубате й зрозуміле! – Тепер Дорош помітно образився.

– Якщо буду з вами, потрібні більші справи. – Червоний говорив рівно. – Звичайно, навіть такі листівки чіпають ляхів. Але, повір, не сильніше, ніж кусають комарі в лісі.

– Може, ідеї маєш?

– Старший – ти. – Червоний уперше за весь час знайомства зобразив щось подібне до усмішки. – Думай, зважуй можливості. Обговоримо, вирішимо.

Дорош переступив із ноги на ногу, озирнувся, кинув погляд на місто під нами, нарешті витягнув цигарки, закурив. Нічого не говорив, ми всі теж стояли й мовчали. Нарешті докуривши, Юрко кинув недопалок на землю, старанно, навіть дуже ретельно втоптав його носакком.

– Звідки ти взявся такий, – гмикнув.

– Зі Львова, – легко відповів Данило. – Народився взагалі-то в Ковелі, та батько хотів, аби я вчився в університеті. Саме тоді ляхи обмежили прийом студентів-українців, потім узагалі закрили студії. Я кинув навчання, то був знак протесту. Тільки ж хто на те зважав... Ось тепер сюди, в ліцей прийшов. Дав батькам себе вмовити.

Він чогось явно не доказував. У мене навіть закрився сумнів: чи не легенда це, чи не вигадка. Отак просто не можна було лишити університет, аби потім вступити до ліцею. Тим більше тутешній навчальний заклад мав такі самі обмеження, й кожен із нас, я вважаю, потрапив сюди якимось дивом. Крім хіба Зенка, його батько все ж дещо міг завдяки певним зв'язкам.

Хай там як, в одному я погоджувався з Червоним: хтось мусив вирішувати. Запросити його до нашого гурту – ідея Дороша. Він же проголосив себе зверхником. Тож нехай думає, що буде далі. Ми вже відкрилися Данилові, його вчорашня бійка сподобалася всім, і зараз уже назад дороги нема. Якщо Юрко на правах старшого, навіть не вибраного нами, переграє й скаже, що Червоному з нами не по дорозі, матимемо клопіт. Він не з нами, проте знає нашу таємницю. Отже, ми повинні будемо всякий раз озиратися в його бік. Але якщо Данило з нами і, здається, він не проти, уже дістанемо проблему. Вони з Юрком

як вогонь із водою, зовсім різні стихії. Розбрату рано чи пізно не уникнути, а це зашкодить справі, як би ми надалі її не рухали.

Схоже, Дорош теж вагався, маючи подібні відчуття. Та враз зробив жест, якого я від нього глибоко в душі чекав. Ступивши до Червоного майже впритул, простягнув правицю з розкритою долонею.

Данило міг щось сказати – не став.

Потиснув його руку, потім легенько обійняв за плечі.

Ритуал повторив зі мною й Зенком.

Так нас стало четверо.

А до ресторану відтоді дорогу забули. Принаймні я так думав.

З Червоним усе виявилося не так просто.

У понеділок господарі комірчини, яку він винаймав, звеліли йому забиратися геть із речами. Заплачені за місяць наперед гроші не повернули. Обмовилися: не треба їм тут порушники закону. Вочевидь адвокат Ямбор зробив хід у відповідь, помстившись бодай так за вимушену відмову від наміру посадити за ґрати синового кривдника. Того ж дня Данила викликав куратор ліцею, пан Маріуш Варга, й вийшов Червоний від нього з першим і останнім попередженням.

Не пригадаю тепер, як сталося, що запросив Данила якийсь час пожити в себе. Пояснив відразу: мої хазяї будуть не в захваті. Але це – на кілька днів, адже інше помешкання він усе одно шукатиме. Під ліжком ховати гостя не збирався, увечері так і сказав господарям: родич із села приїхав, дозвольте перебути. Ті зітхнули, бо ж не так домовлялися. Зрештою вигадка про село виручила. Справді, від сільських спасу нема, та куди ж їх дівати, нехай уже, лиш недовго. І горілку там не розпивати, пісень не горлати.

Щодо цього я був спокійний. Несподіваний сусіда поводив себе тихо, відмовився займати моє спальне місце, розмістився на підлозі біля груби, говорив мало, більше читав. Та все ж дещо нове мені дізнатися про нього вдалося.

Данило Червоний і справді не доказував, розповідаючи про себе. Старанно добираючи слова, намагаючись не бовкнути зайвого, він повідав про свою участь у бойовій групі, яку згуртували львівські студенти-українці. Серед них було двоє членів Організації, решта кандидували, включно з Данилом. Першою акцією нинішньої весни мав стати замах на депутата сейму, котрий публічно ініціював черговий закон, котрий ще більше обмежить права українців у республіці. «Не влаштовує – нехай забираються геть!» – коментував свої дії газетярам і допрацювався до вироку.

– Ми жеребок тягнули, – пояснив Червоний. – Правила такі. І я не витягнув, мусив лишитися. Ті двоє, що пішли, завдання провалили.

– Злякалися?

– Навпаки – діяли так відкрито, як могли. Револьвер дав осічку, – зітхнув Данило. – Коли їх забрали, хлопці передали з Бригідок записку.

Закликали інших нічого не робити для їхнього звільнення, берегти сили, лягти на дно. Не всі з тим погоджувалися. Та коли дефензива почала шерстити їхнє оточення, вирішили залишити університет і розійтись. – Потому без жодного переходу, відразу додав: – Боягузтво.

– Ти про що?

– Про те саме. Кинути навчання, забратися з міста, аби тебе не шукали й не ловили.

– Та ну, припини. Звичайна обережність. Сказали ж берегтись. Надто жирно, Даниле, даватися отак у руки.

– Ага. І в ресторані – те саме.

– До чого тут ресторан? Добряче відважив Ямбору, давно напрошується.

– Коли так – чому не допросився, хоч би від тебе? – У його голосі брязнула незрозуміла лють. – Бо так само сидите й боїтеся проявитися на людях зайвий раз. Я теж хороший. Міг інакше сказати тоді. Ні, в останній момент перегравав, видав таке, до чого не присікаєшся. Набридло озиратися.

– Інакше себе не вбережеш.

– Про те й кажу: набридло себе берегти.

Далі розмова не клеїлася, Червоний потім узагалі більше не чіпав подібних тем. Говірким без того не був, а тут ще більше пішов у себе, ховаючись за книжками. Кінець кінцем, незабаром, як обіцяв, узагалі з'їхав, таки надибавши якусь убогу комірчину, зате з видом на замкову гору з вікна. Я ж час від часу подумки повертався до тієї його несподіваної сповіді, намагаючись зрозуміти для себе, чому Данило наполегливо гриз себе зсередини.

А за місяць із гаком стало ясно: у Червоного нарешті прорвалося, де тонко.

Через те й поліз на ліцейський дах, аби всі побачили його і те, що він робить.

Своїм вибриком він дав старт тим сумним подіям, котрі почалися потім.

Але перед тим останню краплю в чашу його терпіння все ж таки крапнув Юрко Дорош. Сам того не розуміючи, та щоб зовсім ненавмисне – я б теж не сказав.

Напередодні того вікопомного й водночас фатального дня ми зібралися на Боні.

Добігав кінця жовтень, раптово зарядили густі дощі, а ранком навіть випав перший сніг, не лапятий, дрібний, укрит місто й швидко розтанув. Щоправда, на горі де-не-де білило, і Червоний під час розмови більше слухав, згрібаючи при тому тонкий шар собі в долоні. Щільна грудка не ліпилася, і Данило зрештою облишив свої спроби. Обтрусив руки, стрепенувся, мовби повертаючись до гурту з інших світів, промовив ні сіло, ні впало:

– Дурним займаємося.

– Знову не так? – роздратовано кинув Дорош.

На цей час ми вже двічі розклеювали містом листівки, уже інакшого змісту. Данило переконав відмовитися від красивих гасел, натомість вимагати звільнення цілком конкретних в'язнів Берези-Картузької. Його недавнє минуле я від хлопців не приховав, і тепер усі знали – Червоний заледве не вступив в Організацію. Тому не дивувалися, звідки йому відомі ті чи ті прізвища. Українці мають знати, хто за них страждає, пояснив Данило. А поляки – що ми нікого й нічого не забуваємо. Однак історія з листівками подобалася Червоному дедалі менше, й ось тепер невдоволення вихлюпнулося.

Зенон саме приніс нову листівку й похвалився: цього разу вдалося розмножити три сотні. Стільки ще жодного разу не вдавалося, тож Дорош неабияк тішився. Тепер ми могли рясно заліпити ними весь центр міста, і нарешті, на його переконання, наше підпілля почне давати відчутний результат. Наступного разу треба починати діяти в інтересах усіх гноблених, не лише українців.

Отут Червоного прорвало.

– От звідки в тебе знову ці комуністичні гасла, Юрку? «Повстаньте, гнані та голодні», чули ми все це. Там, за Збручем, вони двадцять років, як повстали. Відразу почали воювати з Українською Народною Республікою. А як перемогли через польську зраду, до речі, не в останню чергу, – почали морити українців голодом. Я про комуністів зараз, якщо ти не зрозумів.

– Не дурніший за тебе, – огризнувся Дорош. – Тільки, щоб ти знав, від голоду вмирали не лише українці.

– А цього ти де наслухався?

– Маю вуха! І свою голову теж! Комуністи, на яких ти пальцем тицяєш, зробили на великій Україні українську владу.

– Совіцьку.

– Українську, – вперто правив Дорош. – Ти багато бачиш тут, у Польщі, українських газет чи книжок? А там вони вільно друкуються й за це в табір не саджають. У Києві, в університеті, до твого відома, навчання ведеться нашою мовою. Співати наших пісень вільно по радіо. А тут ми змушені вдавати із себе поляків, інакше нічого не матимемо.

– Хочеш, аби комунія сюди прийшла?

– Усе ж ліпше, як під ляхами.

– Хто тобі сказав?

– Ще раз, послухай мене уважно: маю на плечах власну голову. За Збручем – Україна, хай там керують комуністи. Але – там Україна, Даниле. Поляки дивляться на той бік вороже. Ляхи – наші вороги. Ворог мого ворога мені друг. Дуже просте з давнини визначення.

– Нехай. – Червоний трохи збавив обертів. – Твої політичні вподобання на те, чим ми займаємося, зовсім не впливають. Адже ми все одно ходимо по колу й отак, листівками, місто не розворушимо. Мусимо самі відчувати, для чого все це. Мети нема, розумієш.

– Є мета. – Юрко вперся в своє.

– Яка? От скажи – яка? Розклеїти по Кременцю кілька сотень білих папірців? Їх зриватимуть – а ми знову. Повір мені. Досвід не аж такий великий, та однак знаю, на власні очі бачив: щоб подіяло, аби досягнути якоїсь мети, треба самим від чогось відмовитися. Активніше діяти, сміливіше. Ми ж майже не ризикуємо!

Тут Дорош випростався, взяв у Зенка листівку, розгорнув і показав Червоному, тримаючи двома руками за краї.

– Отут згоден. Ми всі ризикуємо менше, ніж один Зенон. Розклеїти серед ночі – не штука. Ти набери й надрукуй, у ліцейській друкарні, ще й так, аби не зловили. Тому й беремо паузи на кілька тижнів після кожної акції. Зенка убезпечуємо так, хай влягається. Вони думають: ну, все, заспокоїлося. Тут ми їм знову – раз!

Тепер він помахав аркушем у повітрі.

Слухаючи його, Червоний спершу збліднув, потім лице стало сірим, нарешті – багряним. Провівши по обличчю долонею, неначе стираючи з нього щось бридке, Данило мовив тихим, скрадливим голосом, який нічого доброго не віщував.

– То ти хочеш сказати – я не ризикую?

– Ми всі ризикуємо менше за нього. – Юрко знову кивнув у Зенків бік.

– Ні. Я не ризикую, ти так говориш.

– Ризики наразі зайві й недоречні, – відповів Дорош. – І все, досить пустих балачок. Де партія?

– Цього разу їх забагато, – сказав Зенон. – Усе винести не міг, лишив на горищі в ліцеї. Роздобув ключ, робітники друкарні мають доступ.

– До завтра думаємо, як усе потроху винести. А ти, Червоний, дарма оце все заводиш. Придумай щось дієвіше, ми обговоримо й вирішимо спільно, як має бути. Усі згодні?

Ми із Зенком мовчки кивнули, не маючи особливого бажання влазити в їхні постійні та одноманітні суперечки. Данило, трохи повагавшись, теж погодився, й ми розійшлися до завтра. Навіть не уявляючи, що це була остання наша відносно спокійна зустріч.

Наступний ранок поставив життя в Кременці з ніг на голову.

Нічого не віщувало біди.

Ліцеїсти займалися в класі Калюжного, і пан регент чомусь був не в доброму гуморі. Зазвичай дозволяв поводитись вільно, навіть клеїти дурня до певної межі, звісно. Нині ж дивився на всіх спідлоба, говорив через силу, короткими рубаними фразами. Не скажу, що всі в ліцеї Калюжного шанували, а ми, як відомо, узагалі поглядали косо, бо Дорош охрестив його колаборантом. Та здебільшого з регентом рахувалися. Сьогодні ж він поведився так, ніби всі присутні зробили йому щось лихе, завдали непоправних утрат.

Двері зали розчахнулися посередині уроку, перервавши його.

Калюжному, як будь-кому з викладачів, таке не могло сподобатись. Він уже розвернувся й міцно сперся на свою палицю, аби скерувати праведний гнів у нове русло й дати прочухана порушнику. Та враз завмер, і всі ми разом із ним. Бо до зали відразу за куратором зайшло п'ять поліціантів на чолі з офіцером, а в дверях завмерли двоє в цивільному. Таємна поліція, не інакше.

– Що це означає, пане Варго? – суворо запитав Калюжний.

Замість нього заговорив офіцер, не зважаючи на обуреного регента.

– Прошу всіх присутніх тут русинів залишити залу й пройти для розмови, – голосно промовив він. – Решта може лишатися й продовжити.

Перша думка, яка майнула в мене, – листівки. Їх знайшли на горищі, склали простеньке рівняння й тепер почнуть мордувати допитами, вираховуючи причетних. Я стояв поруч із Дорошем, зиркнув на нього й прочитав у його очах те саме. Зенко вже ставав мені за спину, інстинкт гнав шукати хоч якогось захисту. Червоний же виструнчився, стиснув кулаки, погляд не віщував нічого втішного.

– Повторюю: русинам залишити аудиторію. То є наказ, – підвищив голос офіцер.

Кілька ліцеїстів несміливо, поволі, але все ж почали проштовхуватися до виходу. Серед поляків пробіг легенький смішок. Дорош обсмикнув піджак.

Аж раптом наперед виступив Мар'ян Калюжний.

– Перепрошую пана офіцера, – відчеканив він. – Ви не володієте повними відомостями. Запитайте пана куратора, і він підтвердить: я так само є русином.

– Ви – приклад *українця*, якому дозволили служити в польському ліцеї через певні заслуги перед республікою, – кинув офіцер. – До вас нема жодних претензій і запитань. Можете лишатися й продовжувати.

– Заслуги? Перед республікою? – вибухнув Калюжний, стукнувши палицею об підлогу. – Так, у серпні двадцятого, лише – лише, панове! – вісімнадцять років тому я напевне заслужив. Коли українське і польське військо разом зупиняли червоних, не дали їм піти через Замостя на Варшаву! Аби Дієвої армії УНР не було під Львовом та Замостям^[11], якби ми не підставили генералу Галлеру^[12] плече, більшовики б прорвалися, бо мали дурну силу й славні нею досі!

– Пане регенте... – Куратор став між ним та офіцером, розкинувши руки, мов крила, наче це могло вже щось зупинити.

– Так, пане Варго! Так, я, Мар'ян Калюжний, був хорунжим української армії! – вигукнув той. – Але нас, кілька тисяч вояків, інтернували до Польщі! Гаразд, я став сумлінним громадянином! Настільки сумлінним, що мені, русинові, ні, панове – *українцеві!* – дозволили служити тут, у польському ліцеї! Мій фронтовий друг, хорунжий Юліан Кравчук, такої честі вдостоєний не був! Ми довго сперечалися з ним, навіть посварилися і якийсь час припинили спілкування! Та він, Юлько, робив набагато важливіші справи! Я застерігав його, мені тепер соромно за те! Проте Кравчук робив це – збирав докази порушення прав українців тут, у Польській Республіці! Публікував свої статті в британській пресі, за що його засудили й відправили в табір! Де він помер три дні тому! Я дізнався тільки вчора, й навіть не знаю, де поховують мого друга!

– Ми співчуваємо вам! – крикнув куратор, і жодного співчуття в його голосі я не почув. – Проте це не дає вам права...

– А вам хто дав право забирати з мого уроку людей лише за фактом походження! – Калюжний знов стукнув палицею, потім розвернувся до нас. – Панове, прошу лишатися на місцях! Ніхто не вийде із зали без мого дозволу!

– Останній раз прошу вас заспокоїтися! – крикнув Варга. – Поліція просто виконує свою роботу!

– Так поясніть, що то за робота – тягати молодих людей на допити без жодних причин!

– Причина є, пане Калюжний.

– Я слухаю. Кажіть.

Куратор розгублено глянув на офіцера. Офіцер не зводив погляду з Калюжного. Обоє мовчали, і голос регента задзвенів під склепінням ораторіуму:

– Коли так, маю всі підстави, панове, твердити: тут і тепер відбувається ганебний акт, який нагадує сумнозвісну пацифікацію!

Тепер заговорили всі разом. Ніби ожив розворушений вулик – поляки намагалися перекричати українців, і нас було менше, та кожен горлав за двох чи взагалі за трьох. Здійнялася штовханина, без усякої команди всі наші враз зробили коло, зчепившись ліктями, а поляки атакували, намагаючись те коло розірвати.

– Що ви наробили! – розпачливо волав куратор, якого вже ніхто не слухав.

Поліціанти мали розгублений вигляд. Чоловіки в цивільному споглядали за видовищем із цікавістю. Калюжний стояв серед усього цього виру, вимахуючи руками й далі вигукуючи. Лиш тепер його слова губилися в загальному гармидері.

Ми з Дорошем теж стали в ряд, переплівши зігнуті лікті. Покрутивши головою, я пошукав Червоного й побачив: скориставшись ситуацією, він пробирався до задніх дверей. Перше враження – наш питомий бунтар накиває п'ятами, і я миттю розчарувався в ньому. Навіть блимнуло: він таки прибрехав про себе. Аж раптом збоку вигулькнув трохи потовчений Zenko, прошепотів голосно:

– Він ключі в мене взяв.

– Які ключі? – запитали хором ми з Юрком.

– Від горища. Де листівки.

– От дідько! – вирвалося в мене.

Ми ще не розуміли до пуття, що він задумав. Та навряд щось здатне заспокоїти все довкола. Навпаки, тепер я чітко усвідомив: Данило прагне підлити олії в роздмуханий Калюжним вогонь. Ліпше від того не стане, тож приготувався до чогось недоброго. Щонайменше нас усіх знову заарештують, і тепер просто так не випустять.

Тим часом куратору Варзі остаточно втратився терпець.

– Не чекав від вас такого, пане Калюжний! – кричав він, махаючи перед регентом руками й водночас відтираючи від порушника спокою поліцейського офіцера. – Попереджаю востаннє: негайно наведіть тут лад!

– Порядок порушив не я! – парирував той, супроводжуючи кожне слово ударом палиці об підлогу, мовби акомпануючи собі. – Заберіть звідси поліцію та решту зайвих! – Він красномовно кивнув на цивільних. – Самі не раз казали, пане Варго: у стінах ліцею не можна розв’язувати жодних інших питань, окрім тих, котрі стосуються навчання!

– Студенти-русини скоїли злочин!

– Який саме? І головне – хто? Назвіть прізвище? Але ні, ви не назвете, бо не знаєте! Для вас і ось цих панів бути русином, ні, бути українцем у Польщі вже є злочином! Тому й помер Юліан Кравчук, поплатився за цей злочин! То як, скажете, кого і в чому звинувачують?

– Дякуйте, що не вас!

– Отак! – Калюжний зробив кілька кроків назад. – У такому разі перепрошую, та змушений вимагати звинувачень для себе! Нехай арештовують мене разом з іншими!

– Не йдеться про жоден арешт! Студентів ліцею викликали для розмови!

– Ось і мене викликайте!

– Пане Калюжний, не робіть дурниць! Хіба не бачите, що я останніх сил докладаю, аби не звільняти вас за ваш дурний учинок! Розумію ваш емоційний стан, ви втратили друга...

– Позбавлю вас клопоту, пане Варго! Від цієї хвилини я вже тут не працюю! Вважайте мене вільним від справ ліцею – і хай тепер арештовують!

Поки сварка тривала, народ поволі заспокоювався. Тепер ліцеїсти перемішалися з поліцією, оточили куратора й регента та слухали суперечку. Офіцер відійшов, став так, щоб зі свого місця бачити кожного, і терпляче чекав на розв’язку. Цивільні взагалі трималися так, аби менше звертати на себе увагу. Тож заява Мар’яна Калюжного пролунала в повній тиші. Варга завмер із розкритим ротом, шукаючи відповідь.

Але тут різкий вигук «там! там!» змусив усіх подивитися на велике прямокутне вікно. Потім студенти, переважно поляки, миттю обліпили

підвіконня. Коли цивільні зникли, я не помітив. Офіцер голосно вилаявся, крутнувся на підборі чобота й поспішив до виходу. Інші поліціанти побігли за ним, забувши, для чого приходили. Куратор лишився на місці, зараз стояв з Калюжним плечем до плеча, ніби чоловіки не лаялися хвилину тому, а були справжніми друзями.

Ми троє теж відійшли від гурту.

Стали окремо.

Й загамувавши подих дивилися, як із неба повільно, мов сніжинки в тиху різдвяну ніч, падають листівки.

Побачити Червоного на даху можна було з вулиці.

Ми вибігли за Варгою й Калюжним, разом із нами поквапилося ще кілька українців, потім доєдналися поляки, бажаючи стежити за видовищем наживо. За коротку мить ораторіум спорожнів, а ліцейський дворик та прилегла до нього вулиця заповнилася цікавими.

За весь час навчання я не знав, як можна пробратися з горища на дах. Нічого складного насправді в тому не було. Питання в іншому: виявляється, Данило для чогось вивчив цей шлях, щойно прийшовши до ліцею. Інакше як пояснити швидкість, із якою він вислизнув через інші двері, забіг нагору, витягнув сумку з листівками зі сховку й переліз на дах. Для цього слід бодай один раз пройти цим маршрутом.

Уже потім, за півроку, коли крайова референтура відправить нас на вишколи в лісові табори, дізнаюся: підпільник найперше має вивчити місцевість, на якій діятиме, передбачивши всі можливі й навіть неочевидні шляхи відступу. Навряд Червоного хтось учив такого раніше. Йому підказала природна чуйка, не інакше.

Лишалось тепер повірити: Данило знає, як злізти з даху й не дати себе впіймати.

Зараз він стояв, знайшовши точку опори, розкидав листівки неквапно, наче сіяв зерно, й при цьому мовчав. Справді, що тут скажеш, дійство самодостатнє. Зате глядачі знизу старалися. Хтось підбадьорював, вигукуючи gratуляції, хтось лаявся й вимагав злазити, хтось обзивав дурнем. Та листівки піднімали всі, хто бачив. Спершу поліцейські намагалися видерти аркуші в людей, але скоро облишили марудну справу. Хіба офіцер гучно погрожував усякому, хто зберігатиме й поширить подібне, кримінальною відповідальністю. Утім, на поліцію в той момент мало зважали.

Боковим зором я зачепив серед людей дивну постать. Невисокий чоловік років за п'ятдесят, у довгому синьому пальті, до блиску наквашених черевиках – і це попри жовтневу грязюку – та в крислатому капелюсі. Такі носили гангстери в американських фільмах, час від часу ми навідувалися в кіно, чомусь саме Дорош дуже любив про бандитів. Чоловік мав також тонкі вусики, які періодично підкручував. Мою увагу привернув не лише дещо екзотичним виглядом. Він був єдиним,

хто посеред гармидеру зберігав цілковитий спокій, ніяк не реагуючи на видовище. За листівкою не бігав, ступив трохи вперед, дочекався, поки одна сама впаде до ніг, нахилився, уважно придивився, потому склав учетверо, до кишені поклав аж надто делікатно, ніби щось крихке. Геть не пішов, далі *мацав* очима то Червоного, то людей у натовпі. Коли погляд схрестився з моїм, я похапцем відвернувся. Але ще якийсь час здавалося: чоловік у капелюсі свердлить мені потилицю.

Тим часом на даху вже з'явилося троє – ліцейський сторож, поліціант у формі й один із уже знайомих цивільних. Побачивши їх, Червоний розвіяв останній стосик листівок, потім жбурнув у переслідувачів порожню сумку. Сторож ліз першим, сахнувся, втратив рівновагу й замалим не полетів донизу, якби поліцейський вчасно не подав руку. Невеличка колотнеча виграла для Данила трохи часу – він, мов досвідчений акробат, посунув гребенем, а діставшись до краю даху, обережно присів, потім – ліг на живіт і приготувався ковзати.

Невеличкий трюк викликав нову хвилю оплесків. Офіцер вийшов наперед, грубо розштовхуючи людей, очистив собі таким чином місце, витягнув із кобури револьвер, гаркнув:

– Злазь, курва твоя мама!

– Та злазить же! – бовкнув хтось із натовпу.

Офіцер грізно озирнувся, видивляючись зухвальця, але плюнув, повільно підніс руку й почав шукати цівкою мішень. Де не взявся Калюжний, штовхнув плечем, і офіцер таки стрельнув, але не влучив, куди цілився.

Цієї миті Червоний розтиснув пальці та зник з очей.

– Напад на поліцейського! – вигукнув офіцер, хапаючи регента за лікоть. – Так не пройде, пане Калюжний!

– Тут людно, мене штовхнули! – відрубав той. – Але воля ваша, беріть! Ну, де кайдани? Доведіть факт нападу, я стану перед судом!

– *Jebię to wszystko!*

Лайливу фразу офіцер адресував не персонально регенту, а всьому дійству загалом. Заховавши револьвер, рушив через двір, на ходу віддаючи поліцейським накази. Чоловік у капелюсі вже розчинився, та й цікаві поволі почали розходитися: видовище скінчилося. Скоро у дворі лишилися тільки ми троє і пан регент.

– Пощо ви це зробили? – раптом запитав Калюжний.

– Ми? – здивовано перепитав Дорош. – Ми не робили нічого.

– Данило Червоний, ваш товариш. – Регент кивнув на порожній дах. – До речі, вашу трійцю я запримітив ще раніше.

– Що поганого в дружбі? – поцікавився Зенко.

– Зле, коли гинуть близькі друзі, пане Лісовський, – почули у відповідь. – Але ви троє тримаєте себе не як друзі. Тобто не *лише* як друзі.

– Про що ви говорите, пане регенте?

– У вас вигляд змовників, пане Дороше, трійці молодих та ранніх, котрі щось задумали і яких аж пре винести таємницю на люди. Дивуюся, як вами ще не зацікавилася таємна поліція. Хоча, може, й зацікавилася. Тільки таємно, як уміє.

– Акція Червоного ніким запланована не була, – буркнув я.

Тим самим мимоволі виказав себе та інших. Або принаймні дав регенту ключ до розуміння правоти його припущень. Зенко відразу відчув це, сіпнув мене за рукав. Чим ще більше проявив усю компанію.

– Пане Миронюк, сьогодні ми всі стали свідками не акції. Навіть не героїчного вчинку. Це була безглузда хлопчача витівка. Саме так, витівка. Ваш Данило остаточно підписав собі вирок. І добре, як на цьому поліція зупиниться.

– На чому? – спитав Дорош.

– На Червоному, – зітхнув регент. – Мій друг, за яким я нині сумую, Юліан, певний час був причетним до петлюрівської військової контррозвідки^[13]. Зараз поясню, як би він діяв. Хоча не треба служити в розвідці, аби додуматися до такого. Отже, ваш друг Данило приніс листівки до ліцею. Значить, хтось їх у такій кількості надрукував і десь заховав. Та принести таку велику сумку й лишитися непоміченим складно. Тому напевне листівки заховали десь тут. Червоний виліз на дах, єдиний шлях – через горище. Припустімо, сумку заховали саме там. Хто має доступ до горища, звідки ключі? Червоний тут вчиться лише кілька місяців. Завів потрібні зв'язки? Змовився з іншими, знайшов подібних до себе? Висновок очевидний: шукати слід не лише Данила, а й його друзів. З ким водить компанію, до якого гурту прибився? – Калюжний стукнув палицею по землі, навмисне цілячи в одну з небагатьох листівок, котрі залишилися не підібраними. – Прошу шановне панство зважити: я не маю стосунку до жодної поліції. Хоч знаю, ким мене вважають тут у певних колах. – Регент сумно

усміхнувся. – Дуже погано, якщо дефензива думатиме так, як я. А вони вже почали працювати. Не дарма я побачив тут капітана Плучека.

– Хто такий?

– Краще, коли він не цікавиться вами, – мовив Калюжний. – Старший агент дефензиви, сфера інтересів – українські підпільні групи. Щоб довго не пояснювати, скажу так: Тадеуш Плучек – каратель. Він особисто арештовував Кравчука, а потім тягнув жили з тих, хто знав Юліана особисто. Я чув про Плучека раніше, познайомився особисто відносно недавно. Він – не тутешній, капітана виписують із Варшави туди, де стає гаряче.

– Низенький, у капелюсі, з вусиками? – вирвалося в мене.

– Ви теж його помітили, – кивнув регент. – Зовнішність як для таємного агента колоритна. Та він не переймається. Навпаки, тішиться, коли пізнають і бояться. Прибув Плучек не сьогодні. Отже, про кременецькі листівки дізналися у Варшаві. Червоний уже має вирок.

– Його зловити ще треба, – зауважив Дорош.

– Далеко забіжить... без пальта? – гмикнув Калюжний. – Якщо йому вдасться залягти на дно, старший агент Плучек шукатиме того чи тих, хто не ховається. Що робити його спільникам? Ховатися й собі? Так цим вони себе скорше викажуть. Замкнене коло, панове ліцеїсти.

Калюжний хлопнув Дороша по плечу й закульгав назад до приміщення.

Ішов по верхній одяг, не інакше.

Кілька наступних днів не відбувалося нічого.

Регента ніби й не було в ліцеї ніколи. Про нього тут не згадували по звільненню, і Юрко після досить відвертої розмови з ним припустив: тепер поруч із Мар'яном Калюжним небезпечно. Ми й раніше не особливо бажали спілкування з ним. Тепер же колишнього регента взагалі слід обходити десятою дорогою. Протягом цього часу я бачив його в місті й, керуючись інстинктами, відразу намагався перейти на інший бік вулиці. Щоправда, всякий раз зупинявся, прагнучи вирахувати, стежать за ним чи ні. Уважав себе досвідченим підпільником і був певен: знаюся на шпигунських іграх. «Хвоста» за Калюжним не бачив жодного разу, хоча це не заспокоювало, припускав: міг просто не помітити. Згодом переконався: поведив себе так, що мимоволі викликав підозру. І на місці таємної поліції вже приставив би до себе «ноги».

Ще ми домовилися поки призупинити діяльність і за межами ліцею взагалі не зустрічатися. Ідею подав Дорош, який, здавалося, справді підхопив вірус переслідування та набув манію озиратися на власну тінь. Боягузом ані я, ані Zenko, ані хтось інший, знайомий з ним ближче, Юрка б не назвав. Калюжний, звичайний ліцейський службовець, на пальцях розклав нам усе, що може потягнути за собою публічна акція Червоного. Просто він чи не вперше усвідомив, наскільки безтурботними були ми весь цей час.

Життя між тим уходило в свою звичну колію, але знову змінилося, коли під щілину моїх входних дверей знизу підсунули записку.

Запрошення зібратися й зустрітися на *нашому місці* написали друкованими літерами. Автор не підписався. Але треба бути останнім дурнем, щоб не зрозуміти: послання від Червоного. Він заліг десь у місті й дотепер не давав про себе знати. Я вже думав: Данило взагалі забрався геть. Наступного дня після його вибрику я не витримав, обійшов будівлю ліцею кругом та вирахував єдино можливий шлях, обраний ним для втечі. Усе дуже просто: дощова труба, якою спритник ковзнув униз, а потім пірнув у вузький прохід між будинками та рвонув чимдалі. Данила там могли й чекати. Отже, є варіант, що лист писаний під диктовку старшого агента Плучека. Так нашу групу

виманять на Бону й там лапають. Проте в моїй уяві Червоний був зовсім не тією людиною, котра здатна піти на подібну угоду з таємною поліцією. Лишається тільки гадати, куди він чмихнув, за доречним зауваженням Калюжного, без пальта в холодному жовтні.

Чому послання передав саме мені, пояснив іншим. Я – єдиний, чию адресу Данило знає, адже провів у мене кілька ночей. Юрко із Зенком погодилися, проте Дорош мав ті самі сумніви й підозри, що мучили й мене. Зрештою, останнє слово було за ним, і Юрко після тривалих вагань та зважувань «за» й «проти» вирішив: на зустріч підемо, але не варто відкидати можливість провокації. Тож при нас, у тому числі – в помешканнях, не повинно бути нічого хоч трошки крамольного. Я мав кілька українських книжок і не полінувався: загорнув у тканину, прикопав за хазяйським парканом. Після чого трохи заспокоївся.

Зібралися й вирушили, як писалося в записці, рано-вранці. Намагалися рухатися тихо й обережно, але Дорош усе одно бурчав майже всю дорогу: його знову оповили сумніви. Тому я не здивувався, коли з-за одного повороту на шляху до гори назустріч виступила висока постать у старій солдатській шинелі без нашивок та інших знаків, які б свідчили про причетність до певної армії. У ранковому тумані Червоного впізнали не відразу, й Дорош навіть нахилився, шукаючи замашну каменюку.

– Конспіратори, – почули знайомий голос. – Ізнизу вас чути. Ходіть.

– От дідько з табакерки, – сплюнув Юрко, та камінь все одно стискав. – Міг би попередити.

– Про що? Хіба не знали, що на вас тут чекають?

Дорош за звичкою зібрався гарикатися. Мені не здалося – по Юркові видно, з Данилом він узагалі не поведив себе інакше. Та Червоний не збирався входити в жодну полеміку – розвернувся й посунув вище. Нічого не лишалося, як слідувати за ним.

Опинившись на нашому місці, Червоний повів себе трохи дивно. Зазвичай волів балакати під склепінням зруйнованих стін. Тепер далеко не заходив, зупинився на невеличкому майданчику форми неправильного кола, заклав руки за спину. Ми ж утворили півколо, ставши спинами до краю урвища.

– Далі – як? – відразу почав Дорош. – Збираєшся ховатися? Чому не втік?

– Тікають боягузи, – мовив Данило. – Ховаються щури. Я відступив на нову лінію фронту й маю намір діяти далі.

– Який фронт, яка лінія! – спалахнув Юрко. – Червоний, ти нам закидав – граємося. А сам загрався у війну, мов хлопчисько! Хіба ми не діяли? Тобі замало листівок? Згоден. Але далі була б ціла українська газета! Зараз через тебе ми змушені все зупинити. Бо ти поза законом, до всіх, з ким ти водив компанію, пильна увага! Один необережний рух – усе, став хрест! Завершимо безславно, навіть не почавши до пуття!

– Гаразд, газета, – погодився Червоний. – Далі.

– Не важливо!

– Важливо. Думати треба наперед.

– Нехай! – Юрко озирнувся на нас, шукаючи підтримки. – Треба нести українське слово в маси, піднімати свідомість! Щойно народ стане свідомим, перейдемо на інший щабель!

– Цікаво, як ти збираєшся нести це саме слово.

– Ми – майбутні вчителі! Школи, Червоний, школи!

– Які школи, Дороше? Де ти бачив у Польщі українські школи, з українськими підручниками? Ви вчитеся, бо старанно вдаєте із себе поляків. А є такі, хто давно не вдає, справді полонізований до тельбухів.

– За Збручем, у більшовиків, не так!

– Давно ти про комунію не згадував. Тягне туди?

– Я хочу легальності для нашого слова! Ти вже не перший натякаєш – влада там, у Великій Україні, ніби не наша. Тільки ж русинами нас там не пишуть. І наглих судів нема!

– Брешуть тобі. Чи сам не хочеш більше знати.

Слова почувлися за спиною Червоного.

Не встигли ми здивуватися, як із-за задишка мурованої стіни виступив незнайомець.

Ми побачили на перший погляд опецькуватого, проте міцно збитого чоловіка років за сорок. Сірі мішкуваті штани в ледь помітну смужку він заправив за високі халяви солдатських чобіт. З-під колушки з обтріпанним хутряним коміром визирав светр грубого плетіння. Капелюх був подібний до того, який носив старший агент Плучек,

тільки на вигляд значно старіший. Щетина прикривала помітний брутальний шрам на лівій щоці.

– Зрада, – процідив Дорош, він і далі весь час тримав камінь. – Пастка і зрада. Хто це?

– Знайомитися хочеш – зви Вороном, – відповів той, голос був чи прокуреним, чи хрипким від природи. – Усі можете так називати. Вас я знаю. Дорош Юрій, Лісовський Зенон, Миронюк Орест. Тебе Мироном кличуть. Сам придумав?

– Та якось повелося.

Я мовив машинально, ніби виправдовувався. Хоч справді не сушив собі голову, чому відгукнувся, коли Дорош уперше, ніби так треба, звернувся до мене так. А Зенко це підхопив. Мене жодним чином не чіпало й не ображало. Але того ранку я вперше замислився, чому отак раптом прийняв прізвисько, чи псевдо, – кому як подобається.

– Я районий Організації, – між тим вів далі Ворон. – Чули про неї?

– У Кременці нема, – сказав Дорош.

– Не було, бо ніхто себе не організував. Нині буде, як захочете.

– Ми можемо зараз розвернутися й піти? – спитав Юрко, не поспішаючи розтискати руку з каменякою.

– Можете. Але Остап казав – маєте бажання робити серйозні справи.

– Хто такий Остап?

– Я, – озвався Червоний.

– Чому саме Остап?

– Так мого діда звали.

Дороша, як і нас із Зеноном, таке пояснення цілком улаштувало. Значно більше хвилював Ворон. У його погляді було щось небезпечно. Лиш не знали, для кого та небезпека. Згодом дізналися, навіть побачили на власні очі. Але то потім, потім, потім. У той момент ми бачили перед собою людину, якій все відомо про нас завдяки Червоному. Ніхто, крім нього, не міг назвати незнайомцю в солдатських чоботях наші імена.

– Про яку роботу йдеться? – спитав Юрко, хоч відповідь знали всі.

– Гуртуватися. Чинити опір. Робити все можливе для відновлення власної держави. І тут, і за Збручем. Хіба не знаєш, що в Києві, як раніше – у Харкові, сидять маріонетки Сталіна й виконують його накази? Україна там, у Кремлі, нікому не потрібна. Мову ніби й вільно

дозволяють, та за написане й сказане мовою морять голодом, гноять у Сибіру, катують та стріляють. Маємо розказувати тутешньому люду так само й це. Бо є настрої: на совіти озираються, як на рятівника від ляхів. На німців – теж. Проте нас, крім нас, ніхто від чужих не звільнить.

– Не спішна справа, – вирвалося в мене.

– Еге, – легко погодився Ворон. – Ми можемо й не дожити. Тільки попри все робимо її двадцять років. За той час багато голів полетіло. Хіба слабшими стали? Дзуськи, зміцніли. Я в царській армії воював, потім – старшиною служив під Петлюрою. Як військо змусили перейти сюди в двадцять першому та скласти зброю, перебрався до Парижа. Потім – Відень, покидало далі Європою. В Організації вісім років. Бачу, хто, що і як робить. І якщо вже почав із вами розмову, якщо відкрився – маю всі підстави довіряти.

– Ми не маємо, – заявив Юрко.

– Ти за всіх говориш зараз? Я так собі думав, у вас Остап старший.

– Це він таке сказав? – у голосі Дороша дзенькнула неприхована, якась дуже дитяча образа.

– Це я так подумав. – Ворон, відчувши тон, заговорив до нього, як терплячий тато до вередливої дитини. – Адже лиш зверхник чинить так, як Остап на даху. Рішення приймає сам, дозволу не чекає. І бере на себе увагу й вогонь, інших собою заступає.

Крити Юркові Дорошу в той момент було нічим. Замість відповіді рвучко повернувся, замахнувся й пожбурих камінь згори. Ніби цілив у місто, що лежало під ним, збираючись зруйнувати Кременець точним, влучним кидком.

Відмовлятися не міг.

Мрії збуватися почали.

Наш гурт завдяки появі Ворона переходив на вищий щабель за значимістю.

Лиш новий зверхник старшинства не визнав.

Потім я дізнався: з того ранку відбувся наш початок. І перший крок Дороша до його власної прірви.

До Зенкового арешту ми проходили вишкіл.

Згодом ми бували на *справжньому*, ще й не на одному. Але той, перший, організований колишнім петлюрівським старшиною в Кременці та околицях, згадується найчастіше, без жодних порівнянь. Так із усім, що трапляється вперше, добрим чи поганим. З подій того часу варто відзначити лиш одну, що збільшила тріщину в стосунках Червоного й Дороша та на крок наблизила трагічні події.

Трапилося все в майстерні Ворона.

Виявляється, Червоний увесь час переховувався там. При нагоді обмовився коротко: не збирався даватися в руки поліції, але не думав далі, ніж на хід уперед. Справді, в самому піджаку дощового, уже холодного жовтня далеко не втечеш і глибоко не сховаєшся. Незнайомець, який допоміг, заступив йому шлях раптово. Виринув нізвідки, з повітря, щойно Данило спустився з даху й зібрався давати драла. Тоді прийняв Ворона за агента, кинувся битися, не задумуючись, і дістав у відповідь так, що, за власним зізнанням, злякався: усе, добігався, зараз загребуть у холодну. Та Ворон миттю допоміг піднятися й повів геть шляхами, про які Червоний навіть не підозрював. Погоню не випереджали – перечекали в єдиному безпечному місці. Потім Ворон пояснив: це спосіб такий – пустити переслідувачів уперед себе. Вони думають, що женуться, а насправді спіймали облизня.

Звідки колишній старшина там узявся, ані Данило, ані жоден із нас не замислювався. Досить, що він опинився в натовпі, коли Червоний розкидав листівки, і вирішив допомогти молодшому товаришеві. Крім того, сам статус районного та місія, яку виконував Ворон, знімали всі питання. Після ближчого знайомства з ним у мене склалося стійке враження: він мусив там опинися – та й по всьому.

Бляшана майстерня, в якій Ворон працював і жив, розташовувалася на околиці. Її винайняли коштом Організації, це було прикриттям для старшини. Червоний потім обмовився: прийшов туди, мов адамчик. Тобто, фактично голий, без документів, особистих речей, грошей. Усе, що мав, було на ньому. Фактично в тій майстерні Данило почав нове життя вже професійного підпільника-бойовика. Спав у

кутку біля груби на старому матраці, його аскетична натура не протестувала. Виходив у місто не часто й намагався уникати зазвичай людних місць. Утім Ворон із якихось своїх *джерел* довідався: поліція хоч і оголосила Червоного в розшук, але що далі, то менше вірила в успіх. Тож за час, поки ми вчилися стріляти й слухали розповіді колишнього старшини, сидячи в майстерні, активно шукати Данила перестали.

Залігши в своєму кутку, він пропустив переслідувачів уперед.

Та й ми про всяк випадок на замковій горі більше не збиралися. Навіть почали для видимості вже не гуртуватися й у ліцеї. Калюжний мав рацію: поліція смикнула нас першими й відтоді час від часу викликала для коротких бесід. Аби показати: якась робота та ведеться.

Зброю Ворон дав за кілька днів після першого знайомства.

Управлятися в стрільбі могли хіба зранку, до початку занять, бо потому день коротшав, не стріляти ж у сутінках чи темряві. Доводилося підніматися раніше, і я помітив: Дорошу подобалося найбільше. Зазвичай неохочий до ранніх прокидань, тут він з'являвся в призначеному місці найпершим, ще й добував порожні пляшки з-під бачевських горілок та наливок^[14]. Стріляли по них. Усі четверо вперше тримали бойову зброю в руках, і щойно взяли до вправ із нею, я звернув увагу: Юрко поведився так, ніби народився з револьвером. Натомість Данилові спершу виходило не дуже. Ми із Зенком освоювали стрілецьку науку однаково, як то кажуть, голова до голови, Дорош відразу вирвався вперед, роблячи чотири влучних постріли із шістьох можливих, а Червоний цілився довго, сопів, пітнів, і все одно в останній момент посилав кожну наступну кулю «в молоко». Тоді йому чогось бракувало, хоч час показав: Данило зміг перекроїти себе, подружитися зі зброєю й уже пізніше володів нею вправно, як належить воякові.

Звідки у Ворона аж два револьвери – можна було здогадатися. Організація мала певні можливості й озброювала бойові групи тим, що лишилося на руках чи в сховках після війни. Незабаром ми всі мали змогу переконатися – в арсеналі колишній старшина мав не лише наган і кольт. Але дотепер не розгадав загадку, де Ворон брав набої для стрілецьких вправ. Вистрілювали ми щоразу не менше півсотні, ходили на стрільбище в Кременецькі гори тричі на тиждень, ось і рахуйте:

півтори сотні візьми й поклади. Здавалося, Ворон їх свого часу посіяв, тепер уродило.

Зате в майстерні збиралися частіше.

Тут читали й обговорювали «Лицарів Залізної Остроги»^[15], «Робітництво»^[16] й інші подібні книжки, які мав при собі наш перший провідник. Усякий раз він неодмінно заводив про те саме, що й Червоний, коли ми познайомилися ближче. Не просив – вимагав, аби кожен пояснив, для чого став на *цей* шлях, чого прагне й від чого готовий відмовитись.

Отут і спалахнула та сама сварка.

– Лицей доведеться кидати, – сказав якимось Ворон.

Ми троє не чекали аж такого. Данилові було вже все одно, на легальному навчанні в Польській Республіці хрест поставив, коли на дах видирався. Натомість я вже притерся суміщати одну науку з іншою. До того ж батькам доведеться щось пояснювати, вони навряд чи зрозуміють, особливо тато. Відразу запідозрить демарш проти влади. Зенку тут трохи простіше: родина дещо може, без діла не залишиться, хоч би в друкарні працюватиме, а вчитися ладен сам, голова на місці. Але Юрко став дибки.

– Чому? Заради чого? – не вигукнув, виплюнув.

– Ще до Різдва поведу вас звідси.

– Куди? – Дорош витягував із Ворона слова по нитці.

– Далі на Захід, до Німеччини. Організація облаштовує табори для вишколу. Ляхи вимітають нас великою мітлою. Мають страх: як війна зачнеться, ми їм у спину вдаримо. Правильно бояться, до речі. Ми ж ближче до того повернемося вже сильніші, ніж є тепер.

– То війна буде? – спитав Зенко обережно.

– Хіба не говорили про те багато разів? Вона вже гримить. Совіти ось тільки кусали Іспанію, німці відкраяли в чехів та словаків Судети. Англійці мовчать, щодо Америки – тих узагалі не хвилює все, що далеко від носа. Польща між Сталіним та Гітлером. Пиріг без війни не ділитимуть. Тямущі люди кажуть – року не мине, як почнеться. Литва напоготові, разом із нашими газети друкують відповідного змісту. Мусимо й ми готуватися.

– Нехай. – Юрка почало ледь трусити. – Хіба це означає хрест на нашому навчанні?

– Як війна вдарить, ніхто вчитися не зможе.

– Але її ще нема!

– Є, – уставив Червоний зі свого кутка. – Тобі щойно пояснили.

– Ага! – Дорош розвернувся до нього всім корпусом. – Ти такий сміливий, бо вже все втратив! А я не хочу! Хіба нашому руху, Організації вчені люди не потрібні? На розумних усе тримається!

– Людина, Юрку, народжується або розумною, або дурною, – кинув Данило. – Як маєш розум, матимеш без ліцею. Або надолужиш утрачену науку в інший спосіб. Бо то ж не професура, книжки вже писані. А як довбешка порожня, десять професорів і три університети її не наповнять.

– Правило таке, хлопче, – спокійно додав Ворон. – Хто хоче бути з нами, має вибрати, чим пожертвує. І так, Зенона мої слова не стосуються.

– Як то! – стрепенувся той, виглядаючи смертельно ображеним.

– Моїм рішенням маєш лишитися в Кременці. Потрібна своя людина в друкарні, доступ до неї – дуже добре є.

– Тому визначайтеся, – мовив Червоний. – Лиш зважайте: той, хто не покладе куратору значок ліцеїста, наразі в нашій групі бути не зможе. Бо ми, нагадаю, усе одно підемо звідси.

– Це ти так вирішив?

– Я з цим згоден, Юрку.

– Просто підспівуєш!

– Кому?

Дорош глянув на Ворона, хоч міг не дивитися – без того натяк дуже прозорий. Натомість у Зенка відлягло від серця, навіть кров припливла до зблідлого лиця. Він поправив окуляри, сповнений власної значимості. Юрка доконало це, та гнів усе одно зачаїв на Червоного. Адже тепер не мав того останнього вирішального слова, як зовсім недавно. І вважав Данила винним у недобрих для себе змінах.

Я ж визначився, поки вони чубилися.

– Скажу батькам – на заробітки поїхав. У нас же тут неспокійно. Придумаю, що пан куратор порадив нам, русинам, узяти перерву від гріха.

– Повірять? – спитав Червоний.

– Чого ж.

– Майже правда, – підтримав Ворон. – Утримувати вас усіх Організація не має коштів. У міжчасі матимете легальну працю.

Частину грошей батькам слатимеш, ось тобі заробітки.

– То ти з ними, Мироне?

Не знаю, чого Дорош чекав від мене, але раптом заговорив тихо, втративши останню опору.

– А ти, Юрку?

Це запитав Данило.

Дорош поволі підняв підборіддя, так ідуть приречені на страту.

– Колись же *ти* був із нами, Червоний. Я питав тебе про те саме.

– До чого це?

– До всього. Як ми запізналися, ти мав змогу вирішувати сам за себе. Я за тебе нічого не вирішував, хоч був старшим нашого гурту.

– Ніким не обраний.

– Дарма. Хлопці знають, про що я. Нині ти не залишаєш мені вибору.

– Ти його маєш.

– Лишитися в групі – чи в ліцеї? Ще вчора одне одному не заважало.

– А вже завтра – заважатиме.

– Доста! – Ворон гримнув кулаком по столу. – Набридла ваша хлопчача гризота. Тобі, друже Остапе, ось щойно Юрко сказав – наказ виконає. Належним чином. Усе щось ділите, ділите...

За три дні ми з Дорошем пішли з ліцею.

Без скандалу, пан куратор навіть не приховував полегшення. Двома непевними русинами, ще й друзями злочинця Червоного, менше.

А за тиждень Зенона Лісовського арештувала в друкарні поліція.

Новину дізналися аж по обіді.

Мені сказав Ромко Ярчук, і аби не зустрілися випадково в місті, то й до вечора не знав би. Про такі речі не пишуть у газетах, а коли й пишуть, то хіба коли в тому зацікавлена таємна поліція. Звідки дізнався Ромко, якщо запали Зенка вночі на службі? Так він сам не міг пояснити. Ранком прийшов до ліцею, а вже хлопці між собою пошепки обговорюють, озираючись один на одного.

Щоправда, потім пан куратор Варга зібрав усіх в ораторіумі й зробив коротку заяву. Почав зі славної історії ліцейської друкарні, з верстатів якої сходили дуже важливі для науки й просвітництва книги. Не лише польською – також єврейською і, на чому наголосив окремо, *русинською* мовами. Потім показав листівку, одну з розкиданих Червоним, підніс голос, прорік: дуже сумно стосовно того, що друкарські потужності використовуються для штампування ось такого бруду. Дивно, мовляв, що до цього прямо причетна особа, котра народилася й виросла в Кременці. Не має поваги до історії просвітництва в рідному місті. Тож нехай буде соромно тому, хто знався близько з паном Лісовським.

Далі я порушив правила конспірації й побіг до Юрка.

Тут варто сказати: батькам про рішення більше не вчитися так і не наважився написати. Зі слів Ворона, забратися з міста ми мали ще до кінця місяця, тож повідомити вирішив уже потім, коли опинимося за кордоном. Німецький штемпель на конверті може трохи заспокоїти їх. Син не просто вирішив з молодечого дуру плюнути на майбутнє. Навпаки, волам хвосту не крутить, має працю, не байдикує. Поки чекали команди, я пішов вантажником на станцію. Копійка жива, платили щодня, і хоч попервах із незвички ледь волочив ноги, швидко призвичаївся. Здоров'ям, дякувати Богу, не обділений.

До майстерні заглядав лиш раз, так домовлялися. Назад верталися з Дорошем. Тоді-то прикро здивував удруге: не просто відмовився піти зі мною напарником, а й носа скривив. Ні, не про важку фізичну працю йшлося. Дорош уважав будь-яку роботу важкою й вартою додаткових зусиль, аби робити її краще. Проте тягати брудні мішки, діжки та ящики назвав заняттям, не прийнятним для себе.

– Докладання дурної сили надурно, Мироне, – висловився отак. – І взагалі, подумай. Побачить нас із тобою хтось за таким чи схожим дійством. Маю на увазі, хтось із ліцейських, особливо – ляшки. От, скажуть, гляньте на них. Заради такого науку полишили. Мужики й хами, як усі українці.

– Тобі є діло до їхніх слів?

– Не кажи, що тобі байдуже. Являємо себе перед поляками тими, ким вони хочуть нас бачити.

– За що житимеш?

– Раніше думати мусив, – відповів, ніби відмахнувся.

Відтоді не бачились, але після такої новини знайти Юрка було вкрай потрібно.

Удома, на тому горищі, його не було. Сусіди або давно не бачили, або, швидше за все, мало звертали увагу на ліцейста. Хтось ляпнув – у кондитерській Нахмановича треба пошукати, там кілька разів бачили. Якби поруч не засміялися цій фразі, повірив би. Але зрозумів – жартують, а скорше за все – узагалі кепкують. Звідки в нашого брата гроші на коштовну каву зі свіжими запашними тістечками. Аби не мозолити очей надто цікавим, забрався геть і вирушив до майстерні.

Потім, уже під кінець дня, зрозумів, як пощастило всім.

Іншим шляхом, ніж повз ліцей, туди не пройти. А неподалік на мене вже чекали агенти в цивільному. Один ішов назустріч хідником, та замість розминутися штовхнув плечем. Коли я відкрив рота, щоб обуритись, іззаду опинився інший, просичав на вухо: «Тихо!» Потому я опинився заблокований з обох боків. Наспіла чорна машина, без наказу зрозумів – треба коритися й сідати. Кайданки вдягнули вже всередині. Поки везли, щиро повторював подумки молитви, бо ледь не сталося горя. Мене могли *довести* до майстерні, вломитися туди й там узяти вже всіх.

Завезли в поліційну управу. Та в кабінеті, куди завели, сидів не господар, а ще один цивільний. Нічого не пояснили, грубо підштовхнули до стільця. Тут же, хвилини не минуло, завели Зенка. Теж скутого, розхристаного, зі збитим на один суцільний синець лицем. Окуляри трималися криво, ліве скельце тріснуло.

Очна ставка пройшла коротко і якимось дуже формально. Я визнав, що знаю Зенона Лісовського, донедавна вчилися разом і приятелювали. Агенти без мене то знали. Останнім часом стосунків майже не

підтримували, бо я покинув навчання. Для них і це не секрет, хіба не знали про наші таємні збіговиська. Напевне уявлення не мали, інакше б знайшли спосіб запитати чи бодай натякнути, спробували б узяти на пушку. Не втримався, знав відповідь, та все ж запитав: а що тут коїться? Може, один із агентів мав намір зацідити мені по зубах, бо надто зручно для удару підступив, та прочинилися двері й він виструнчився. Його колега – теж. Повернувши голову, побачив знайомого вже чоловіка, тільки тепер старший агент Тадеуш Плучек був у синьому в білу смужку костюмі, ще й при краватці та камізельці. Нічого не сказав, потер долонею голомозу голову, кинув погляд на кожного з нас, і я помітив: той, хто провадив допит, хитнув головою. Плучек пожував губами й вийшов, майже відразу вивели Зенка, який не обернувся, а я ще годину писав те, що раніше говорив на допиті.

Але відпустили.

До ночі не знаходив собі місця в своїй комірчині. Серце гнало до майстерні, розум закликав до розважливості. Зрештою вдалося трошки поспати, прокинувся рано, весь мокрий від поту, ні про що вже не думав – одягнувся, вислизнув у морозяний листопад. Кружляв, як міг і де знав, манівцями пробрався крізь місто, пошкріб у двері майстерні. Відчинили відразу, немов чекали під порогом. Ворон згріб за карк, затягнув, і я побачив усередині Червоного біля столу й Дороша – в кутку біля груби, на Даниловому місці.

– Ще один, – буркнув колишній старшина. – Вчиш вас, а зиску жодного. – Випереджаючи мої слова, відрубав: – Знаю все, не від вас.

– Як тепер?

– Ви змовились. – Ворон кивнув на Юрка. – Однаково говорите.

– Хіба нам справді не важливо, що тепер? – вигукнув Дорош.

Останнім часом він уже не приборкував нервів, від збудження теліпало, і це вже не гра чи демонстрація ступеня особистої образи. Юрка справді переймала непевність усього, в чому він тепер крутився, й неможливість бодай на децицю вплинути на події.

– Вас обох могли звільнити, бо такий план у Плучека. – Зі сказаного я зрозумів, що Дороша, як і мене, смикали на очну ставку. – Тепер обоє тут. Отже, почекаємо агентів.

– Сидимо й чекаємо? – вирвалося в мене.

– Лягай собі, як хочеш.

Ворон присів поруч із Червоним, виклав на стіл два револьвери. Данило, займаючи чимось руки й голову, відразу взявся розбирати й чистити кольт. Провідник витягнув цигарки, проте закурювати не квапився. Виклав їх із коробки, акуратно розклав, мов шкільні палички для лічби.

– Скажімо, вас не заарештували, бо справді нема за віщо, – розмірковував, ні на кого не дивлячись. – З одного боку, дефензиву такі дурниці ніколи не зупиняли. З іншого, зараз не треба відвертати увагу на зайвих осіб і брати сліди, які нікуди не приведуть. Діяти Плучек хоче напевне. Коли так, наша фортуна. І я ще не вирішив, куди вам обом іти далі.

– Тобто? – Дорош подався вперед, витягнув шию.

– Найкраще – залягти тут усім. Більше не світитися ніде. Гандж такого варіанта – ваше дружне зникнення після виклику в поліцію помітять дуже швидко. Висновки зроблять ті, яких ми не хочемо. Тому поки живіть, як жили. Сюди без мого сигналу більше не ходіть. А знак такий буде: точитиму ножі-ножиці на ринковій площі. Приходьте туди щоранку.

Зазвичай Ворон там із точильним каменем не з'являвся. Хіба на великі свята, коли людей більшало. А на площі будь-хто може опинитися і це не буде підозрілим.

– Маю певні можливості, тож налагоджу контакт із Зенком у тюрмі. Поки не з'ясую, як саме дефензива вийшла на нього, чому тепер, а не раніше, коли ви почали зі своїми листівками, – будьте тихо.

Червоний тим часом закінчив із кольтом, узявся за наган. Міг би бодай пару з уст зронити, подумалося тоді. Сидить, наче його все це не обходить, ще й поважніє. Ніби прочитавши мої думки, Данило на мить відірвався від свого заняття, підморгнув, чого раніше за ним не водилося. Легше й зрозуміліше від того не стало, та хоч показав – із нами, теж переймається, йому ж простіше, давно нелегал.

Розходилися по одному.

Наступного дня мене нагнали зі станції. Начальник не приховував: чутки містом ходять, мовляв, русини з ліцею воду каламутять, одного зловили за ті давні листівки. Тож усі вони ненадійні, крамола, ще клопоту бракувало. Добре, хоч денну платню видав.

А ще через день Ворон точив ножі на площі.

Йому вдалося підкупити наглядача.

Подробиць не говорив, та яка різниця. Важливіше отримати записку від Зенка. Своєю рукою написав:

«Забрали за листівки. Знайшли по шрифтах. Б'ють щодня».

– Але мовчить, – мовив Ворон, кидаючи послання у вогонь грубки.

– І мовчатиме! – заявив Дорош.

– Довго не протягне. – Провідник знову висипав цигарки на стіл, заходився розкладати в два ряди.

– Ти не знаєш Зенона!

– Юрку, я знаю, як воно буває. Таке пишуть, коли терпіти вже нема сили. Лупцюють, бо зловили його самого. Міркую, справді зради не було. То добре, бо інакше довелося б грішити на когось із вас двох. Данило поза підозрою.

– Та звісно. – Юрко нервово цикнув зубом.

– Ти, схоже на те, весь цей час нас підозрював. Мене з Юрком, – сказав я.

– У нашій справі, ще й після такого арешту, інакше не ведеться. Але, – легенько ляснув по столу розкритою долонею Ворон, – уже розвиднялося. У Кременці ж не так рясно друкарень. Дивно, раніше не допетрали шукати по шрифтах. Може, й дотумкали, довше Зенка вели. І незле, що саме з того часу ви всі троє не так гуртувалися на людях. Поки щастить.

– Кому?

– Нам, Юрку, – терпляче відповів провідник. – Усі на волі, щось придумаємо.

– Хай на мене все валить, – мовив раптом Червоний.

Це здивувало навіть Ворона, не кажучи про нас із Дорошем.

– Як то – на тебе?

– Б'ють, бо мовчить, – пояснив Данило. – Має заговорити. На листівках засвітився я, вони прямо зі мною пов'язані. Перекажи, друже Вороне, аби мене зверхником назвав. Мовляв, виконував мої завдання за гроші. Від кого гроші, хто наказував мені – не знає. Хлопець не дурний, придумає складну казочку. Плучеку тільки того й треба.

– На тебе списувати – все одно, що на покійника.

Я сам не знав, чому вирвалося. Пожартувати закортіло, вийшло, як завжди в мене, досить грубо. Але Дорошу раптом сподобалося – зареготав нервово, проте щиро. Ворон зітхнув, похитав головою, однак Данило не образився.

– Можна й так сказати. Мерці ні за що не відповідають. Я – теж. Чіпляйте будь-що. Аби був там разом із Зенком, сам би все на себе взяв.

– Не каркай, – застеріг я.

– То забобони все.

Ворон почав викладати цигарки в одну лінію.

– Спробуємо, – промовив. – Як не припинять катувати, то дадуть передихнути. Виграє час, і ми разом із ним. Я клопотатимусь далі, ви через день приходьте так само. Обережно будьте.

А при наступній зустрічі розмова вже іншою була.

Бо картина вимальовувалася остаточно. Гарного в ній було мало, проте Ворон уже мав план дій, бо не грався з цигарками, говорив упевнено, як на початках знайомства.

– Має Зенко адвоката, Стефана Дубового. Чули про такого? – І випередивши питання, зауважив: – Хто і як його залучив, не важливо тепер. Він *наша* людина, через нього контакт із побратимом прямий. Не треба тицяти хабар наглядачеві-ляху. Отже, маємо так. – Помовчав трохи. – Зенон послухався, план Червоного спрацював. Бити припинили. Панові адвокату вдалося переконати слідчого, що Лісовського в історію втягнули. Хоч не дитина, розумів, що робить, та найвний, грався в революцію. Діє так, аби Зенку нашому дали найменший термін із можливих. Але раптом виникла велика проблема.

– Що? – Ми троє видихнули, не змовляючись.

– За справу взявся Веслав Гомбровський. Тутешній суддя, але має вплив у Варшаві. Великий прихильник наглих судів, сам багато разів ініціював процеси за такою процедурою. Особливо вславився три роки тому, коли процеси гриміли й кара на горло нічим не відрізнялася від концтабору. Гомбровський, хлопчики, такий самий кат, як Плучек. Кажуть, близько дружать родинами. Плучек зловив – Гомбровський виніс вирок. Нашому брату від нього непереливки, будь Христос українцем – засудив би його. Понтій Пілат порівняно з Гомбровським – агнець. Тож ще до Різдва матиме Лісовський концтабір.

– Не виживе там, – мовив Дорош.

– Виживе. Кожен із вас виживе, я ж дещо про вас зрозумів, дарма б не вовтузився. Уб'ють. Способів не бракує. Чи в карцері, чи в шпиталі табірному, чи на роботі трапиться нещасний випадок. Більшість тих, кого судить Гомбровський, ось так свої дні в Березі завершує. Не знаю, чому так. Але помічений дивний зв'язок. Тож пощо катувати Зенка тут, коли до нового року може не дотягнути. Наглий суд, нагла смерть.

– Пан адвокат точно нічого не зможе?

– Сумно, та свою справу він уже зробив. Думали, покарання пом'якшать. А насправді лиш дав відпочити перед близькою смертю.

– *А ми?*

Це запитав Червоний. У мене те саме на язиці крутилося – він першим сказав.

– Доречно, – кивнув провідник. – Є тільки один спосіб хоч якось завадити такому вироку. Справу має слухати хтось замість Гомбровського. І судити не наглим судом. Тоді надія є.

– Не віддасть, – скривився Дорош.

– Дуже мудрі слова, Юрку. Кат жертву ніколи не випустить. Як кіт – мишу. Нехай перед тим уже зжер одну. Але для kota вполювати нову мишу є справою принципу. Їсти не буде, так удавить.

– Коли так, прибрати треба. – Данило говорив, ніби давно це вирішив.

– Кого? – бовкнув я.

– Суддю. З дороги прибрати. Зовсім.

Отак у нашому товаристві вперше заговорили про атентат.

Діяти вирішили в Бережанах, дарма, що інше воєводство.

Сперечалися довго, але саме сумніви Дороша визначили час та місце. Юрко від самого початку був проти, хоч Ворон прийняв ідею Червоного відразу. Іншого виходу просто не могло бути. Мене бентежило хіба те, що не готовий стріляти в людину. Не приховував цього, й провідник сухо відповів: не думай, Мироне. Виконання не довірить жодному з нас, навіть Данилові. Досвіду нуль, самого куражу замало. Червоний протестував, та Ворон різко припинив безглузді розмови. Виконає він, ми – прикриття й забезпечення відходу.

Але тоді про Бережани ще не йшлося.

Планували акцію відплати в Кременці, й тут уже Дорош завівся. Місто досі славалося спокоєм, доводив очевидне. Так, останнім часом збурене, і так, згоден, – вони четверо на те причина. Поки листівок не клеїли, нічого тихе болото не каламутило. Юрко не вважав це провиною. Навпаки, давно слід щось тут закрутити, бо ж скільки можна мовчати. Пішло не туди – його, Дороша, не слухали. Закрутило Червоному в одному місці, поперся на дах, усе зіпсував, а так гарно йшло.

– Знаєш же – місце видруку листівок без того шукали! – кричав Данило.

– Так шукали, як мокре горить! – відбивався Юрко. – Одне діло папірці на стінах, інше – коли їх при людях зухвало розкидають!

– О, вже папірці! Отак вони тобі важливі були!

– Я мислю, як міркувала поліція!

– Аби так було – дідька б лисого друкарню знайшли! Ти взагалі в той бік не думав!

– Та цитуйте обоє! – гаркнув Ворон, якому набридло розтягувати підлеглих, наче вуличних собацюр. – Чудовий настрій в обох перед важливою акцією!

– Не можна її проводити, поясніть хоч ви всі йому! – закликав Дорош у розпачі. – Сам закидає, мовляв, наперед не думали тобі! Тепер ходи рахуй, ти!

– Знову про свої ходи!

– Наші ходи, Червоний, наші! Зрозумій, чоловіче! Листівки все розпекли! Плюнь – зашипить! Поліція накручена! Хай би вляглося трохи, але ж ні! Пропонуєш стріляти отут, в Кременці! Та місто за двадцять чотири години вивернуть, мов рукавицю! Ляхи напевне вирахують, кому тут нагла смерть Гомбровського найбільш вигідна!

– Кому?

– Та друзям же його! Тобі найперше! Ти ж зголосився перебрати все на себе. Тебе й шукатимуть! Через нас із Мироном! І втретє з управи вже не вийдемо!

– Так ось чого боїшся!

– За справу боюся! Нічого не почалося, а нас уже...

Отоді Ворон знову грюкнув кулаком по столу. Вони замовкли разом, а провідник глянув чомусь на мене.

– Мудро сказав, хіба ні?

– Хто? – Я справді не допетрав, кого з двох провідник похвалив.

– Юрко.

– А бач! – Дорош не приховував утіхи. – Не треба атентату!

– Не треба, – підхопив думку Ворон. – Тут, у Кременці, не варто. Бо справді шукатимуть тих, кому вигідно. Ворогів у пана Гомбровського вистачає. Дістати суддю вони можуть спробувати будь-де. І вдаривши в іншому місці, виграємо час, пустимо погоню повз нас, поперед себе. Побіжить вона не туди, хибним слідом.

Отак і спливли Бережани.

Суддя родом звідти, там досі живе його старенька матуся. І Гомбровський навідує її, як чемний син. Ярмарок напередодні Різдва є гарною для того нагодою. А починається ярмаркування вже менш, ніж за тиждень.

Мене вже не дивувала поінформованість провідника.

Того дня вдарив лютий як для грудня мороз.

Ми діставалися до Бережан порізно, зустрілися на конспіративній квартирі, про яку потурбувався Ворон. Час, узятий на підготовку, переважно забирало докладне обстеження місцевості, прилеглої до запланованого місця проведення акту відплати. Дорош кілька разів обмовлявся: замах на життя вільно називати, як завгодно, суть від того не поміняється. Тож краще відкинути цноту й говорити про вбивство людини як таке. Червоний чомусь не приймав виклику й не встрявав у звичні вже для мене суперечки. Натомість волів зазирнути в кожную браму. Особисто пройтися кожним прохідним двором, не минав жодної шпарини, фіксував повороти й переходи і митарив мене, вимагаючи ходити за ним із годинником та засікати час.

Перший ярмарковий день на міській ринковій площі видався гамірним і багатолюдним попри холоднечу.

Святково вбрані містяни дефілювали парами й невеликими гуртами. Хто молодший – ковзав на невеликій ковзанці. Діти не завжди могли втриматися на ногах, падали й реготали, навіть забиваючи дупи. Духовий оркестр бадьоро й урочисто грав, хоч музики час від часу зупинялися: на морозі боліли губи. Уздовж майдану торгівці розклали крам, заклики до покупців перекривали музику. Іржали й пурхали коні, аромати пуншу, глінтвейну та грогу змішувалися з терпким запахом кінського лайна, яке господарі не квапилися прибирати. А над усім цим зависав регіт уже зранку підпилого люду, який охоче катався на санях та бричках, оздоблених строкатими стрічками.

Окрасою ярмарку мусив стати феєрверк.

Спалахнути мав, як почне сутеніти, й саме під ту пору ярмаркова площа залюднювалася щільніше. Діяти в натовпі небезпечно, бо як почнеться паніка – обмежить рух. Та все ж, на думку Ворона, якщо все робити правильно, серед нажаханих людей загубитися найпростіше. Вони не відразу зрозуміють, що відбувається, а коли допетрають – почнеться рейвах, усі заважатимуть усім, розчинитися значно простіше.

Провідник розрахував усе до найменшої деталі.

Окрім однієї, у чому чесно признався: неможливо.

Ніхто, крім самого Веслава Гомбровського, не міг точно сказати, коли саме з'явиться на ярмарку. Міг зранку. Але й опівдні нічого не заважало. Так само – пополудні. Найбільш імовірним здавалося, що вибереться на феєрверк. І якщо все доведеться починати в сутінках, а то й у темряві, ситуація має добрі й погані сторони.

Проговорювали кожен варіант. Намагалися передбачити все. Проте іншого рішення, крім діяти за ситуацією, не було.

Тож Ворон, убраний жебраком, зайняв місце неподалік храму вже зранку. Я розмістився з протилежного боку, поруч із виходом у браму, й зображав вуличного музику – так само злидаря, хіба вдягненого краще, у теплий кожух і вовняну шапку. Червоний був не схожий сам на себе: у справному пальті, теплому шалику й панському капелюсі. Усе знайшлося в помешканні, названому Вороном «базою».

Єдиний, хто лишився у своєму, – Дорош.

На відміну від нас із провідником, які зайняли місця по різній бік площі, Данило з Юрком мали змогу вільно пересуватися й контролювати територію з різних точок. Вони були *летючками*, видивлялися суддю й мали дати сигнал, щойно побачать. Позиція Ворона була єдино правильною, адже костел суддя не мине: зайде туди й вийде звідти. Але той, хто першим уздрить Гомбровського, мав подати знак, який означав «приготуватися».

З того моменту операція починалася, кожен мусив діяти за планом.

Револьвери мали всі. Зброя чекала на підготованій квартирі, до Бережан за наказом Ворона йшли з порожніми руками. Тепер наган, який дістався мені, відтягував праву кишеню кожуха. Та провідник сказав: стріляти лише в крайньому випадку, коли доведеться відходити з боєм, і не в натовпі – дурна куля може влучити в цивільну людину чи, не дай Боже, в дитину. Одне випадково поранене дитя означатиме тяжку рану всій Організації.

Тут я з ним погодився.

Ми стирчали на ярмарку вже п'яту годину. Не знаю, як Ворон, – я закоцюбнув, сидючи на своєму місці. Пальця доводилося час від часу гріти в роті, крім того чомусь трохи переймав сором за нажебране. Люди за звичкою кидали вуличному музиці мідяки, хтось навіть клав у полумисок дрібні купюри. Як для людини, котра втратила роботу, навіть таке було манною небесною. Червоний із Дорошем то зникали з поля мого зору, то зринали знову в різних місцях і, схоже, так само

починали нудитися. Від цього слабшала, притуплялася увага. Ось що розганяло хвилювання найбільше: пропустимо потрібний момент.

Суддя Гомбровський з'явився несподівано.

Тобто – несподівано для мене, та й для кожного з нас. Адже ми втомилися на нього чекати, тож коли він вийшов із брами та неквапом минув мене, я спершу його не помітив. Звісно, жоден із нас, навіть Ворон, ніколи не бачив його зблизька. Але провідник готувався ретельно – десь роздобув кілька газет, де пан Гомбровський охоче позував фотографам чи були публікації про чергові його здобутки, ілюстровані гарним портретом. Суддя вбрався в новий крилатий капелюх, який закривав частину обличчя. Щоб розгледіти його обличчя, треба було зазирнути під криси. Я міг би не помітити, прогавити, пропустити. Якби пан Гомбровський не став біля ятки з напоями, не розпрямив широкі плечі й не вирішив глянути на всю ярмаркову картину.

Кинути на все *хазяйський* погляд.

Задля того трохи підняв капелюха за верх, посунув вище, понад очі.

І розвернувся просто на мене.

Мазнувши байдужим поглядом, суддя ступив до ятки, поліз по гаманець. Дядько з наливкою полохливо замахав руками, мовби відбиваючись від бажання заплатити, сам пригостив шановного пана. Гомбровський не заперечував, але й не подякував. Прийняв піднесене за належне: так справді має бути. Повільно, смакуючи, випив, повернув келишок і напевне за мить уже споглядав за довколишнім дійством трохи інакше.

Дочекавшись, коли він повернеться до мене тилом, я підвівся, розминаючи ноги й тіло, незграбно махнув рукою.

Вовняна шапка впала на сніг.

Коли підняв її й розпрямився, Червоний на протилежному боці площі вже струшував сніг зі свого капелюха.

Дорош, уперто лишаючись із непокритою головою, підняв комір пальта, поправив двома руками кучму густого волосся.

Зі свого місця я не бачив Ворона. Та знав – колишній старшина-петлюрівець *зняв* сигнал і тепер зведений, мов спуск револьвера. Попри мороз мене під кожухом кинуло в жар, лоб укритися рясними крапельками поту.

Суддя тим часом перетинав ярмарок навпіл, на ходу вітаючись із знайомими чи просто з тими, хто впізнавав.

Юрко вже сунув у бік ящиків із готовими до запуску феєрверками. Робітники трохи далі поволі завершували збирати каркас, куди ці мортири мали бути вставлені. Їх ніхто не охороняв, адже це не зброя – лише ярмаркова атракція. Ящики поставили збоку, біля найближчого рогу, аби вони не заважали ходити.

Завдання Дороша – підпалити їх.

Феєрверки, за задумом, злетять раніше, ніж треба. Перше, що спаде на думку пересічним людям, – нехлюйство підпилих робітників. Хтось щось недогледів, та Господи, недопалок жбурнув не туди, ось маєте.

Я навіть забув про гроші в полумиску. Сильніше насадив шапку на голову, нервово намацав правицею руків'я револьвера в кишені. Червоний для чогось розстебнув пальто. Дорош тим часом дістався позиції.

І завмер, витріщившись перед собою.

Перехопивши його погляд, я так само вклякнув. Бо старшого агента дефензиви Тадеуша Плучека ми тут не думали побачити. А він, наче вийшовши з повітря, уже гукав суддю, махаючи рукою.

Ані потім, ані через деякий час жоден із нас не міг пояснити, що привело Плучека того дня в Бережани. Можливо, просто вирішив прогулятися ярмарком. Можливо, мав до Гомбровського важливу справу, яка не чекала. Згодом, по розкриттю певних неприємних обставин, Червоний навіть припустив: старшого агента попередили про атентат і він поквапився запобігти. Після тривалих роздумів я все ж заперечив: Плучек був сам, без пошту, ринкову площу не оточила поліція, до судді не підвели охорону. Швидше за все, таки випадок.

Який ледь не зірвав акцію.

Бо Юрко Дорош, упізнавши Плучека й знаючи від Ворона, на що той здатен, не витримав.

Витяг запальничку, викресав вогонь і закинув її в ящик із мортирами раніше, ніж треба було за планом.

Коли феєрверки почали вибухати, Гомбровський стояв далеко від Ворона.

А це мало статися, щойно суддя з ним порівняється.

Люди не злякалися: на той момент уже досить підпили й розгулялися, аби ще перейматися різнокольоровими хлопавками. Заметушилися збентежені робітники, дружно кинувшись наводити лад і заважаючи один одному. Народ же дружно й радісно загорлав, верещали від захвату діти, з різних боків почулися оплески, хтось навіть засвистів.

Колишній старшина випростався. Він так само розгледів Плучека поруч із Гомбровським. Я не бачив лиця й очей провідника, та відчув: Ворона вже лихоманить, він шукає швидкого рішення й не знаходить його. Я теж не знав, що робити.

Усе зробив Данило Червоний.

Щойно Плучек із Гомбровським повернулися за прикладом інших роззяв на вибухи феєрверків, не вишукуючи небезпеку, із самої лиш цікавості, він скинув капелюха. Жбурнув геть від себе, відкрив обличчя. Затим зробив кілька широких кроків, виходячи з натовпу й потрапляючи в поле зору старшого агента.

Той напевне не раз бачив фотографію Червоного.

Полював на нього в Кременці, тому впізнав одразу.

Коротко кинувши щось Гомбровському через плече, старший агент Плучек теж, за Даниловим прикладом, розстебнув пальто. На Червоного посунув, уже оголивши зброю. І все одно його випередили: Плучек ще піднімав правицю, а револьверне дуло вже дивилося на нього.

Данило сунув тараном.

Вони зійшлися, й Червоний ударив Плучека руків'ям по озброєній руці.

Рух аж тепер помітили з натовпу. Хтось закричав, уже з переляку. Зойк підхопили, люди в паніці почали розбігатися від двох озброєних чоловіків.

Я ж не зводив очей із Ворона.

Бо він уже підійшов до судді ззаду впритул.

Гомбровський не бачив небезпеки, дивився на сутичку й, мабуть, намагався зрозуміти, що й чому діється.

Колишній старшина не стріляв у спину.

Поклав руку судді на плече, і той очікувано повернувся.

Ворон зробив постріл упритул.

Потопив його звук у вибуху феєрверків.

Щойно суддя почав осідати на сніг, провідник відступив, штовхнувши тіло далі від себе, югнув серед люди й загорлав:

– Убили! Убили! Убили!

Від брудного жебрака люди сахалися, а як угледіли закривавлене тіло на витоптаному бруку – закричали від жаху ще гучніше, тепер перекрикуючи вибухи.

Червоний сам пустив Плучека, спритно відскочив. Жбурнув на противника якогось підпилого й збентеженого селянина. Великими стрибками подолав відстань між площею та хідником, пролетів повз мене в браму й зник з очей.

Я теж відступив, крутячи головою й видивляючись Дороша.

Його ніде не було видно.

Не дав про себе чути й після нашого повернення в Кременець.

Юрко зник, пропав безвісти. Ми троє, як було домовлено, збіглися на конспіративній квартирі й ще добу не потикали звідти носа, чекаючи, поки гармидер ущухне. Дорош туди так і не з'явився. Ворон припустив: йому не вдалося втекти, зловили й зараз торблять у дефензиві за особистої участі Плучека. Логіка вимагала негайно забиратися з бази, бо під тортурами, особливо жорстокими після такої акції, не ладні встояти навіть підготовані вояки. Але Ворон, сам висловивши таку думку, все ж вирішив сидіти й не рипатись. Адже Юрко поспішив із феєрверками, бо розгубився, зрадою це не назвеш. Зрозумівши це, може заховатися, боячись постати перед очима провідника. Знаючи ступіть самолюбства Дороша, ми з Червоним погодилися: цілком може бути. Рано чи пізно йому все ж доведеться виринути, а йти йому в Бережанах особливо нікуди.

Марний розрахунок.

Дорош не дав про себе знати ані тоді, ані потім, коли ми, знову нарізно, повернулися до Кременця. Ніхто, крім мене, не міг перевірити, чи він удома. Знову навідався до нього на горище й побачив висячий замок іззовні на дверях. Сусіди не бачили його вже кілька днів, що відповідало дійсності: ми ж пішли одночасно. Та від повернення минав день за днем, а Юрко так і не озивався.

Тим часом усе довкруг гуло. Зухвало вбитий суддя Гомбровський не сходив із перших газетних шпальт. Навіть його пишний похорон у Бережанах теж там опинився. Ворон дізнався зі своїх, недоступних нам каналів: тимчасово всім зацікавленим буде не до справи Зенка. На якийсь час його лишили в спокої, але пан адвокат Дубовий, зі слів провідника, вже тримався впевненіше. Наглого суду наш товариш тепер точно уникнув, і це головне. Із-за ґрат зараз його витягнути хоч як неможливо. Далі – крапля за краплею, всіма силами домагатися м'якшого покарання.

Також Ворон знайшов спосіб дізнатися: у кременецькій тюрмі Дороша нема. Звісно, його могли-таки схопити, тримати окремо й таємно, та й узагалі – не тут, а в Бережанах. Проте провідник що далі,

то більше схилився до думки: Дорош перейнявся своїм незграбним учинком та втік. Міг навіть повернутися додому, до Тернополя.

До Різдва забратися з Кременця мусили й ми.

Тепер утрюх, без Дороша й Зенка. Але не було на те ради.

Я ж вирішив не дражнити долю, не світитися часто біля Юркового помешкання. Перші дні взагалі не виходив далі двору, сидів у комірчині, зачинившись ізсередини. Потому оговтався, ще й відчув більшу, ніж раніше, упевненість у собі.

Дивно – навіть трохи почав забувати про Дороша.

Поки він не нагадав про себе сам.

Запискою.

Так, як колись Червоний, підсунув її мені під двері. Ще й, припускаю, підгадав момент, аби мене не було вдома. З чого я не без підстав припустив: Дорош стежив за мною, а я й не помічав. Почерк його теж упізнав, Юрко пишався здатністю до каліграфії, я ж писав, мов та курка лапою.

«Завтра просить прийти Калюжний. Чекатиме вдома від шостої вечора. Без тебе, без Ворона. Розмова буде».

Послання я відразу спалив, про що пошкодував. Пасувало б показати не лише Червоному, а й Ворону. Зосередившись, відкинувши зайві емоції й добре подумавши, вирішив: Дорош усе ж має рацію. Як і провідник: його припущення знищена записка несподівано підтвердила. Юрко відчуває провину, Ворон увесь час від початку знайомства пригнічував його – принаймні на це Дорош нарікав не раз, коли ми були сам на сам. Зрозуміло, чому він не хоче зараз зустрічатися з провідником, тим більше – після кількадечної відсутності. Спершу переговорить, поділиться страхами, попросить поради. Не зовсім у його характері, та останні події безповоротно змінили всіх без винятку.

Єдине, що лишалося не зрозумілим, – чому без мене й до чого тут Калюжний?

Щодо себе – образився. Дорош використовував мене як поштову скриньку та зв'язкового. Бачив мене в єдино прийнятній для себе ролі такого собі другорядного кур'єра-поштаря. Навіть стрельнула думка нічого не робити, хай шукає, кого б ще поганяти. Але поміркував і зрозумів: рація в такому проханні є. Юркові треба повернутися назад до нашого гурту, й тут ставити краще на попередні перемовини з Данилом. Йому провідник довіряє, його поставив зверхником над нами. Отже, він

і має спершу зустрітися з Дорошем, вислухати й дати пораду, як краще постати після всього перед Вороном. Я не зможу виступити таким адвокатом.

Щодо Калюжного – туман. Жоден із нас не згадував про нього відтоді, як він шпетив нас біля ліцею. Я не знав, чим він займається, з чого живе. Аби спитали, сказав би: та, може, виїхав із Кременця давно, що йому після скандалу тут далі робити. Виявляється, колишній регент лишився в місті, ще й підтримує стосунки з Дорошем, про які Юрко досі мовчав.

Хоч як – треба йти до Данила.

Ще й підгадати так, аби говорити не при Вороні. Було це доволі складно: провідник майже постійно сидів у майстерні й сумлінно працював, виходячи лише по харчі або у *справах*. Зазвичай останнє відбувалося вечорами, і я розрахував правильно, заставши Червоного самого.

Данило відразу заперечив – Ворона до відома поставити слід, того вимагає дисципліна, такий порядок. Але все ж дослухався до моїх аргументів, визнав: справді, спершу треба вислухати Юрка й зрозуміти роль у цій історії Калюжного. Єдине, на чому наполягав я, – ми підемо вдвох. Чхати на прохання Дороша, лишатися поза подіями я наміру не мав. Червоний погодився: не Дорошу вирішувати, хто з ним зустрінеється. Не хоче поки бачити провідника – нехай, має вагомий аргумент. Ми ж починали разом, разом із ним заварили кашу. Отже, спільної зустрічі Дорошу не уникнути.

Рішення виявилось помилковим тільки на перший погляд.

Скажи ми Ворону – пішов би з нами.

І там, удома в Калюжного, все б скінчилося для всіх.

Зайшли не через під'їзд – я знав, де чорний хід.

Точного часу в записці не вказали. Данило потім сказав, навіть трохи бентежно: вислизнув із майстерні, наче син-шибеник потай тікає з дому попри батьківській наказ. Дочекався, поки Ворон піде, зібрався, ще й револьвер прихопив. Зброя лишилася з Бережан. Попервах провідник закерував позбавитися її, але за добу, поки сиділи на базі, передумав. Відтепер краще ходити озброєним. Якщо вже на них вийдуть, то знатимуть про причетність до атентату напевне. Викрутитися не вийде: або здаватися, або огризатися. Я й сам озброївся, узяв револьвер уже звично, машинально.

Двері чорного ходу були зачинені, але виявилися досить слабкими. Данило підважив плечем, поторсав, кивнув мені, міцнішому, а я вже легко вивернув замок, навіть не ламаючи його. Він шаснув у темряву перший, піднявся крученими сходами вгору, легенько свиснув. Я рушив за ним. Намагався ступати легко, аби розсохлі сходишки старої кам'яниці, на другому поверсі якої мешкав Калюжний, не рипіли під вагою. Піднявшись, куди треба, Червоний спершу пошкрібся, тут же – постукав. А я приготував револьвер.

Ізсередини почувся рух. Потім запитали рівно й досить голосно:

– Хто там?

– Ми, – озвався Червоний.

– Ви не помилилися?

– Ваші учні, пане регенте.

Двері прочинилися до половини, ми побачили Калюжного – у штанях, сорочці, навіть при краватці й камізельці.

– Дуже мило, – мовив, упізнавши Данила, а глянувши через його плече на мене, сказав різко: – Зі зброєю в мій дім не ходять.

– Ви ж розумієте...

– Ні, – відрубав Калюжний. – Ми так не домовлялися. Ми взагалі не домовлялися.

– То ви на нас не чекаєте? – Червоний не дивувався, навпаки, в голосі чулася ледь уловима іронія.

Замість відповіді Калюжний ступив убік, даючи йому змогу пройти. Мені заступив шлях, і я заховав револьвер. Він далі не мав

наміру пускати мене, тож Данило сказав:

– Друг Мирон буде присутній, або піду я.

– Дивний ультиматум. – Калюжний знизав плечима, але нарешті дозволив зайти й мені.

Щойно ми опинилися в невеличкій залі, як згасло світло. Я лапнув револьвер, так само вчинив Червоний. Але господар голосно зітхнув у темряві, пояснив:

– Прошу не боятися, лампочки, панове. Зараз усе буде.

Він торкнувся абажура над головою, щось там зробив рукою – і знову засвітилося. Потому Калюжний, кульгаючи, без палиці, перетнув кімнату, закрив вікно завісами й попутно поклав зображенням донизу одну з фотографій у рамці, які виставив на комоді. Жест підштовхнув мене підійти ближче й глянути на фото, яке господар не чіпав.

Відразу впізнав його, молодшого років на двадцять, в однострої війська УНР. Поруч стояв пишновусий офіцер у формі польського війська. Я потягнувся рукою, аби роздивитися краще.

– Не чіпати! – зупинив окриком Калюжний, а коли я відсмикнув руку, мов обпечену, повторив уже спокійніше: – Ніхто не бере нічого без дозволу в чужій оселі. Тим більше, якщо приходять без запрошення.

– Даруйте, пане Мар'яне, – мовив Червоний. – Ви справді не запрошували Мирона. Але я вирішив, що ми маємо прийти вдвох.

– Я й тебе не кликав, Даниле, – прозвучало грубувато як для колишнього службовця ліцею, та як на колишнього військового – в самий раз.

– Ще раз перепрошую. – Червоний ступив ближче, говорив уже не так упевнено. – Дорош переказав мені ваше прохання прийти сюди, ви запросили його й мене. Я вирішив...

Поки він пояснював, Калюжний узяв свою палицю, притулену до стільця, стукнув нею об підлогу, перериваючи тираду:

– Стоп! Ану, тихо! До чого тут ще й ваш Дорош? Я нічого не розумію, панове! Один у розшуку! Другий вимахує вогнепальною зброєю, з якою навряд чи вміє добре поводитись! У Бережанах убили суддю, котрий мав судити третього вашого товариша, прямо причетного до друку тих листівок, із яких усе почалося! Я не хочу робити жодних висновків, неприємних для вас! І не бажаю мати з цим усім нічого спільного! Прошу дуже!

Господар жестом показав на ті двері, в які ми зайшли.

Здалося, у парадні подзвонили за цим сигналом.

Ми презирнулися. Калюжний озирнувся на звук дзвінка. Я, відкинувши дурні сумніви, знову витягнув револьвера, звів курок. Червоний скам'янів на обличчі.

Коли подзвонили вчетверте, господар, спираючись на палицю, пішов відчиняти. Данило жестом звелів мені йти за собою, сам посунув за Калюжним. Той роздратовано озирнувся, нічого не сказав, повернув ключа в замку.

– Вибачте, запізнився, – промовив Дорош.

Він неначе й не зникав нікуди. Убраний так само, як у Бережанах. Пригладив скуйовджене волосся. Для чогось виставив руки перед собою долонями вперед, переступив поріг, не питаючи.

– Маячня якась, – буркнув Калюжний. – Хлопчики, в що ви мене втягуєте?

– Усе поясню, пане Мар'яне.

Юркова усмішка мала роззброїти чи бодай розрядити ситуацію. Але він її вимучив, тому вийшло щось подібне до гримаси болю. Тут із-за спини господаря виступив Червоний, кинув:

– Мироне, двері.

Дорош раптом розкрив обійми.

– Слава Ісу!

– Навіки слава Богу святому, – відповів Данило, як належить.

Дорош не дав оговтатися – наблизився впритул, обійняв, торкнувся губами щоки.

Я вже був біля виходу, зібрався зачинитися.

– Так не буде! – Калюжний знову тупнув палицею. – У себе в хаті я сам вирішу, що кому робити! Геть від моїх дверей!

Згори, на сходовому майданчику, я вгледів тінь.

Внизу почув рух відразу кількох людей.

– Чорт! – вигукнув раптом Червоний, у голосі дзвеніли подив та лють.

Боковим зором я побачив: Дорош раптом стиснув обійми, беручи Данила в борцівський захват, сковуючи рухи, притискаючи руки до тулуба.

Аби тут не було мене, все б йому вдалося.

Та я, вже не думаючи, послав першу кулю вгору, другу й третю – відразу вниз, відганяючи нападників. У відповідь полився дощ із пострілів, я вчасно відскочив, кулі заклиювали одвірок. Пославши у відповідь ще дві, грюкнув дверима, навалився, устиг зачинити, й за мить іззовні на них налягли, світ здригнувся від шаленого грюкання.

Калюжний притиснувся до стіни, пасмо волосся впало на очі.

Я кинувся на підмогу Червоному. Але він уже впорався сам, вивернувшись із захвату й ударивши Дороша в лице, розбив йому до крові ніс. Той заволав, замолотив кулаками в повітрі. Данило копнув його ногою, збиваючи на підлогу, потягнув револьвер.

– Ні! – втрутився враз господар. – Червоний, ні! Не смій! Не тут!

З незвичною для кульгавого спритністю Калюжний кинувся до нього, ударив палицею по руці. Не сильно, та достатньо, аби вона здригнулася, й призначена Дорошу куля впилася в підлогу над його головою. Він миттю відкотився, закриваючись руками, – і тут вибили парадні двері.

Усередину ломилися поліціанти, й ми з Данилом, не змовляючись, відкрили вогонь. Я спромігся на два постріли: набої вийшли. Червоний пальнув тричі, після чого почав задкувати через кімнату до чорного виходу. Я теж подався туди, стискаючи в руці позбавлену вже користі зброю. Розштовхуючи поліцію, проривалися вперед агенти в цивільному. Перший, хто забіг, наставив зброю на нас, і ми опинилися на лінії вогню. Відстань була невеликою, у когось та й вцілів би, але й сюди втрутився Калюжний, підбивши агентів руку.

Останнє, що я бачив, – поліціанти притискали господаря до стіни.

Опинившись на чорних сходах, Червоний першим побіг донизу. Я спробував зачинити двері, аби хоч якось затримати погоню. Не вийшло, тож плюнув, помчав за Данилом.

Знизу шлях заступило двоє агентів.

– Та скільки ж вас! – вигукнув Червоний, випускаючи в їхній бік свою останню кулю й промахуючись зблизька.

Агент, який стояв ближче, нагнувся – й цим допоміг.

Не зупиняючись, лишаючись далі в русі, Червоний налетів на нього гарматним ядром. Облапивши так, як його щойно Дорош, силою інерції вдарив спиною об віконну раму на майданчику між сходами. Таран вивалив вікно, брязнуло скло.

Зчеплена пара вилетіла з другого поверху на сніг.

Я теж не зупинявся: скочив із розгону на підвіконня, стрибнув.

Як не раз і не два стрибав із дерев у своєму селі, коли лазили по яблука.

Упав вдало, забився трохи, але відчув – не скалічився. Не встиг звестися на рівні, як над головою засвистіли свинцеві бджоли: уцілілий агент палив у ніч із розбитого вікна. Світ довкола перестав хитатися, я пошукав поглядом Червоного.

Він лежав нерухомо поруч із цивільним.

Я наблизився, нахилився, торкнувся товариша.

Він ворухнувся. Розплющив очі. Губи прошепотіли:

– Ті...кай... Я... вже...

Мабуть, треба було підхопити його, спробувати витягнути.

Але темрява довкола знову стріляла – і я підкорився. Ноги понесли геть, до найближчого рогу.

Там – запетляв зайцем.

Добре, що мороз тримався – саме він допоміг швидше оговтатися.

Подих перевів, забігши кудись під схил замкової гори, де нарешті відчув себе у відносній безпеці. Опустився на повалене дерево, не відчуваючи холоду. Посидів трохи, намагаючись зібратися з думками. Щойно вдалося, зрозумів, як воно: опинитися там, де свого часу був Червоний. Посеред білого світу, без даху над головою, жодного прихистку, документів, грошей. Хоч один позитив був, я навіть сумно усміхнувся в темряві сам собі: на відміну від Данила мав на собі верхній одяг, а при собі – револьвер, хай без набоїв. Але ним при нагоді можна налякати...

З двох боків від вітру затуляли пагорб та дерева з чагарями. Над головою холодно світив місяць. Здавалося, жодної надії. Позаду – зрада і втрати, попереду – невідомість, бо лишився сам, без друзів, підтримки, досвіду. Та що довше отак сидів, то розважливішим ставав. І намагався тепер шукати щось добре навіть у тій безвиході, в яку потрапив.

Відразу похвалив себе: стало розуму бігти подалі не лише від свого помешкання, а й від майстерні. Дорош зрадив, жодних сумнівів, лиш упевнена злість та холодне бажання відплати. Чому – хтозна, та загалом причина вже не має значення. Якою б вона не була, навіть якщо їх кілька, жодна не виправдовує. За зраду смерть, свій вирок колишньому другові я виніс тут і тепер. Але коли так, Дорош назвав дефензиви не лише мою адресу, а й розповів про Ворона. Я не пішов туди й не збираюся. Засідки, а отже – арешту, поки уникнув.

Маленька перемога: живий, на волі, можу діяти далі.

Наступних питань сплигло відразу кілька, й відповіді на них не знаходив, хоч усі були важливими.

Наприклад, чи вдалося вислизнути провідникові? Так, ми з Червоним порушили правила й прийшли, як виявилось, в засідку. Проте, якби Данило пішов сам, а я повернувся додому чи чекав на новини в майстерні, направлена Дорошем поліція наскочила й скрутила б на місці. Звичайно, я міг не вирватися з квартири Калюжного й порятунком завдячую Червоному. Натомість Ворон не попереджений,

нічого не знає, його могли заскочити зненацька. Живим навряд чи дасться, тільки ж від того не легше.

Звідси інше: чому Дорош просив мене *не приходити*?

Я потер обличчя сухими долонями. Виходить, зрадник свідомо тягнув у пастку Червоного, до якого давно відчував неприязнь. Нехай у такий спосіб звів із ним рахунки, сам же знайшов можливість вийти сухим із води. Коли так, до Ворона він не повинен нічого особливого мати. Припустімо, навіть мовчав про майстерню. Перевіряти версії я не збирався, більше переймала очевидна тепер спроба Дороша вивести мене з-під удару, нехай на якийсь час. Імовірно, зрадник *притримував* мене для своєї чергової провокації, відвів мені іншу ганебну роль у своїй чорній грі.

Сподівань я не виправдав.

Чудово.

Ось лиш без зрозумілої відповіді погано уявляв собі подальші кроки. Шукати Ворона? Просто зараз забиратися з Кременця світ за очі? Знайти й притиснути Дороша?

Останнє після роздумів здавалося наймудрішим. Зрадника не триматимуть у холодній. Проведуть очну ставку із затриманим Червоним, разом він щось наговорить на Калюжного, адже не дарма заманював саме до нього в гості. Потому розпишеться, де слід, і почовгає додому відсипатися. Срібляки чи вже має, чи отримає найближчим часом. Головне – його горище є зараз найбезпечнішим місцем для всіх.

Для Дороша – і для мене.

Поліція туди не піде.

Ворон мислив би так само – чомусь я не мав сумнівів.

Револьвер без набоїв. Нічого, голими руками задавлю гадюку.

Інших рішень поки не приходило. Я підозрював: усе складеться, щойно витрушу з Дороша зізнання й довідаюся про подальші плани дефензиви. Підвівся, вдихнув на повні груди морозяного повітря, рушив.

Вулиці були вже порожніми, хіба десь поблизу барів тинялися підпилі поодинокі перехожі. Раз повз мене проїхала машина, почув шум мотора та вчасно встиг сховатися від світла фар. Ішов короткими перебіжками, тримався маленьких вуличок та наскрізних дворів. Діставшись до потрібного будинку, обійшов іззаду, з двору – там була

пожежна драбина. Глянув угору, горище мало одне вікно, виходило воно сюди, не помилишся.

Темно.

Або не прийшов, або спить, утомився, праця зрадницька важка є.

Підстрибнувши, я вчепився в нижню перетинку – й відразу розтиснув пальці. Залізо на морозі кусало нічим не захищені руки. Подмухавши на долоні, розім'яв їх, розігрів, повторив спробу. За другим разом вийшло краще, я не дав собі перепочити, підтягнуся, перехопив лівою рукою наступний щабель – і заволік себе на драбину. Намагаючись не шуміти, котом видерся на дах. Звідти, обережно рухаючись карнизом, дістався вікна. Чекав, що буде зачиненим ізсередини, проте від несильного поштовху прочинилося, і я заліз, уже не вважаючи.

З темряви до мене метнулася тінь.

До опору готувався, на сутичку очікував – та аж ніяк не готувався до стрімкого нападу. На мене немов чекали, противник випередив, схопив за горло, повалив, придавив до підлоги, натиснув пальцями на очі. І враз відпустив. У лице видихнуло знайомим голосом:

– Якого ти тут дідька?!

– Такого, як і ти, друже Вороне!

Я сів, потім підвівся. Провідник не вмикав світла, вистачало місяця за вікном. Спершу коротко й міцно обійняв, потім відразу відважив поличника, лункого, аж запалала щока.

– Отак буває, коли дисципліни нема, – буркнув, але без злості.

– Ми хотіли...

– Цить, Мироне. Уже не таке важне, чого хотіли. Остап хоч допетрав записку лишити в потрібному місці. Теж проти порядку, та бодай щось. Аби не прочитав її, не пішов би за вами, рагулями. Аби не пішов – не чув би, як стріляють там, біля дому Калюжного. Відразу докумекав: назад у майстерню ходу нема. Я ж вас обох поховав.

– Довго житиму.

– Не пащекуй. Хоча – дай Боже нам усім дожити до кращих часів, заради яких життя кладемо. Остап?

– Не міг підвестися. Забився. Наказав бігти. Я...

– Молодець. Бодай один наказ виконав. – Провідник присів на ослін, уперся руками в коліна. – Думаю, Дороша тут більше не знайдемо.

– А почекаати?

– Хіба спати по черзі. До світанку не з'явиться – усе, забираємося.

– Куди?

Ворон відповів не відразу.

– Є в мене на прикметі схрон біля Дівочих скель, – мовив нарешті.

– Не думав, що колись доведеться. А видиш, щось підказало.

– Катакомби? Знаю, лазив там колись. Тобто, не на Дівочих, а...

– Пусте, – відмахнуся провідник. – Тут ходить, аби Дорош про них не згадав.

– Так про катакомби весь Кременець знає!

– Знати – одне. Я колись обмовився побіжно при ньому й Червоному. Ніби арсенал десь там захований.

– Арсенал?

– Сам побачиш. Гаразд, я точне місце не назвав. Навіть приблизне. А зраднику поки не до того. Хай би він думав, що ми дали драла.

– А ми...

– Чекай, – знову перервав Ворон. – До трьох діб там перебути можна. Я сухарів натягав, є казанок воду гріти. Вогонь класти тільки в печері. Знайшов місце, звідки дим витягує в ущелину. Помітить той, хто навмисне там ходитиме.

– Нехай. Три доби – й далі як?

– Це я тобі, друже Мироне, скоро скажу. Бо бач, сам не знаю ще. Не такий мав план, ох, не такий...

Вирішили це, і все ж лишилися тут до ранку. Надія на появу Дороша жевріла, але ледь-ледь. Розповів, що сталося в Калюжного, сказав про його дивну поведінку. Ворон слухав, кивав, та, здається, колишній регент переймав його найменше. Зрештою звелів мені вкладатися, сам вартував. Я скрутився калачиком на підлозі, ліжко господаря викликало огиду. Думав – не спатиму довго.

А заснув миттю, мов у яму провалився.

Колишній петлюрівський старшина таки виявився людиною з досвідом.

Крім сухарів, притягнув у маленьку печеру на Дівочих горах кілька мішків, набитих соломною, барильце з водою, свічки, а головне – приховав там невеличкий збройний арсенал. Окрім трьох добряче змащених револьверів, заготував мішечок із набоями, окремо поклав польський карабін з обоймами для нього й дві ребристі бомби. За звичкою не пояснив, звідки добро, а я й не питав – теж звично.

По обіді Ворон подався в місто, лишивши мене на господарстві. Я мучився нудьгою, після вчорашньої поразки кортіло діяти вже. Проте знайшов заняття: спустився до лісу, відшукав малинові та ожинові кущі, наламав гілочок та заварив духмяного чаю. Запивши варивом сухарі, знову прикимарив. Стрепенувся від руху, підхопився, побачив провідника – той саме заходив, пригинаючись.

– Спиш, – мовив без докору, присів поруч, пригостився ще теплим чаєм, примружився від задоволення, заговорив відразу, без переходу. – Справи кепські, друже Мироне. Я розвідав. Через того ж адвоката, тільки він тепер не помічник.

– Кидає своїх?

– У Луцьку нічого не може.

– Чому – в Луцьку?

– Є розпорядження вивезти з Кременця всю компанію. Справа серйозна, накрили велику групу. Передають вище, і є підозра – в Луцьку теж довго не триматимуть. Далі повезуть до Львова, у Бригідки. Чи взагалі до Варшави. Панові Плучеку треба звітувати про значний успіх на вищому рівні.

– То Червоний для нього такий важливий?

– Ширше гляди, хлопче. – Ворон уместився зручніше. – Тихий Кременець. Раптом листівки. Потім нагла поведінка ліцеїста. Арешт нашого Зенка, той визнає – виконував накази Червоного. Кому підкорявся він? Плучек відразу мислить масштабом розгалуженої мережі: звичайний ліцеїст не може нею керувати. Потім – замах на суддю в Бережанах.

– На нас таки вийшли?

– Дорош, – безбарвним голосом мовив провідник. – Значимість групи зростає. Тепер Калюжний ватажком іде.

Я не повірив своїм вухам, навіть труснув головою.

– Калюжний?

– Подробиць не знаю. Це все, про що довідався адвокат Дубовий. Підпіллям у Кременці керував Мар'ян Калюжний, колишній офіцер українського війська. Добре замаскований ворог Польської Республіки. – Провідник розвів руками. – Він підбурих лїцеїста Данила Червоного, неблагонадійного, як свідчить особова справа. Ще під час навчання у Львові відзначався нелояльною поведінкою. Той, своєю чергою, агітував слабкого й нестійкого Зенона Лісовського, мав великий вплив на своїх товаришів Ореста Миронюка та Юрія Дороша.

– Отак! То він не сказав, що сам не так давно називав себе зверхником!

– Перебував під згубним впливом Червоного. По всьому. – Провідник сьорбнув вистиглого чаю. – Мене теж згадали всує. Лиш юда не знає, як мене насправді звати й звідки я виринув. Керував атентатом. Він же, янголя, в останній момент хотів запобігти. Тому й запалив мортири раніше.

– Отак і каже? Удавлю! – Я сильно вдарив кулаком об кам'яну стїну.

– Не калїч руку, – зауважив Ворон. – Знадобиться ще здоровою. А не дочекалися ми юди, бо сидить там же, в одиночці. Чи то так свїдка охороняють, чи його докупї записали. Як не пнувсь, все одно ж причетний до вбивства. Ляхи не подарували, зарахували, без їндульгенцій. Співучасник, дїдько бери. Срібляки юдинї відригнулися, поперек горла стали. Хїба таку угоду запропонують, що лїпше самому вдавитися.

– Його не дістати?

– От припекло. Забудь, він за своє хоч як дістане. Думаї про їнших. Завтра рано повезуть.

Аж тепер до мене дійшло.

– Кого? Куди?

– Усіх. Калюжного, Остапа, Зенка. Зараз полякам потрібен великий судовий процес, яких давно не було. Кременець для такого дійства замалий, не той масштаб. Нам двом, друже Мироне, тут так само нема

вже чого робити. Або чекати ночі, йти звідси. Або чекати ранку – і спробувати піти з усіма разом. Чи бодай з тими, хто лишиться.

Я розумів, до чого Ворон веде. Не вірив тільки, що він серйозно говорить, тим більше – вірить в успіх. Провідник читав думки, не інакше.

– Дорога з тюрми одна. Там кілька вулиць, місця для маневру мало. Пустимо далі – пробувати вже марно. Військова операція вдала, коли ворог на неї не чекає. Бо не лише вірить, а й знає: сили обмежені. Тож маємо перевагу.

– Обмежені сили?

– Несподіванку, Мироне. Несподіванку.

Уже все вирішив, ще коли йшов сюди. Зі мною Ворон не радився, але й не наказував. Сказав, що робимо, як діємо. На тому все, без дискусій.

І я не мав бажання протестувати.

Уночі падав сніг, мороз трошки послабшав.

По задуму Ворона погода вдарила болюче. На новому снігу лишалися сліди, а без того, щоб наслідити, не обійтися. Ми мали вийти на позицію заздалегідь, хоча б на годину раніше. Провідник ставився до ворога з повагою, тож мав усі підстави вважати: маршрут, яким везтимуть арештантів, належним чином перевірять наперед. Будь-які відбитки, помічені рано-вранці, насторожать. Наслідком може стати ретельне прочісування місцевості, що могло до початку зірвати відчайдушну, майже безнадійну операцію.

Вихід знайшовся. Ворон звелів мені вийти не за дві, як домовлялися, а за три години до орієнтованого початку. Сніг на той час розгулявся й залишені мною сліди закидав. Мені ж довелося сидіти в єдиному можливому безпечному закапелку в дворику між будинками прилеглої до тюрми вулиці, тремтіти від холоду й менше гріти себе рухами.

Я мав злитися з грудневою ніччю й лапатим снігом.

Але найважчим було не терпіти на холоді, а чекати сигналу. Бо подавав його не Ворон. Він з'явиться пізніше, рівно тоді, коли треба. Мій вихід починався, щойно почую наближення першої машини. Їх мусило бути дві, друга – тюремний фургон, у якому везтимуть усіх трьох бранців.

Він був моїм завданням.

Для мене все це було вперше. Сидіти й пантрувати на ярмарку в Бережанах – не те. Зараз я мав знайти в собі сили виконати наказ провідника, а потім – ще й стріляти в людей. Без бою ніяк, і Ворона під час розмови виказали очі. Говорячи, він дивився на мене із сумом. Я чув не лише звичну впевненість, а й нотки провини, чого дотепер за ним не помічав. Ворон планував, креслив, пояснював, терпляче вчив – але й водночас наперед прощався.

Ми не мали права піти з Кременця, не спробувавши.

У нас вийде – або всі разом лишимося тут, на місці останнього бою.

Мучити себе роздумами припинив, зачувши далекий гуркіт моторів.

Розпрямившись, хутко розім'явши затерплі ноги й закоцюблі пальці, я вислизнув зі свого сховку й поспішив до кінця вулиці, де ховався. Там притулився до рогу крайньої кам'яниці, обережно виткнувся.

Назустріч виринуло двійко фар.

Я сахнувся, втиснувся спиною в стіну. Відкидаючи останні сумніви, витягнув із кишені пальта одну з двох бомб із Воронового арсеналу. Чеку виймати не квапився, боявся невчасно розтиснути кулак. Зробив довгий видих, випускаючи морозяну пару.

Й почув новий звук – кінське іржання.

Не стримався, знову визирнув, тепер уже дивився в бік, звідки сунув селянин на возі. Тобто вже не рухався: щось сталося з лівим заднім колесом, воно відлетіло й тепер завантажений мішками віз незграбно перегородив єдину вулицю, що вела до виїзду з міста. Візник метушився довкола, без результату намагаючись припасувати колесо назад і вигукуючи на адресу ні в чому не винного коня польські брутальності.

Невдаха потрапив у світло фар чорного легковика.

Машина почала гудіти, щойно побачила перешкоду. Селянин розгубився. Заметушився ще сильніше. Авто загальмувало метрів за п'ять від воза, і звідти, хряпнувши дверцятами, вибіг розлючений чоловік у цивільному. Агенти дефензиви, ніби змовившись, носили пальта й крилаті капелюхи однакового фасону. За своєю уніформою втаємничені могли вирізнити їх у натовпі, що суперечило самому поняттю «таємна поліція». Обурений посунув на винуватця, щось вигукуючи на ходу. Той зіщулився, готуючись до удару, й при цьому виправдовувався, тицяючи то на коня, то на колесо.

Тюремний фургон, що їхав слідом, зупинився майже точно там, де мусив.

Тримав дистанцію між собою й головним автомобілем.

Укляк навпроти кам'яниці, за якою причаївся я. Навіть проїхав трошки вперед, лишивши її позад себе під кутом градусів сорок п'ять.

І чекати вже не було часу.

Увагою тих, хто в салоні автівки, й тих, хто сидів у кузові фургона, заволодів прикрий інцидент. Позад себе ніхто не дивився. Я витягнув чеку, як учив Ворон, відштовхнувся від бровки хідника й рвонув через вулицю. Підбігши до фургона, нахилився й навіть не жбурнув –

закотив гранату під фургон, аби ближче до кабіни. Сам же, тепер не криючись, добіг до протилежного боку вулиці, кинувся до найближчої стіни.

Вибух!

Працюючи з бомбою вперше в житті, зробив усе правильно, бо дуже того прагнув. Кабіну підкинуло знизу, фургон труснуло. Брязнули віконні шиби, якась навіть вилетіла, на мене посипалося скло.

Перекреслюючи будь-які можливості для відступу, я відскочив, повернувся в русі.

Далі дивуючись власній вправності, витягнув револьвера, виставив дуло вперед.

Але в той самий час до справи взявся колишній старшина петлюрівської армії.

Ворон, перевтілившись із незграби-селянина в зграбного вояка, уже тримав по револьверу в кожній руці. Першим пострілом збив агента, щойно той схарапуджено сахнувся на гучний звук. Пальнув у спину, де даючи найменшого шансу прийняти бій та героїчно загинути. Наступні постріли зрешетили лобове скло автівки – провідник наступав, стріляючи відразу з двох рук, ще й підбадьорюючи себе голосним криком. Мабуть, так волали прадавні воїни, намірившись налякати ворога вже перед самим герцем.

З автомобіля не вистрибнув – вивалився ще один чоловік. Зі свого місця позад фургона я міг бачити його освітленим і відразу впізнав старшого агента Тадеуша Плучека. Він сидів позаду і, схоже, лишився єдиним неушкодженим. Стріляти почав відразу, просто з землі, лежачи, й таки відігнав кулями Ворона далі від легковика. Не знаючи, чи правильно роблю, без упевненості, що влучу, я скинув револьвер напереваги й двічі натиснув спуск. Руку рвонуло, кулі пішли, хто куди, та свою справу зробили: Плучек побачив ще одного ворога ззаду. Вправно перекотився, міняючи позицію й виходячи з лінії вогню. На допомогу з кузова фургона вже вибрався поліціант, я ступив набік, направив на нього дуло й знову стрельнув. Цього разу руку втримав, та й ціль була ближче: поліціанта раптом розвернуло вбік. Утримався на ногах, бо налетів спиною на фургон.

Але Ворон уже перебіг під прикриттям легковика вперед, висунувся з-за машини.

Плучека розстріляв, коли той лиш почав ставати на ноги.

Утративши до нього інтерес, Ворон чорною тінню перетнув вулицю. У кого смальнув на бігу, я не побачив. Провідник виринув біля мене вже з-за фургона, грюкнув руків'ям по стінці. Звідти вже барабанили, він зупинився, примірівся, двічі вистрілив у замок.

Розчახнулися двері.

Червоний і Калюжний, обоє – в кайданках, зістрибнули на сніг. Обоє відразу потягнули Зенка, йому важко було рухатися самому. Я миттю кинувся помагати, але Червоний крикнув:

– Ключі! Ключі! – й показав у надра фургона.

Я довго не думав – заскочив усередину. Там, на брудній підлозі, стогнав поліційний наглядч. Інший мертво лежав у кутку, розкинувши ноги. Уже згодом я дізнався: щойно ззовні вибухнуло, Червоний кинувся на того, хто сидів ближче, перехопив скутими руками за горло, повалив на себе й почав душити з усієї сили, ніби це було останнє, що робив у житті. Калюжний і Зенко валили другого, як могли, й Зенко сильно дістав по голові. Його без того багато били, тож зомлів. Але Калюжний, як зміг, довершив справу.

Офіцери колишніми не бувають.

В'язка ключів теліпалася на поясі ледь живого. Я зірвав її, кинув Ворону. Провідник не зміг зловити, та підняв уже з землі. Першим звільнив Данила, той відразу підібрав зі снігу револьвер підстреленого мною поліціанта. Коли настала черга Калюжного, замок, наче на зло, заїло. Ворон сіпав ключа, лаявся на всю вулицю, і, мабуть, лайка спрацювала змазкою: ці кайданки теж злетіли.

Але в цей момент новий звук порушив хистку тишу цього засніженого грудневого ранку.

Тривожні сирени.

– Дідько! – вигукнув Ворон.

Цього він боявся найбільше. Слабке місце нашого зухвалого плану – машина й фургон мали віддалитися від в'язниці лише на дві вулиці, до того ж невеликі. Звуки бою неодмінно почують там, сторожа заб'є на сполох. Часу на відхід лишиться дуже мало. До того ж нас затримував Зенко. Він хоч міг іти сам, та не швидко, бо погано стояв на ногах. Ключ у замку його кайданків теж не крутився, заїв, і провідник звелів:

– Беріть його! Тягніть, ну!

Калюжний негайно схопив Зенка під зігнуту правицю. Поруч стовбичив я і машинально підхопив під ліву, при цьому примудрившись

не випустити зброю. Не змовляючись, ми побігли. Зенон намагався перебирати ногами, але вони збивалися, більше волочилися, до того ж дивом не злетіли окуляри.

Перебігти вулицю. Там – за ріг, далі – в браму, звідти – закружляти й забігти під гору в чагарі.

Поліційна машина виринула, щойно ми троє здолали половину ніби такого короткого шляху.

Червоний і Ворон ще стояли біля розкритого фургона. Опинившись у світлі потужних фар, провідник присів, проте не вислизнув – навпаки, завмер, кинувши один із револьверів на сніг і сягнувши вільною рукою в кишеню сільського кошушка. Червоний ступив до нього, та Ворон, не дивлячись у його бік, гаркнув, аж луна пішла вулицею:

– ГЕТЬ! ЦЕ НАКАЗ!

Данило все одно вагався, і Ворон тепер зиркнув на нього. Що побачив Червоний у його очах, ще й у темряві, – хтозна. Зі свого місця мені було не видно, та й не до того, займався іншим. Але подіяло: Червоний відступив, прикриваючи нас, стріляючи на ходу.

Ворон уже метав другу, останню гранату.

Вибух!

У відповідь заклацали гвинтівки й карабіни.

Ми з Калюжним уже дотягнули Зенка до рятівного рогу. Добігав Червоний, короткими перебіжками виходив із бою й Ворон.

Його зупинили посеред вулиці.

Змахнув раптом руками, неначе крилами, й упав лицем на багрянний від крові сніг.

Хтось закричав, здається, я.

Забилися в катакомби, та відчуття порятунку не було.

Боліла втрата провідника. Ще більший біль переймав від розуміння: Ворон *може* вижити, лиш тяжко поранений, і над ним почнуть знущатися. Він сильний, витримає тортури, не викаже базу. Але від того легше не ставало.

Щойно облаштувалися й нарешті обнялися. Червоний перебрав на себе командування. Ніби не з тюрми вирвався, а виходив надвір по воду й трошки затримався, бо перекинув відро. Спершу оглянув Зенка, уже звільненого від кайданків. Зблизька, при свічковому світлі, я нарешті побачив його обличчя, збите на суцільний кривавий синець. Окуляри з тріснутим лівим скельцем криво висіли на зламаному переніссі. Та Зенон тримався, як треба, ще й намагався усміхатися. Калюжний показав підстрелену правицю, куля пройшла навиліт вище ліктя, тож я почав ладнати бинти, заходившись дерти на смуги свою спідню сорочку. Мене дивом не зачепило, Червоного ж ужалило в ліве стегно, теж лише торкнулося, глибоко подряпало. Він перетягнув рану якоюсь ганчіркою сам, промовив:

– Дорош.

– Знаю, – відповів я. – Шукали його з Вороном, хотіли...

– У машині був. – Данило мене не слухав.

Я завмер від несподіванки.

– Як? Де?

– Там. – Червоний кивнув у бік виходу з печери. – Спершу мене звели з ним у кабінеті. Допитував особисто старший агент Плучек. Писок Дорошу натовкли не менше нашого. Не зважав на мене, щойно зайшов – пожалівся Плучеку на підлеглих. Ребро, бач, поламали. Просив не бити більше, бо ж домовлялися.

– Про що?

– Біс його знає. Мені до того діла нема. Бач, продав нас – а все одно непереливки.

– Його везли разом із нами, – озвався Зенко.

– Чекай, вас же в фургоні було троє...

– У машині, – повторив Данило. – Ранком вивели в тюремний двір. Там зупинили, потім привели Дороша. Агент при нас надів на нього

кайданки. Але завели в легковик.

– Хай би здохнув там, – вищідив я. – Навряд чи в машині хтось живий лишився.

– Навряд, – прозвучало непевно. – Свого зрадник отримав. Не від нас, так від тих, кому продався.

На цих словах Зенон відсунувся далі від світла. Я розумів: не хоче, аби зараз усі бачили його відчуття. Від початку дивився Дорошу в рота, ловив кожне слово. Той був його кумиром, таким, яким Зенко сам потай, у своїх мріях, хотів стати. Тож про його зраду переживав сильніше навіть, ніж за власну долю.

– Іти зможеш? – запитав я в нього.

– Куди?

Це озвався Червоний. І тут я нарешті усвідомив безвихідь нашого становища. Акція дивом удалася – проте Ворона нема з нами. Тільки він знав план подальших дій. Збирався кудись вести всіх, хто вирветься, в *якесь* місце, відоме лиш йому. Я не допитувався, бо довіряв провідникові й готовий був слідувати за ним без зайвих питань. Він же чомусь не розглядав варіанта, що виводити групу доведеться комусь іншому. Тому сказав згаслим голосом:

– Не знаю... Звідси чимдалі.

– Світ за очі.

Аж тепер у розмову вступив Калюжний, і я не стримався, визвірився на нього:

– А вас узагалі тут не має бути! Бачив, як вели себе, коли на нас напали!

– Цікаво послухати. У такі моменти збоку себе не бачиш.

– Даниле, він знущається! – Я тицьнув у бік Калюжного пальцем. – Його треба позбутися! Він...

– Тихо, – зупинив мене Червоний. – Пан Мар'ян зараз із нами. Наш товариш по нещастю. Більше того, навіть наш керівник.

– То Плучек придумав! Чув, знаю!

– Згоден, вигадка, – кивнув Данило. – Треба ж якось було пояснити арешт пана Калюжного. Я не можу ним керувати з різних причин. Принаймні так вважає дефензива. Але що міняється? Його б судили за фабрикованим звинуваченням.

– Я не мав наміру щось спростовувати, – уставив Калюжний. – Дещо змінилося після тієї історії з листівками в ліцеї. Щиро шкодую

про власну сліпоту, панове. Мусив долучитися до вас раніше. Смерть мого друга в таборі все в мені перевернула.

– Чекайте. Ви б визнали себе керівником підпільної групи, хоч насправді ним не є?

– Не все довкола підвладне логіці. – Калюжний відкинув пасмо волосся з лоба. – Питання відкрите, хлопці. Куди далі?

– Звідси, – промовив Червоний. – Розвидниться вже за півтори години. Доведеться йти через силу. Розумію вас, пане Мар'яне, з вашою ногою непросто. Зенко теж ледь рухається. Та лишатися хоч у Кременці, хоч поруч із містом небезпечно.

– Сам щойно сказав: швидко, як належить, ми пересуватися не годні, – відповів Калюжний. – Пропоную заpastися терпцем, посидіти тут ще добу. Нехай погоня пройде повз нас, обжене. Ми виграємо час.

Дивно.

Зараз Калюжний говорив словами Ворона.

– Я маю підкоритися? – з викликом запитав Данило.

– Пропозиція, не більше. Накажеш – підкорюся я.

Червоний сів біля вогню, так, аби бачити всіх. Щось підказало мені – він уже все вирішив.

– Гаразд, потерпимо добу, – погодився, підтверджуючи припущення. – Проте далі все одно треба кудись іти.

– Дотепер план мали?

– Ворон мав. Для всіх. Казав про вишкільні табори. Десь у Німеччині, ляхи жорстко чистять східні воєводства від українців.

– І не залишив жодних контактів? Ось на такий випадок хоча б...

– Ні. – Я й Данило відповіли в унісон.

– Коли так, дякую.

– За що?

– Послухали мене зараз, пане Червоний. Раптом готові чути далі.

– Пане Калюжний, я вас узагалі ледве знаю. Хлопці знайомі довше, характеризували вас не найкраще. Нині все стало з ніг на голову. І все одно не означає, що я маю дослухатися до вас, не вимагаючи пояснень навзаєм. Пропозиція перебути, пересидіти погоню має сенс. Що ще?

– Не їжачтеся. Я стану в пригоді. Тільки повірте.

– Що ще тут робити, крім як балакати.

Калюжний витягнув перед собою кульгаву ногу, вмоцнюючи зручніше.

– Якщо серед ваших запасів тут є топографічна карта місцевості, покажу на ній один віддалений хутір. Там живуть люди, за яких поручуся. Єдині родичі Юліана Кравчука, точніше – кузинка. Вас не прихистять, хуторяни взагалі чужих не шанують. Мене знають, я переговорю. Кілька днів на перепочинок виторгую. Наберемося сил, спробуємо скласти реальний план дій.

Уже коли все скінчилося, я все одно думав, чому Данило тоді не сперечався з людиною, якій не довіряв остаточно. Близькою до істини вважаю таку відповідь: Червоний за натурою своєю не вмів довго чекати. Приборкати, укоськати бурю всередині себе не міг, та й не надто хотів. Діяти, навіть якщо це означало рух назустріч небезпеці, було стрижнем його характеру. До всього додалася певна практичність: інші ідеї все одно не народжувалися й навряд чи з'явилися б протягом найближчої доби.

Ось чому Данило Червоний пристав на пропозицію Мар'яна Калюжного.

Карту Ворон мав.

Названий Калюжним хутір виявився не таким уже й далеким. За розрахунками Червоного, він лежав на відстані одного нічного переходу. Уночі мороз міцнішав, але вдень висуватися ніхто не збирався. До того ж холод мав один плюс – змушував пересуватися швидше навіть тих, хто в своїх можливостях рухатися був на певний час обмежений. До честі Зенка, він знайшов у собі сили й ішов уже без сторонньої допомоги, хоч повільніше, ніж того вимагала ситуація. Калюжний, щойно дісталися лісу, відшукав собі замашну палицю й перетворив на ковіньку.

До хутора вийшли, тільки-но ранок почав сіріти.

Вікна не світилися, й тут нічого підозрілого: люди ще спали. Насторожило інше – подвір'я теж було тихим, не *живим*, жодних натяків на господарство. Бодай корова й кінь могли бути, не кажучи вже про незмінного в кожному сільському дворі собаку.

Червоний звелів Калюжному й Зенку лишатися за деревами. Трохи подумавши, не звелів – попросив колишнього регента віддати револьвер. Той знизав плечима, підкорився, а Зенон, не чекаючи наказу, витягнув свій.

– Не довіряєте все одно, – зітхнув Калюжний. – Може, так треба. Юліан служив у розвідці, повівся б так само.

– Заходи безпеки, – прозвучало, мовби Данило виправдовується.

– Проти нічого не маю. Дієте, як має бути.

Червоний зосередився на хуторі. Звелів мені заходити з правого боку. Сам узяв ліворуч, короткими перебіжками рушив до огорожі. Дісталися майже одночасно. Я переліз, добіг до стіни, посунув уздовж неї в бік двору. Виступивши з-під прикриття, угледів Данила: він стояв розгублений біля хати й крутив головою.

Я й сам усе зрозумів.

Ані птиці, ані худоби.

Старе, минулорічне, пріле сіно в stodolі.

Якщо тут хтось жив – залишили хутір не пізніше цієї весни.

Калюжний міг не знати про це. Зрештою, нема різниці, є тут люди чи нема. Місце здавалося тихим, безпечним, цілком годилося для

укриття на кілька наступних днів. Не мали, що їсти, але в нашому становищі то не найгірше.

Думки ще крутилися в моїй голові, а двері вже прочинялися.

На ганок став чоловік років під тридцять у розстебнутому кожушку, вдягнутому на теплий светр. Холощі ватяних штанів накривали халяви чобіт. Руки стискали націлений у наш бік карабін.

– Не треба, – викашляв чоловік, вловивши рух Червоного. – Опустити.

Він не сказав *кинути*, та й говорив досить приязно, мов до старих друзів.

Оговтатися й щось вирішити ми не встигли: за ним із хати вийшло ще двоє озброєних карабінами. А з боку лісу вже гукали: троє інших конвоювали Зенка з Калюжним. Далі ми здивувалися ще більше.

Чоловік у светрі опустив зброю, потім передав її найближчому до себе товаришеві. Зіскочив із ганку, втративши до нас із Червоним усякий інтерес. Спершу пішов, потім – побіг назустріч Калюжному. Той пожбуривав саморобну палицю.

І ось вони вже обіймалися.

Вони назвали себе «вовками».

Згодом ми дізналися: бойовий відділ, до якого нас вивів Калюжний, був такий не один. «Вовками» називали себе партизани, що діяли в різних місцевостях, але координувалися з єдиного центру – Військової референтури^[17]. Але то потім. Того дня ми всі троє відчували себе зрадженими Калюжним так само, як Дорошем. Ми із Зенком, за прикладом Червоного, не говорили до партизанів, хоча харчі й медичну допомогу від них прийняли – у тому потребу відчували.

Розмістилися біля теплої груби в давно залишеній хаті. Калюжний із командиром «вовків», який назвався Сіромою, пішли до лісу на розмову. Зброю нам залишили, не стерегли. Партизани відчули наш настрій, із розмовами не чіплялися, перестали звертати на нас увагу, займаючись своїми справами. Тож, вибравши момент, Зенон промовив:

– Карайте, хлопці. Або зараз ви, або я цьому Сіромі...

– Чого це ти? – здивувався я.

– Через мене все. Я мав попередити... Про Юрка... Дороша.

– Попередити? – стрепенувся Червоний.

– Пам'ятаєте дівчину в ресторані? Дорош ще очима її мацав, так сподобав. Дарина Тиктор, моя сусідка, з кондитерської Нахмановича. Я ще попереджав – не по зубах така панна йому.

– Не знаю ніякої Дарини, – буркнув Данило.

– Ти й не можеш знати. Ми ж не були тоді в одному товаристві. Знаю, за кого він говорить, – мовив я, тоді повернувся до Зенка: – Що з тією Дариною?

– Вона з Дорошем гуляла. Я бачив сам кілька разів.

Пригадалося враз – його сусіди натякали на кондитерську, радили шукати Дороша там. Я ще сприйняв це як жарт.

– Хай би собі гуляла. Помилився ти в припущеннях. Зрадник виявився ще й спритником-гульвісою.

– Я мав попередити вас, що Юрко... Дорош мав із Дариною стосунки. Серйозні. Вони той... ночували... У неї. Я застав якось, як рано виходили разом із її будинку.

– Хлопці з дівчатами іноді так роблять. – Я вкотре товсто пожартував. – Чи в містах про таке не знають?

– Помовч, – різко перервав Данило. – Вони коханцями були, Дорош приховував. Його право. До чого ведеш, Зенку?

– Він *сам* просив мене ні пари з вуст. Збліднув, як побачив мене тоді. Злякався, справді перепудився. Дарина ще при мені почала його заспокоювати. А його, знаєте, ніби за чимось ганебним застукали.

– Ще ближче до справи, Зенку.

Я не відчув – побачив, як мій друг добирає слова.

– Теж нічого не розумів до пуття. Ну, гуляє з дівчиною, старшою за себе, яка йому не по зубах... нібито. Старався, домігся свого, сподобався. До того ж потому їх разом більше не зустрічав. Але... Її завели в кабінет, де мене допитували. Дарина трималася зверхньо, як завжди. Дивилася, мов на мураху. Сказала – знає мене, мешкаємо на сусідніх вулицях. І далі дала повний розклад: про мене, про тебе, Даниле, про Ворона.

Ми з Червоним перезирнулися.

– Коли це сталося? – спитав Данило. – Як тебе арештували?

– Ні. У тому-то й річ. Я вирахував, та й слідчий обмовився: уже після вашої акції в Бережанах.

Червоний поволі відхилився до стіни, легенько стукнувся об неї потилицею. Заплющив очі, посидів так трохи. Мовив, не піднімаючи повік:

– Дарина – провокатор дефензиви. Вона обробила Дороша. Аби він не мав ще й особистого проти мене та Ворона, навряд би щось у неї вийшло.

Мене смикнуло, ніби струм пройшов крізь тіло.

– Хлопаки, коли ми її вперше побачили? Забули? Зенку, пам'ятаєш?

– Мироне, я цю панну вперше побачив, коли мені було років сім.

– Ну тебе! – Я смикнув Червоного за рукав. – Чуєш? Тоді, в ресторані, коли ти побився з ляхами! Вона дивилася на наш гурт! Їла очима! Чорт, я лиш тепер усе складаю до купи! Ми почали клеїти листівки – й дефензива взялася випасати нас!

– Хочеш сказати, весь час ми діяли під наглядом таємної поліції? – Зенко говорив зі скепсисом. – Нам дозволяли все, що ми робили, до певної межі? А потім схопили мене одного? Чому всю групу не накрили, в майстерні Ворона, з Червоним разом?

– Чекайте. – Данило розплющив очі. – Не складається, Зенко правий. Думаю, його справді вирахували самого, за листівками. І Дарина, хай вона провокаторша, тут ні до чого. Її завданням могла бути студентська молодь, причому – саме наша, українська. Її цікавили групи, подібні до нашої. Увагу звернула, коли мене ще з вами не було. Далі, міркую собі, її зосередили на тому, аби вирахувати можливі контакти, котрі в перспективі привели б до мене. – Він знову подався вперед. – Хто друкував і клеїв листівки, її не цікавило. Надто дрібно для такого агента. Вона стала коханкою Дороша, бо він дозволив знайти в себе слабке місце. Пам’ятаєте, він же втік після атентату? Заліг до Дарини своєї, не інакше. І вивалив їй усе, пожалівся тій, яка пожаліла.

– Не все, – похмуро буркнув я. – Чули? Дорош мене не згадав ніде. На зустріч до Калюжного так само просив не приходити. Знав усе – й пожалів, так видається.

– Бо не мав рахунків ані до тебе, ані до Зенона, – відрізав Червоний. – Що зробив йому Калюжний, так само неясно. Він же не дарма готував провокацію в нього на квартирі. Так чи інакше пана регента... чи хто він там... Словом, за будь-якого розвитку подій його б арештували.

– Пожалів. – Я сплюнув. – Нічого. Я його не пожалію, коли знайду.

– Де знайдеш. На тому світі хіба. Своє отримав там, на місці. – Данило кивнув у той бік, звідки ми прийшли. – Бач, списала його коханка. Скористалася – й до побачення.

Ми б іще говорили, та враз до кімнати зайшов Калюжний.

Спирався на іншу, уже спеціально вистругану палицю. Трохи дав лад пальту, з-під нього виглядав старий, але чистий светр, замість черевиків – новенькі добротні чоботи. Не змовляючись, ми замовкли. Якщо Калюжний помітив це – не зважав. Наблизився, присів на підлогу ближче до Червоного. Простягнув парууючий кухоль, який приніс із собою, сказав:

– Отак на привалі, в лісі, сиділи з Юльком Кравчуком. У нього сухар лишився. У мене – половина. Наламали малини. Гілок, листя. Заварили в казанку, сьорбали по черзі. Нічого смачнішого відтоді не пив. Тримай.

Червоний вагався недовго: узяв кухоль, обпікаючи пальці, зробив ковток, поставив його на теплу грубу.

– Поговорити треба.

– Слухаю.

– Удвох.

Червоний похитав головою.

– Усе одно я хлопцям передам нашу розмову. Для чого? У мене від них нема секретів. А друг Мирон – той узагалі вас урятував.

– Нас.

– Тим більше. Або при всіх балакаємо, або...

Калюжний зупинив його жестом, обвів кожного поглядом.

– Знав, що саме таке почую. Гаразд. Чекаєте від мене пояснень – правильно робите. Отже, я належу до відділу зовнішньої розвідки^[18] Організації. Мав завдання закріпитися в Кременці, здобути повну довіру польської влади, вивчати обстановку. Цієї весни дістав наказ шукати серед української студентської молоді тих, кого можна рекрутувати до бойової референтури й роботи в збройному підпіллі. Не ображайтеся, але в моє поле зору ваш гурт потрапив досить скоро.

– Коли так, мусили зголоситися до нас раніше, – процідив Червоний. – Усе могло бути інакше.

– До вас – значить, до Дороша також.

– Але ніхто не вирахував у ньому зрадника. – Данило вперто правив своє.

– Ворон мав сумнів щодо нього. Як бачимо, не без підстав.

– То ви знали Ворона? – стрепенувся Червоний.

– Це мій старшина. Воювали разом, в одному підрозділі. Разом змушені були перейти Збруч і скласти зброю.

– Як його насправді звати? – вирвалося в мене.

– Запам'ятайте його Вороном, – м'яко мовив Калюжний. – Обставини всередині Організації останнім часом склалися так, що зв'язковим до мене мав прийти той, кого я знаю без пароля. І кому довірятиму беззаперечно. Я викликав старшину, аби він узяв вас під опіку й забрав із міста для вишколу. Він же приніс мені звістку про смерть Юліана.

– Чекайте. – Данило взяв кухоль, зробив ще один ковток, стиснув боки долонями, ніби відігрівав їх. – Ви розвідник. Але тоді, в ораторіумі, раптом усе перекреслили. Почали протест, фактично звели нанівець усю свою працю. Бо пішли з лицю, потрапили під нагляд таємної поліції. Хіба не знали, що так буде?

– Знав. Та все одно збирався згортати діяльність, виходити разом із вами. Тобто не спільно, в один час. І ти правий, Даниле. Уваги пана Плучека мені зовсім не треба було. Тільки ж ви прискорили події. І не лишили мені вибору.

– Ми? – Червоний ледь не впустив кухля.

– Своїми листівками. Коли поліція того дня наскочила до ліцею й вирішила затримати всіх ліцеїстів-українців, я зрозумів: зараз почнеться тиск, до якого жоден із вас не готовий. Крім того, панове, я теж жива людина. Новина про загибель бойового побратима вдарила по голові. Хотілося щось зробити, уже забракло сили тримати все в собі. Так, не стримався. Але ж відразу зрозумів: коли вже так, нехай поліція переведе увагу на мою персону. Ви ж тимчасово відійдете для них на другий план, тож довший час будете в безпеці. Хто знав, що ти, Даниле, захочеш видертись на дах! Поламав мені всі розрахунки, бо твоїх друзів почали смикати на допити.

– Я підозрював, що Ворон крутився біля ліцею марно, – промовив Червоний, потому допив чай. – Усе одно могли якось дати знати.

– Кажу ж: до того йшло. Аби знову плани не полетіли через арешт Зенка.

– Адвокат Дубовий...

– Наша людина, – кивнув Калюжний. – Знову прошу не тримати зла й зрозуміти. Проте я наполягав, аби Ворон покинув усе й виводив із міста хоча б тих, хто лишився.

– Кинути Зенка? – З Данилових вуст це прозвучало різко.

– Звільнити його не видавалося можливим, – твердо сказав Калюжний. – Пан адвокат не збирався його полишати. Якби не суддя Гомбровський... Проти нього жоден захисник не мав шансів. Ворон знав це, переконав мене дати згоду на атентат. І вже після того всі мусили нарешті забратися геть.

– Дорош, – глухо промовив Червоний.

– Лихо не без добра. Уявіть, аби він пішов з усіма. Припускаю, на той час він уже був завербований.

– Ми не припускаємо.

– Чому так?

– Упевнені.

– Гаразд. Тим більше. – Калюжний уместився зручніше. – Плучек приходив до мене. Вербував, будете сміятися. Обіцяв повернення до ліцею і що влада забуде про мої гучні заяви. Довго розводився, що такі, як ти, Даниле, небезпечніші за мене. Я можу помилятися, піддатися емоціям. Ти, та й усі ви, молоді люди, упевнені в правильності своїх дій. Тому – вороги. Звичайно, я відмовився. Тоді Плучек прямо пригрозив незабаром узятися й за мене. Чесно сказати, Дорошева зрада мене заскочила зненацька. Коли все почалося в мене вдома, намагався діяти за ситуацією, яку ще не встиг до кінця оцінити.

– То Плучек звелів Дорошу влаштувати все у вас на квартирі, – впевнено мовив Червоний.

– Згоден. Лиш він не зрозумів, на моє щастя, яка риба до нього в сіті втрапила. – Калюжний помовчав. – Нарешті, хлопці, наостанок. Я знав, куди Ворон збирався вас вести. Сюди, на хутір, партизани друга Сіроми прийшли п'ять днів тому. Ми всі мали зустрітися тут. Припускаю, ви б здивувалися не менше. Але ж Ворон був би живий. І зрадник – серед нас. Тепер усе інакше. Старшина не дістав наказу звільняти нас. Діяв на свій розсуд. І найперше мав намір відбити з полону мене, знайшов спосіб повідомити, підготувати.

– Нас...

– Ви все почули, – відрізав Калюжний. – Це війна, панове, якщо ви досі не зрозуміли. Не оголошена офіційно, але – війна. У неї свої закони, вояки керуються своїми правилами. Одне з них – не лишати ворогу командирів. Принаймні, старшина Ворон так для себе визначив завдання. Я хотів заборонити. Не мав змоги. Відповіді він не думав чекати.

Говорячи так, він випростався.

Червоний підвівся теж. Ми із Zenком – за ним.

– Доведеться прийняти все й коритися, – вів далі Калюжний. – Тільки так, хлопці. Готуймося всі до війни, яку оголосять, і то досить скоро. Мирному договору з Польщею гаплик. Українцям обіцяна державність, якщо підтримаємо Берлін. Я німцям не вірю. Державність не дається в руки з чиєїсь доброї волі. Мав змогу в тому переконатися.

Не знаю досі, що Мар'ян Калюжний хотів тоді почути у відповідь. Нічого не почув, усе в очах побачив. Хтозна, може й далі б говорили. Та враз його гукнули, він легенько хлопнув Червоного по плечу, нам із Zenком потиснув руки й пішов.

Більше я не зустрічався з ним.

Згодом, коли опинився у війську, вже під час війни чув згадку про нього як досить жорсткого офіцера Служби безпеки, котрий бачив зраду не завжди там, де треба. Але не перетинався більше, та й каральна рука Калюжного мене не чіпала.

А Зенка Лісовського ми втратили наступного літа, коли повернулися в Кременець.

Ще не знали тоді, що перед самою війною.

Сталося це в серпні тридцять дев'ятого.

До того часу ми разом з іншими побратимами, переважно ровесниками, проходили вишколи. Спершу навчалися в Альпах, поблизу містечка Гакенштайн, де інструкторами були німецькі офіцери. Під їхнім наглядом опановували стрільби з автоматичної зброї всіх можливих тоді видів, училися кидати гранати, вивчали топографію, зброезнавство, основи диверсійної роботи в тилу і, звісно ж, – дисципліну. Потім на певний час усіх розпустили, аби курсанти влилися в цивільне життя, влаштувалися на різні роботи, хто де зможе, й чекали сигналу. Отримали його на початку літа – нас знову зібрали до таємної військової школи, але тепер у горах поблизу Зальцбурга, де інструкторами працювали вже наші, українці, з військової референтури. І нарешті нас повернули назад у рідні краї – тепер уже з завданням.

Бойова група складалася з дванадцятьох осіб. Червоний, віднині вже друг Остап, стояв на чолі. Ми мали готувати лісові бази для приходу основних партизанських сил, бо планувалося велике збройне повстання проти польської влади в усіх воєводствах. Для того в містах та селах треба було починати активну пропаганду й дуже важливо – залучати до руху наших людей із місцевих.

Серед колишніх ліцеїстів-українців у Кременці таких знали чимало.

Так ми троє більш ніж за півроку знову опинилися в місті.

Поверталися потай, кожен окремо. Мали на руках нові документи й мусили знайти собі окремі помешкання. Данило до останнього був проти, аби Zenko йшов із нами. Народжений у Кременці мав більше шансів бути впізнаним на вулиці, хай випадково. Але він уперся, і Червоний прийняв його головний аргумент: хлопці, з ким говоритиме, довіряться йому більше, ніж комусь іншому. Zenon мав від природи вдачу притягувати до себе людей. А після всього, через що довелося пройти, уже втратив свою м'якість і терпимість, завдяки яким довго вірив Дорошу, навіть покривав його.

До батьків не збирався навідуватися, бо їх уже в місті не було. Як дістався до Німеччини ще взимку, знайшов спосіб переказати: живий, усе гаразд. Дістав відповідь: після його звільнення з боєм та втечі

батька погнали з роботи, життя Лісовських робилося дедалі нестерпнішим, і вони під тиском влади залишили Кременець, виїхали до далеких родичів у село десь у Тернопільському воєводстві. Писати туди чи давати про себе знати в інший спосіб Zenko не наважувався й пообіцяв із часом відшукати батьків та допомогти.

Коли казав так, не знав: у цьому житті більше не побачить маму з татом.

Ми також не могли уявити, що втратимо товариша ось так, нагло.

А він зник уже наступного дня після нашого повернення.

Зустрілися в катакомбах на Дівочій скелі, де в печері все лишилося так, ніби ми забралися звідти лиш учора. Чітко розподілили обов'язки. Ми з Червоним займаємося зброєю, шукаємо, де можна роздобути, готуємо таємні склади. Zenko тим часом працює з людьми. І почати вирішив із Ромка Ярчука. Кандидата ми погодили. Тим більше через нього простіше вийти на інших надійних. Домовившись про час наступної зустрічі для підбиття підсумків, розійшлися по черзі.

Наступного дня Zenon не прийшов.

Перша думка – проколовся, спалився, схопили. Червоний відразу її відкинув. Zenon нині не такий уже й простий, без бою б не здався, й про це вже б гудів цілий Кременець. Але трохи поміркував – і припустив такий варіант. Дізнатися ми могли, тільки знайшовши Ярчука: він міг бути останнім, хто бачив нашого побратима.

Отак до справи взявся я.

Ромка вистежив наступного ж ранку, й він неабияк здивувався, упізнавши мене. І далі я почув таке, від чого земля заледве не пішла з-під ніг.

– От же Zenko конспіратор! Я кажу – ви всі тут, він головою мотає. Я йому: як, мовляв, не всі. Хоч би домовилися, граєте в ігри. Про що, питає. Та між собою, кажу. Бо тут Юрко вже з'являвся, а він же тоді, чув я, з вами втік.

– Який Юрко? – перепитав я, чудово знаючи відповідь.

– Ще один! – пурхнув Ромко. – Той самий, Дорош.

– Коли його бачив? Де?

– Та в місті ж! Він біля бару сам знайшовся, знаєш, там, у місті, де...

– Коли!

Не стримався я тоді – згріб Ярчука за барки. Він настрашився, мови нема. Ніби почав розуміти, що й до чого. Але то вже не мало значення. Нічого не мало значення, крім того, що юда живий і десь тут, у місті.

– Днів чотири тому, – пробелькотів Ромко. – Пусти, зовсім здурів... Я відпустив його, вітер змокрілого враз лоба.

– Що він говорив? Чого хотів?

– Надійних людей шукав. Так і сказав: надійних. Я ще перепитав: то ти втік тоді з нашими? Він непевно якось відповів: утік, утік, пощастило, сам же бачиш.

– Для чого підшукував людей?

– Не знаю. Я пообіцяв подумати. Спитав, як його знайти. Він: не переймайся, сам знайду тебе. Потім Зенко на мене вийшов. З тим самим питанням. Ну, думаю, щось починається. Може, Зенко від Дороша, завжди ж, скільки пам'ятаю, в рота йому заглядав, правою рукою вважався.

Я скреготнув зубами.

– Ромку, *ти* розповів Зенону про Дороша? Що він – живий і в Кременеці?

– Звісно. Тобто... – зам'явся Ярчук, – я запитав, чи вони не разом. Зенко отак, як ти, здивувався, що Юрко теж тут. І попросив звести з ним, бо всі ж свої.

– А ти?

– Що – я? Поняття зеленого не маю, де Юрка шукати. Пообіцяв дати знати, як побачу знову. І побачив. Не повіриш – того ж вечора.

– Далі.

– Слухай, я в тебе не на допиті! – вибухнув Ромко, але я помовчав. І він, зустрівшись із моїм поглядом, стримався й повів далі вже спокійніше: – Ми домовилися із Зенком, як будемо контактувати. Дорош дуже просив знайти його та звести з ним. Я довго не думав, лишив Зенку повідомлення. Зустрітися мали, як говорив Юрко, десь на вашому місці. Яке тут ваше місце – Бог його знає.

– Я знаю.

Звичайно, замкова гора.

Чому Зенон нам нічого не сказав, для чого вирішив сам діяти – тоді не думав. Важливо інше: він *зустрівся* з Дорошем на Боні, серед руїн. А потому зник, більше про себе чути не давав.

Наказавши Ярчуку більше ні з ким про це не говорити, я вирішив сам, без Червоного прогулятися на наше старе місце зустрічі. Знав усі стежки туди, у тому числі – потаємні, мало кому відомі. Зробив гак, тримаючись маленьких вулиць та уникаючи випадкових зустрічей будь із ким, і години за півтори дістався підніжжя Бони. Схоже, з того єдиного боку, звідки можна було вибратися нагору, давно ніхто не ходив. Міщина заросла ще щільніше, це ускладнювало, гальмувало рухи. Але кінець кінцем видерся до розвалин.

Глянув на місто з найвищої точки.

Згадав – колись отак уявляв себе птахом.

Роздивився довкола уважно, оглянув місцевість ретельно.

Жодних слідів. Мовби нога не ступала відтоді, як ми зібралися тут востаннє минулого жовтня.

Назад спускався вже повільніше. Сонце сяяло на вільному від хмар небі, і я помітив блиск ліворуч саме через неквапну ходу. А ще – бо коли спішив нагору, не крутив головою, дивився під ноги, аби не зашпортатись у вузьких місцях знайомої колись стежини. Зараз же біля найкрутішого повороту, там, звідки можна гепнутися, ступивши необережно, й зірватися вниз, щось підморгнуло.

Я зупинився, примружився, придивився уважніше.

Блимнуло знову.

Я обережно присів, посунув донизу, зберігаючи рівновагу й тримаючись то за землю, то – за гілки чагарів.

За одну з них зачепилися знайомі круглі окуляри.

Дотягнувшись до них, узявши й піднісши ближче до очей, закричав, забувши про обережність:

– Зенку! Зенку! Зенку!

У відповідь не почув нічого.

Нахилився, витягнув шию, глянув униз, пошукав очима.

Серед зелені – нікого й нічого не видно.

Але за годину знайшов його внизу. Для цього треба було спуститися й обійти гору, тримаючись лівої сторони. Тіло застрягло між деревами, чії стовбури росли у вигляді такої собі рогатки. Зенко нагадував пошкоджену рукою маленького шкідника ганчір'яну ляльку. Голова неприродно вивернулася набік. Видавалося: ступив необережно, утратив опору під ногами, покотився вниз і в падінні скрутив собі в'язи.

Аби він не зустрічався на Боні з Дорошем – я б у таке повірив.

Окуляри – усе, що лишилося від Зенона Лісовського, – я того ж вечора передав Червоному.

– Тіло не чіпав. Поховати треба... мабуть.

– Треба, – відповів Данило глухо, не зводячи погляду з окулярів. – Але ми цього не зробимо.

– Чому?

Він обережно, мовби крихкий скарб, заховав їх собі в кишеню піджака.

– Згадай хоча б слова Калюжного. Якщо забув зовсім, чого на вишколах учили. Думати треба про живих. І тільки якщо треба для справи – чимось або кимось жертвувати. *Труп* лишиться там, де лежить зараз. Не маю сумнівів, що тут доклалася рука Дороша. Ще скажу: тобі пощастило. Недалеко від тіла могла бути засідка. Припускаю – зараз за місцем так само можуть стежити.

– Хто?

– Подумай, на кого може працювати юда тепер.

– Я голову сушу, як він живий лишився.

– А бачиш – вижив. Розпитаєш сам, коли зловимо.

– Друже Остапе, він слова не встигне сказати... – Я стиснув кулаки.

– Оцього не треба. Допитати пасує. Витрусити все, вивернути до тельбухів. Та вирахувати, де ховається, можна тільки так: знаючи, чий накази виконує.

– Дефензиви, – бовкнув перше, що спало на думку.

– У такому разі, друже Мироне, ляхи мали б замислити й розгорнути цілу спеціальну операцію. Почати її вже тоді, коли ви з Вороном узялися нас звільняти. Дорош або вижив сам, або його навмисне вберегли, скориставшись нагодою. Нема ліпшого агента, ніж той, кого вважають мертвим.

– Мабуть, так усе й було.

– Навряд. – Червоний гойднув головою. – Дефензива могла на таке піти, лише точно знаючи: ми, всі четверо, з Калюжним включно, мертві. І нема живих свідків, здатних підтвердити Дорошеву зраду. Не мовчатиме ж ніхто. Це означає, що Дорош як агент ні до чого не

придатний. Його не можна засилати до підпілля. Рано чи пізно зрада впливе. Не годиться.

– Він же не сам по собі! – не здавався я.

– Тут згоден. Спробуймо уявити, що *могло* статися. – Данило зручніше вмовився на камені. – Дорош живий, факт. Як вижив? Міг сповзти на підлогу в автівці й так перележати. Тим більше його прикривав труп агента, застреленого Вороном. Потім, коли наспіла підмога, поліціантам дуже недовго, та все ж було не до тих, хто лишився в машині. Трохи знаю Дороша. Вислизнути вужем під шумок – його стиль, його почерк. Як і чим відкрив кайданки, навіть не переймаюся. Зміг, друже Мироне, просто зміг. Дуже вижити кортіло.

– Хай так. – Я не мав підстав не погодитися з ходом Данилових думок.

– Куди далі? – міркував Червоний уголос, уже не зважаючи на мене, говорив сам до себе, дивлячись на протилежну стіну печери. – Поляки не приймуть, він уже встиг переконатися. Використали та списали з рахунків. У наш бік теж глянути боїться. Невже заховатися в лісі, жити відлюдником, чекати невідомо чого? Згадай, про що Дорош останнім часом багато говорив, ще й з придилом, захоплено так. – Я навіть не пробував шукати відповідь, Данило питав риторично. – На совітів поглядав, за Збруч. Совіцька, мовляв, зате Україна. Міг ризикнути й податися на той бік, через кордон.

– Прийняли?

– Він же тут. Ніхто інший сюди з завданням не пришле.

– Носа не потикав до Кременця більш як півроку...

– Ми хіба не так само? Мироне, не одні ми проходили вишколи й готувалися. Доказів нема, лише міркую й висновки роблю. Але ж все до того йде, я не я буду!

Для суперечки в мене зараз не було ані сил, ані аргументів.

– Нехай. Нам як діяти далі? Дорош уже знає – ми в Кременці. Де Зенко – там інші.

– Що з того? Кому він скаже? Ляхам? Для чого?

Питання сипалися горохом, я замотав головою.

– Стоп! Чекай, чекай, кажу! Ми ж можемо після всього шукати його! Він же чудово то розуміє!

Аж тепер Данило уважно подивився на мене.

– Розуміє. Він у місті теж таємно, Мироне. Шукати його можемо не лише ми. Він так само мусить десь залягти. Як там Ромко казав? Наші не знали про його зраду. Досі переконані – він із нами. Це означає: втерся в довіру до когось зі старих знайомих, у кого міг отримати притулок.

– Ризик великий.

– Згоден. – Червоний пожвавився, очі блищали. – Знаєш, чому? Бо коли Дорош давав із Кременця драла, напевне думав: про його зраду бодай від тебе всім, кому належить, відомо. Ось чому стукатися до когось із наших є для нього великим ризиком. Мав закріпитися тут десь на нейтральній території, куди при першій же нагоді відступить без втрат. І вже потому обережно намацувати контакти. Дізнавшись від Ромка, що про його зраду невідомо, заспокоївся. Та щойно почув про появу Зенка і його бажання зустрітися – стривожився.

– Але не зник. Пішов на зустріч.

– Бо Зенон – єдиний з нас, у кому Дорош попри все впевнений! – Тепер Данило говорив переможно. – Він не боявся Зенка, розумієш? Вирішив чомусь, що далі має на нього вплив!

– Таки має, друже Остапе, – мовив я. – Інакше чому Зенко нічого не сказав нам, пішов на зустріч сам-один? По старій пам'яті. Я знаю Дороша – та знаю й Лісовського. Тобто знав, – виправився відразу, ніби глевку грудку проштовхнув у горло.

Червоний промовчав.

Знову витягнув окуляри, покрутив у руці.

– Є ще одна особа, якій він довіряє, – сказав нарешті. – Попри все вірить, Мироне. Хоча б через те, що під її крилом ніхто його не додумається шукати.

– Тиктор. Дарина, – осяяло мене. – Не думаю...

– І не думай. – Червоний знову сховав окуляри, підвівся, крекчучи, потягнувся, хруснувши суглобами. – Їх пов'язує багато чого. Є речі, на яких я сам не дуже добре знаюся. Проте відчуваю: коханці повинні мати одне до одного бодай невеликий сантимент. Щось мені підказує: та Дарина не з тих, хто слухняно виконує накази й нічого не відчуває при тому. Дорош – не просте завдання. Вона ж спокутувала хлопа, не надто досвідченого в різних романсах^[19].

Закрутилося на язиці сказати: я так само не похвалюся подібним досвідом. Та й сам Червоний навряд чи мав того багато на час, як ми

здибалися. Відтак промовчав. Адже зараз Данило лише цитував тезу, почуту на заняттях із оперативної роботи. Там учили вишукувати мотиви в діях провокаторів-конфідентів та озброюватися ними, коли виникає потреба їх вираховувати.

Колись Зенко обмовився, де жила Дарина Тиктор.

Вулиця Ліцейна.

Мали надію, мешкає там і досі.

Ми прийшли глибокої ночі.

Якщо Дорош там – уже спить, бачить третій сон і наша раптова поява заскочить зненацька. Не встигне оговтатися, ужити заходів, це давало нам перевагу. Спершу вирішили, що один із нас стане під вікнами. Червоний майже відразу забракував ідею: стрибати з другого поверху серед ночі Дорош навряд чи наважиться. Якщо й ризикне, неодмінно скалічиться, тож далеко все одно не втече.

Пішли вдвох.

Червоний постукав, я став поруч біля стіни й приготував револьвер. Ізсередики ознак життя не подавали, й Данило повторив, грюкнувши тепер сильніше. Нарешті зашаруділо, з-за дверей почулося обережне:

– Хто? – й відразу: – Ти?

– Я, – пробубнів Червоний нерозбірливо.

Щойно повернувся ключ, він грубо навалився плечем, штовхаючи того, хто по той бік, дверима. У передпокої світилося, Данило миттю згріб білу постать, притиснув до стіни, спритно й сильно затулив рота, аби не кричала. Я ковзнув за ним, причинив двері, але рухався не так обережно. Шум і переляканий зойк привертали увагу. Тут на когось чекали, тому й відчинили без страху. Але це не означає, що всередині більше нікого, крім хазяйки, не було.

Таки не було.

Розібране ліжко, на ньому – дві подушки й нікого. Прочинена квартира – та вікно закрите щільно, ще й фіранки зсунуті. Знайшовши вимикач, я повернув його, швидко зазирнув до меншої кімнати, потому – на маленьку кухоньку, нарешті – у ванну. Там знайшов, що хотів. Узняв, повернувся до спальні, показав Червоному.

– Ось. Чоловіча бритва.

– Вернеться. – Данило пустив Дарину, підштовхнув до ліжка. – Ти чекала. Де він?

– Хто?

На Дарині був лише білий, легкий, майже прозорий халатик, з-під якого визирала коротка мереживна сорочка. Спершу вона запахнула халат на пишних грудях, та вже наступної миті передумала, дозволила

нам дивитися на свою природну красу. Розпатлане волосся легким чарівним жестом розкинула по плечах, обсмикнула й трохи натягнула халат на стегнах. У всьому, від постави до погляду, читався виклик – і зовсім не відчувалося страху.

– Ти знаєш нас.

Червоний хотів її вдарити, стримував себе з останніх сил. *Я бачив* це, і хоч сам навряд чи став би бити жінку, та заважати йому не збирався. Дарина теж прочитала намір, вона мала чималий досвід із чоловіками. І не сахнулася, навпаки – ступила ближче, майже впритул, випнула груди, провокуючи. Вона переграла: Данило зробив крок назад.

– Тебе знаю найкраще. Хоч отак, близько, бачу вперше, – сказала Дарина, потім кивнула в мій бік. – Мирон. Він хотів повернути його.

– Кого? – вичавив я.

– Тебе. – Вона говорила, не зводячи очей із Червоного. – Вас із Зеноном. Так і казав постійно, як напивався: поверну хлопців собі.

– Напивався?

– Без того ніяк. – Зараз у її словах бриніли звинувачення. – Насправді Юрко сильний. Сильніший за вас усіх разом, навіть із тим вашим Вороном. Його сила в мудрості. Так, у мудрості. Дорош не хотів воювати, стріляти на вулицях, убивати людей. Мав плани йти в політику. Листівки – початок, бо вони змушують людей думати: ось є така проблема, існує складна ситуація. Треба не стріляти, а домовлятися. Задля того придумана політика. А ти, Червоний, забрав у нього все. Зруйнував плани, знищив мрію, переманив друзів. Юрко не годен був того терпіти. Він міг лишатися собою справжнім лише тут, – Дарина показала пальцем, – ось на цьому ліжку.

– Ти знайшла не сильнішого серед нас, – сказав Червоний. – Дорош був слабкою ланкою. Не знаю, чи він мудрий. Але я дурний, не помітив того.

– А якби помітив? От справді – якби помітив? Шепнув би вашому ватажкові Ворону. Той вирішив: Юрко забагато знає, ще й слабкий, бо його образили, відсунули набік. І маєш наказ вбити його, так? – Данило мовчав, і Дарина заводилася дедалі більше. – Вигнати з гурту вже не можна. Іншого виходу, ніж ліквідація, подібні до Ворона люди не знають. А ти коришся йому, тож повинен виконати. Натиснути на спуск, ударити ножом, задушити – що?

– Дорош убив Зенка Лісовського без жодного наказу, – промовив Червоний глухо.

– Ні, ти не крути! – Тепер Дарина наступала. – Виконав би наказ – чи попередив товариша? Нехай би тікав геть, а ти доповідаєш старшому, що все зроблено. Як би ти діяв? Твій вибір, ну?!

– Я не діставав такого наказу.

Зараз Червоний уже мимоволі виправдовувався, а я починав ясно розуміти, як саме Дарина обробляла Дороша. Розмова поверталася проти Данила, він *уже* починав програвати, і я не був певен, що він те помічає. І зробив не очікувану від себе річ.

Відсунув Червоного плечем.

Виштовхнув його з-під погляду Дарини.

Коротко замахнувся.

Відважив їй ляпаса. А як щока запалала й Дарина, зойкнувши, схопилася за неї – ляснув знову, по іншій, лунко, навмисне завдаючи болю. Вона закрила лице вже обома руками, раптом опустила плечі, навіть зменшилася на очах. Поточилася, відступила, сіла на ліжку. Потім упала, заховавши обличчя в подушки.

Запала тиша.

Тепер я мав нагоду трохи роздивитися. Крім ліжка, невеличкого круглого столика в кутку й двох стільців із вигнутими спинками тут стояв великий старий добротний комод із трьома шухлядами. На ньому примостився новенький патефон, поруч – чималий стос платівок. Я не аж так добре знався на музиці, та все ж підійшов, переглянув. Переважно джаз, польський та американський, кілька французьких та англійських конвертів. Уявив, як Дарина заводить патефон, запускає музику й вони з Дорошем удвох танцюють тут при свічці, закривши фіранкою вікно.

– Коли він прийде? – повторив Червоний, уже остаточно опанувавши себе. – Ти чекала. Спитала, чи він прийшов.

– Не знаю. – Дарина говорила, далі лежачи лицем у подушці. – Він пішов, нічого не сказавши. Так було щоразу. Думала – все, та він повертався.

– Ми почекаємо тут. Ану як знову постукає.

– Скільки завгодно. Але мені дайте спокій. Слова до вас більше не скажу.

– Дуже нам треба твої слова. Почули, що хотіли. Хоча... – Червоний ступив ближче. – Чому? Чим ляхи взяли тебе? Як у тебе вийшло з Дорошем – розумію. З тобою що не так?

Дарина повернула голову, затим сіла, поправила волосся. Схоже, вона заспокоїлася. Напевне переконалася: убивати її ми не маємо наміру. Та в нас і справді думки не було зводити рахунки з нею.

– Можу пояснити. Тільки не хочу. Не зрозумієте й не почувете.

– Спробуємо.

– Ні. – Вона хитнула головою. – Є влада, хлопчики. Вона має бути. Ви теж воюєте за владу, хай інакшу. Міняєте одну владу на іншу. З тим, аби в разі перемоги служити їй, горя не знаючи. А є довкола вас ті, кого нинішня влада влаштовує. Бо влада, хлопчики, це порядок. Коли порядок, можна щось собі в житті планувати. Порядок – шлях до здійснення мрій. У мене, як у кожної людини, такі мрії є... По очах бачу: нічого не пояснила.

Данило промовчав. Я теж, бо не мав, що сказати.

– Утомили мене гонитви за порожніми мріями.

З тим Дарина повернулася спиною й завмерла. Чи засинала, чи лежала просто так, відгородившись від непроханих гостей невидимою завісою, – хтозна. Червоний знайшов у іншій кімнаті крісло, уместився в ньому, витягнув ноги й теж улякнув. Я розмістився на підлозі, не звикати до такого.

Так минула коротка серпнева ніч.

Щойно сонце почало сходити, ми зібралися й пішли геть.

Як буде з Дариною – уже не важливо. Вона ховала в себе Дороша, тож навряд чи піде до таємної поліції доповідати про наш нічний візит. Забагато доведеться пояснювати, то не на її користь. Відтак заховане біля замкової гори тіло Зенка варто належним чином поховати. Лиш тому йти з міста, перечекати: Дорош пригальмував наше завдання, хоч навряд чи того хотів.

Повернулися назад уже за два тижні.

Як війна почалася.

Хто знав, що, аби не війна, ми навряд чи змогли б зустріти Дороша так скоро.

І востаннє.

Уже в перші дні вересня Кременець бомбили.

Налякані люди похапцем збирали найпотрібніші речі, наввипередки наймали візників, вантажилися та їхали, хто куди. Більшість самі не знали, чи далеко втечуть від війни, на яку чекали – і все одно вона спалахнула раптово. Частина містян їхала в села, де чи не кожен мав родичів, уважаючи: що далі від міста, що глухіше село, то більше шансів пересидіти погані часи. Ми з Данилом тими днями вешталися вулицями, придивляючись та дослухаючись, і багато разів чули: польське військо сильне, біля західних кордонів запеклі бої з німцями, республіка має союзників у Європі, передусім – Англію з Францією. Держави впливові, неодмінно заступляться, Гітлеру вкажуть на його місце й нарешті дадуть прочухана.

За короткий час той Кременець, до якого ми звикли, змінився раз і назавжди. Вулиці запрудили улани. Через місто регулярно проїздили автомобільні кортежі, з гуркотом вриваючись у зазвичай мирні провінційні пасторалі. З'явився потужний гарнізон, почалася загальна мобілізація, й до війська записувалися не лише поляки, а й чоловіки-українці. Почасті дехто з них виконував таємний наказ нашої військової референтури: йти в армію, аби отримати зброю та в потрібний момент почати повстання.

Лицей закрили для студентів. Тепер тут розмістили кілька міністерств, евакуйованих із Варшави, та дипломатичні місії. Чиновників, що нахлинули до Кременця, раніше до таких навал не пристосованого, розміщали в готелях та інших помешканнях із великою кількістю кімнат. Забракло ліжок, для державних службовців терміново ладнали матраци, набиваючи свіжою соломою. Міським базаром гуляли чутки, що дуже скоро столицею республіки стане Кременець, адже Варшаву доведеться здати, хай тимчасово. Про війну й політику тепер говорили всі й усюди. І найчастіше та впевненіше – про те, що за Збручем маємо не союзника, але нейтральну до війни державу, Радянський Союз. У спину не вдарять, навпаки, ще трохи – почнуть підтримувати.

З якою б упевненістю все не говорилося, ми відчували – Польща хитається. Навіть якщо політики роблять ту справу, про яку ячать

базарні торговки, за кілька місяців збройний конфлікт не владнається. Союзні держави ще подумують, перш ніж устряти в війну. А поки вони зважуються, ми маємо скористатися шансом. Українське повстання вже стало неминучим, і нашим завданням було далі готувати арсенали, аби за сигналом почати захоплювати довколишні села, озброювати народ, гнати геть поляків, проголошувати свою владу та йти на міста.

Перші вересневі тижні видалися вдалими: Червоний провів дві блискучі операції, ми захопили два військових склади, вивезли зброю до лісу. Поліції на нас не вистачало, тож довелося задіяти військо. З уланів формувалися каральні загони, й нашій групі довелося кілька разів стикатися з ними у відкритих боях, боронячи села. Тепер польська армія, хотіла вона того чи ні, мусила відкрити ще й другий фронт, уже всередині країни, на своїх «кресах всхудніх».

Це послаблювало поляків.

Ми всі хотіли в то вірити.

Аж поки одного вересневого ранку на села з неба не посипалися листівки. Писані українською мовою, вони закликали народ виступати проти польських панів. А вже за два дні військові й чиновники панічно тікали з Кременця, не знаючи, у який бік. Бо на заході армію тиснули німці, а зі сходу, з-за Збруча, заходила Червона Армія.

Визволителі.

Так вони називали себе.

Червоний тоді не знаходив собі місця. Від нього аж іскрило в різні боки. Він не міг стояти чи сидіти спокійно бодай кілька хвилин. Ним тіпало, почали смикатися повіки, Данило нагадував зачиненого в маленькій клітці дикого лева. Причина – отриманий від Крайової референтури наказ негайно згорнути підготовку до повстання. Совітів тут не чекали, принаймні – в цей момент. Поляки припишкли, але їх наразі не чіпали, зате наша партизанка^[20] за короткий час мала з ними не одну сутичку.

Що показало – сили не рівні.

Червоному ж кортіло діяти. Він рвався до бою й навіть готовий був безглуздо загинути, аби не мовчки й терпляче дивитися на все. Утім, свербіло йому недовго. Данило все ж був розважливою та притомною людиною. Мислив тверезо, притлумив емоції, реально оцінив обстановку.

І нарешті прийняв для себе наказ командування.

Замість активувати бойові дії ми тепер мали наказ формувати підпілля, пускати в містах глибоке коріння й знову чекати слушної нагоди. Ось так укотре опинилися в Кременці, тепер уже зайнятому більшовицьким військом.

Пам'ятаю ранок пізнього вересня, коли ми з Данилом, перевдягнені звичайними містянами, стояли в натовпі й дивилися на армійську колону, що проходила центральною вулицею. Попереду – кавалерія, за кіннотниками йшла піхота. З її появою все довкола занурилося в незнаний дотепер сморід. Містяни мали з чим порівняти, адже зовсім недавно Кременець переповнювала інша армія. Проте польська піхота й улани так не смерділи. Вони взагалі мали вигляд навіть дуже й дуже представницький, як військо справді великої держави – чи такої, якою Польща хотіла себе бачити весь недовгий час існування Другої Республіки. Ці ж вояки відгнали давно не митим тілом, були неголеними, у довгих брудних шинелях, із чудернацькими гостроверхими шапками на головах, на ногах – запорошені, подерті черевики з потріпаними обмотками, накрученими до колін. Деякі з них несли рушниці на мотузках замість ременів.

Це були не переможці й визволителі.

Мені радянське військо нагадало збиту в колону по двоє зграю волоцюг.

На підтвердження тому вже на другий день розквартировані в Кременці солдати почали грабувати крамниці, передусім – єврейські. Кондитерська Нахмановича постраждала одна з перших, і ми з Червоним бачили, як кілька вояків, п'яних уже з ранку, гнали вулицею перелякану Дарину Тиктор. Чим завершиться погоня, знали не лише ми, а й вона. Проте найменшого бажання втрутитися ані я, ані Данило не мали. Тими днями ми взагалі намагалися не привертати до себе зайвої уваги. Бо мали виконати завдання й лишити в місті підпільний осередок.

Нас випередили.

Арешти почалися майже відразу. Ми ледве не потрапили в облаву й тільки завдяки добрій орієнтації та знанню всіх ходів-переходів вислизнули. Зате мали змогу бачити, як солдати під конвоєм вели й волочили затриманих. Переважно – українців, серед яких упізнавали вчорашніх ліцеїстів. Тих, на кого Червоний найперше робив ставку.

Складалося стійке враження: Кременець послідовно *вичищають* від найменш надійного для нової влади елемента – українського.

Ще й знають, кого й де шукати.

Усе склалося, принаймні – в голові Данила Червоного, коли під час чергової облави вгледіли чорну машину, подібну до тих, якими користали агенти дефензиви. Тільки радянська таємна поліція називалася НКВС, а з машини вийшов Юрій Дорош.

У формі молодшого командира.

За арештами пішли розстріли.

Кременцем ширилися моторошні чутки: у тюремному дворіку страчують щоранку, як починає світати. Більшість арештованих навіть не судять. Тримають у набитих камерах добу чи дві, перед тим б'ють по-звірячому, нічого до пуття не пояснивши. Яка різниця, за що катувати ворожий *елемент*. Потому читають короткий вирок у дворі, розстрілюють, трупи вивозять за місто та скидають десь у яму, засипають вапном. Звільнивши місця в камерах, пакують туди чергову партію.

Люди могли зникнути посеред білого дня.

Навіть діти, яких батьки перестали випускати з домівок до школи. Не рятувало: приходили вночі або під ранок, хапали без розбору, не давали навіть узяти необхідні речі. Місто за короткий час занурили в терор так глибоко, що оговтатися після такого скоро навряд чи випадало.

Тим часом по селах усе ж спалахували поодинокі повстання. Загін Червоного чекав у лісі на обладнаній базі без діла, і Данило навіть зрадів наказу згортати будь-яку діяльність у Кременці. Були ділянки, де люди потрібніші, та й самого друга Остапа можливість повоювати заспокоювала й дивовижним чином приводила до тями, повертаючи йому спокій, охолоджуючи голову.

Але попри все Червоний зволікав.

Я розумів причину. Тож не сперечався з ним. Не опирався, коли Данило звелів сидіти в катакомбах, не потакаючи в місто носа. Сам же він *пірнув* і зник на добу. Чи не вперше за весь час я не хвилювався, не прощався з ним назавжди, не ховав подумки. Знав, куди й для чого Червоний пішов. І все зрозумів із блиску в очах, коли він з'явився під ранок, утомлений – але безмежно щасливий. Обличчя сяло, мовби здійснилася раптом найзаповітніша мрія й він здобув найважливішу в світі перемогу.

– Квартира Калюжного, – сказав, сідаючи на холодний камінь. – Туди заселився, падлюка. Якийсь ордер видали.

– Сам живе?

– Заслужив. – Червоний криво посміхнувся. – Навіть заробив, коли на те пішло. Сусіди вітаються, ламають шапки, називають паном начальником. За «пана» пообіцяв посадити в холодну. Він для людей тепер *товариш*.

– Ну?

– Повертається вночі або під ранок. Думаю, без Дороша в тюрмі розстріли не обходяться. Принаймні тепер розумію, чому москалі гребуть тих, хто міг стати нам у пригоді.

– Сам стріляє?

– Друже Мироне, а хіба це тепер має значення?

Справді. Зовсім не має.

– Отож, – відповів Данило на моє мовчання. – Провідаємо старого *товариша*. Потому нам справді нема сенсу лишатися тут.

Завдання здавалося простим лиш на перший погляд.

Червоний мав намір переконатися, що Дорош прийшов додому й лишився в квартирі сам. Тут жодної сторонньої допомоги не буде, нема, як її залучити. Тож ми дочекалися сутінків, вибралися з катакомб, подякувавши за прихисток і попрощавшись назавжди. Непоміченими дісталися до будинку Калюжного, куди вже приходили раз, заховалися поруч, у темному дворі: звідси не так давно виселили всіх мешканців, а нових господарів чомусь не вселили.

Потягнулися години чекання.

Нам доводилося звикати до того, що воно забиратиме надалі більшу частину нашого життя.

Нарешті почувся шум мотора. Ніч розсунуло світло фар, чорне авто зупинилося біля парадного. Я б упізнав Дороша, навіть якби довкола стояла суцільна темінь. Але він вивірився із салону, ступив у світло фар, повернувся в наш бік – і я мимоволі здригнувся: невже відчув, невже внюхав? Та Дорош лиш постояв кілька хвилин, немов збирався з думками й ще вирішував, йти додому чи ні. Тим часом із машини вистрибнув водій, солдат у гімнастерці й такій, як в інших, гостроверхій шапочці. Заговорив до Дороша, навіть спробував узяти під лікоть. Той вирвав руку, тупнув ногою. Солдат виструнчився, козирнув, повернувся в авто, запустив мотор. Машина трохи здала назад, розвернулася повільно й незграбно, виїхала з вулиці та зникла за рогом.

Дорош провів габаритні вогні довгим поглядом. Для чогось віддав їм честь, приклавши руку до кашкета. Потому ступив у парадне,

грюкнув за собою дверима.

Ми почекали, поки засвітиться потрібне вікно на другому поверсі.

Лиш тоді Червоний посунув у бік чорного ходу.

Там було зачинено. Але нас не дарма школили кілька місяців: такі простенькі замки не могли стати на перешкоді. Упоравшись, Данило ковзнув крученими сходами вгору. Я ступав за ним, на мить затримавшись біля вікна, з якого колись Червоний стрибнув разом із агентом дефензиви, рятуючи мені життя. Ставши біля дверей, котрі вели до помешкання, Данило завмер, прислухався. За його прикладом я теж нашорошив вуха й здивувався.

Зсередини линула музика.

Тим краще: Дорош не почує, як відмикають замок.

Мені кортіло ввірватися першому. Данило грубувато зупинив, зайшов сам, і аж тепер я звернув увагу: він не взяв собі труду витягнути зброю. Ступив на звуки «Амурських хвиль»^[21], засунувши руки глибоко в кишені піджака. Я поквапився за ним, боячись, що все станеться без мене. Побачив Дороша, той стояв посеред кімнати, вальсував сам із собою, на круглому столі поруч із патефоном примостилася відкоркована пляшка бачевської горілки. Видно, совіти десь знайшли запас, бо з крамниць її вимітали найперше.

Склянки не було – сірий бляшаний кухоль, дуже схожий на солдатський.

Сторонній звук Дорош почув не відразу. Тепер, при світлі, ще й зблизька, я побачив, що він п'яний. Не так, щоб дуже, але вистачало для куражу. Бо наша поява його не злякала, навпаки – чомусь розсмішила. Не вимикаючи платівку, Дорош подався вперед, ляснув себе по галіфе на стегнах, зареготав, ніби від лоскоту. Червоний неквапливо вивільнив руки, для чогось демонструючи Дорошу розчепірені долоні, наче прийшов на перемовини чи збирався здатися на милість переможця. У відповідь Дорош виставив уперед правицю, витягнувши вказівний палець, тицяв тим у наш бік і заходився ще сильніше.

Я не збирався терпіти далі.

Обійшовши Данила, згріб Дороша за комір. Дивно – він не припинив реготу. Різким ударом у живіт я змусив його зігнутися навпіл, при цьому не даючи впасти. Аж тепер він захлинувся, сміх перетворився на хрипкий кашель. Тоді я вдарив удруге, розбиваючи

писок і витерши закривавлений від розтовченого носа кулак об його кітель. Усе відбувалося під вальсові ритми, і я, розтиснувши руку й дозволивши Дорошу спертись об стіну, зняв голку з платівки. Аж тепер упізнав патефон.

– У Дарини своєї забрав. Чи сама подарувала на новосілля?

– Яке твоє собаче діло, – процідив Дорош, проводячи рукавом по розбитому лиці. – Чомусь мене не дивує ваша поява. Я навіть чекав. Не повірите.

У запалій тиші я хлюпнув у кухоль порцію горілки, підніс. Він знову коротко реготнув, різко вибив посудину з моєї руки. Провів долонею по йоржику коротко стриженого волосся.

– Не треба мені для хоробрості. Я давно помер. Ще тоді, коли ви набралися нахабства й напали на тюремний конвой. Хочете про щось говорити зі мною? – Дорош став рівно, міцніше вперся ногами. – Червоний, ти ж прийшов убити мене. Ти давно цього хотів. Так давай. Тільки відразу, без нікому не потрібних розмов. Ти не піп, я сповідуватися не збираюся. Ані тобі, ані комусь іще. Нам нема, про що говорити.

– Є, – нарешті озвався Данило. – Чому ти зрадив, знаю. Куди втік – бачу, хоча б ось по твоєму однострою. Маєш ранг, дослужився. Одне хочу почути. Зенко. За що? Він ловив колись кожне твоє слово.

– А за те саме! – огризнувся Дорош. – Знаєш, я б пожалів його. Як тебе, Мироне, коли просив не йти сюди в записці. Ти взагалі теля, від тебе зла найменше. Зенко – інше. Я справді залучив його до справи. Ми багато говорили, він умів слухати й корився, навіть не маючи сумнівів, чи правильно робить. Коли хлопці переказали – Зенко у місті, знає, що я тут, і шукає зустрічі, я вирішив: він не сам, ви десь поруч, це пастка. Тільки не помилився в ньому: сам прийшов. Справді поговорити, по старій пам'яті.

– Про що з тобою балакати...

– Та про стару пам'ять, гори вона вогнем! – Дорош тупнув ногою. – Я прибув готувати ґрунт для повстання. Не такого, як усі ваші, – нашого, справжнього, українського. Добирав людей, готових слухати й вірити тому, у що повірив я. Совіти – не вороги. Україна – там, а не тут, як я казав раніше, тільки ви не хотіли чути. Комуністи будують школи, видають газети й книги нашою мовою. Я ходив до театру в Києві, преміювали квитком на виставу. «Украдене щастя» Франка –

українською! Амвросій Бучма в головній ролі – який блискучий актор! І він не один! Фільми, книги, пісні – усе наше, розумієте? Де ви тут, за ляхів, бачили й чули таке? Радянська влада принесла сюди волю та мир!

– А ще в тюрмі щодня розстрілюють. Мирних людей, – кинув Червоний. – Ти ж звідти зараз прибув, мабуть, *товаришу*.

– Хіба ви сюди прийшли нагородити мене медаллю? – вишкірився Дорош. – Чим ви кращі за мене чи когось іншого, хто нищить своїх ворогів? Ми хотіли революції? Ми її маємо. І так, вона прийшла на багнетах. Але це наші багнети, Червоний, наші! Мій начальник, капітан Василь Негода, родом із Харкова. Робітником починав, пройшов війну, був поранений, коли ганяв Махна по степах. Хіба Харків – не Україна? Ось!

– Баки забиває, – мовив я.

– Хай говорить, – сказав Данило. – Я ще про Зенка не почув до кінця.

– Він сам винен!

– У чому? Що *ти* його вбив?

– Зробив мені послугу. – Дорош задихав частіше, тепер говорив уривками. – Вирішив дати шанс, так і сказав. Бачте, по старій пам'яті. Не забув, як поважав мене колись. Ти, каже мені, помилку зробив, так не роби більшої. Даю тобі, каже, часу до ранку, аби забратися з миром геть. Інакше все розкаже тобі, Червоний. Він дав мені шанс! – гаркнув раптом. – Цей нікчема в окулярах, якому я свого часу дав шанс кимось відчутти себе в цьому житті! Кимось важливим, значити щось для самого себе! Та хай би в писок плюнув, ніж таке!

– А тобі чесніше було застрелити Зенка, ніж штовхати з кручі.

– Мовчав би краще про чесність! Знаєш, Червоний, навіть не через тебе все. Тобою теж крутили й грали, мов циган сонцем. Послухаєш іще? – Він перевів дух. – Я після виступу пана Калюжного поміняв своє до нього ставлення. Навіть вирішив прийти ось сюди, у цю квартиру, поговорити з ним. Знайшов привід, приніс книжки, які він залишив на катедрі в ліцеї. І ось тут, – тицьнув на комод, – побачив цікаву знімку. Наш Калюжний, тільки молодший, в офіцерській формі. Поруч – *ваш* Ворон, теж молодший, так само в однострої. Вони служили разом! І обоє вдавали, що не знають один одного! Ворон не випадково тоді з'явився! Нас вели на повідку, мов цуценят мокроносих!

Я теж глянув на тепер уже порожній комод.

Пригадалося – Калюжний устиг покласти одне з фото лицем донизу.

Ми не мали побачити того, що випадково потрапило на очі Дорошу.

– Я не люблю, коли мною користаються отак, утемну, без моєї згоди!

– А Дарина?

– Що – Дарина? Вона дуже вчасно направила мене на істинний шлях. Її цікавили Ворон із Калюжним. Ти, Червоний, трошки дрібніший, але все одно до купи підходив. Вона легко погодилася вивести з гри тебе, Мироне. Бо ти нікому, розумієш, нікому, крім мене, ніколи цікавий не був! Я подумати не міг, що вона й мене зрадить!

– Тому прихистила тебе ось тепер? Провину відчувала?

– Мені до сраки, що вона там собі відчувала! Я прийшов і виставив рахунок!

– Зенку – теж?

– Як і тобі! Ну, все почули? Чорт, усе ж змусили сповідатися...

Зараз не згадаю, хто з нас перший угадав його стрімкий рух – Данило чи я. Бо Дорош справді взявся забивати баки. І коли накрутив пружину, спритним жестом рвонув пістолет із кобури, яку під час істеричної розмови встиг-таки непомітно розстебнути.

Тренували його добре.

Нас – не гірше.

Червоний ступив убік, виходячи з імовірної лінії вогню. Коли він вихопив револьвер – я не помітив, бо тягнув свій. Та все ж Данило випередив на частку секунди Дороша й мене.

Стрельнув один раз.

Відразу в голову.

Руки Дороша злетіли вгору, наче крила.

Я підскочив до нього, коли він уже впав.

А Червоний не затримався більше ні на хвилину – пішов геть, про всяк випадок тримаючи зброю перед собою напереваги.

Від зими наступного року наші з Данилом Червоним шляхи розійшлися.

Думав – зустрінемося колись. Час показав – назавжди.

Вийшовши тоді з Кременця, ми якийсь час ще повоювали, тепер уже – з москалями. Але скоро вони придушили грубою силою, змусили відступити, згорнути активні бойові дії, залягти в підпіллі. У листопаді мали випадкову сутичку із совітами, нарвалися на облаву в одному селі, довелося прориватися з боєм. Там я зловив кулю, поранення вийшло досить тяжким, мене переправили до таємного шпиталю. Як оклигав, дізнався: Червоний перебрався кудись на Галичину, а потім дійшла чутка – його там схопили й навіть засудили до страти. Певний час не було жодних відомостей, і я вже подумки із сумом поховав друга Остапа. Аж раптом дізнаюся: утік на етапі, вибивши дошки з підлоги вагона, в якому везли.

Де потім подівся, чи пережив війну – хтозна.

Ніби чув щось про вояка на псевдо Остап.

Але ж таке псевдо брав собі не один повстанець.

Та й Воронів чимало з'являлося.

Як, до слова, й Миронів.

Фрагмент другий Марія Синиця

Райхскомісаріат Україна. Генеральна округа

Волинь-Поділля Червень 1943 року

Його насправді Данилом звали.

Мені Улянка Волощучка сказала, бо вподобала чотового Остапа, а він – її. Хоч довго від неї ховався. Та де від неї – сам від себе. Нашим партизанам забороняли мати романси, і таке чула: за любов могли навіть судити й скарати на смерть. Не німаки, ляхи чи москалі, свої ж. Бачте, тоді вважалося, що жінка послабить вояка, вплине погано, зачне відволікати від боротьби, ще й стане з часом якісь свої вимоги висувати. Роби, мовляв, вибір: кохання чи війна, життя або смерть. Хоч смертей без романсів щодня вистачало, проте жінка додатково провокувала.

А уявіть, як діти підуть. У них же батька не буде, не побачать його живим. Доведеться переховуватися, мовчати, від кого воно народилося. По селах, думаєте, легко, коли всі всіх знають та бачать? Отож. Ще бовкне чийсь дурний язик, кому не слід, і ось уже по тебе приходять. Говори, наказують, де твій чоловік бандит, інакше дитя при тобі багнетом заколемо. Спробуйте витримати. І не кажіть, що зможете: не чула про тих, кому вдалося. Навпаки, знаю жінок, які свідомо своїх немовлят душили, аби лиш позбавити себе зайвого тягаря. Засуджуєте? Та прошу дуже! Я своє народила, виняньчила, пройшла через пекельні кола, бо сили мені стало. Іншим не стало, і Бог їх простив, думаю собі.

Через романси вся та історія закрутилася.

Не все знаю. Не все на власні очі бачила, не при всьому була. Чула багато, від тієї ж Улянки, колежанки моєї. А їй Остап переказував, тобто Данило Червоний. Робив так, бо хотів попередити, убезпечити – її та й себе разом. Вона ж вважати не хотіла, бо молода була, хай старша за мене на два роки. Софійка Левада ще на рік більше від неї мала, і ось хто нічого й нікого не боявся. Час показав – Остап наймудрішим виявився, коли в бій ішов без страху, але від любові тікав, мов від холери. Партизанка того вимагала, інакше не протрималися б наші хлопці так довго. Це я нині, уже як багато пожила й можу назад глянути розважливо, з розумінням говорю. Як молоді були, жити кортіло й любити, ні на кого не озираючись. Війна війною, та що зробиш, як душа разом із тілом просять.

Про Софійку – чого їй боятися. Батька в тридцять дев'ятому, щойно німці на Польщу напали, забрали до війська. Бо служив раніше в польській армії, мобілізували, а в першому ж бою загинув від німецької кулі. Уважайте, німаки вбили. Матір улітку сорок першого москалі замордували. Хтось доніс, що бачив у неї бандерівську листівку, так забрали й завезли до Луцька, в тюрму. Три тижні по тому совіти вже тікали, німаки заходили. Як відчинили ті тюремні підвали – матір Божа, трупів гори, Софійка їздила матусю впізнавати, тіло дозволили взяти із собою для поховання. А меншого брата вже ляхи замордували зимою сорок третього. За віщо – ніхто не знає, та хіба їм треба приводу було, тим ляхам. Отак лишилася Софійка жити сама, поки тієї ж весни до неї рідна тітка Поля з малим сином не перебралися із сусіднього повіту. Там поляки наскочили, село пограбували й спалили, багато люду повбивали. Жінка з дитиною пересиділи в лісі, два дні боялися носа виткнути. Повернулися на згарище, добре – документи вдалося зберегти. Поля мов знала, окремо в дворі прикопала. Отак, у чому були, до нас у Вербичне причовгали. Мешкали тепер із небогою разом. Ще в неї стрийко десь на залізниці працював – ось уся рідня.

Нічого ми тоді не знали про таємне Софійчине життя.

Вона ж своєї сім'ї хотіла.

Господи, та якби й знали – нічого поміняти не змогли. Вони обоє зі своїм другом Кленом голови втратили, берега пустилися. Усі потому мали, й Червоний – найперше.

Мені тієї весни виповнилося сімнадцять. На хлопців раніше задивлятися зачала, нічого лихого в тому не було. Хай собі війна проклята чотири роки тягнулася. Люди до всього звикають. А ми в селі ще раніше призвичаїлися до різних негараздів. Наше Вербичне ще українським було, але поруч – польська колонія. Звідти набігали, ще як я малою була. Чотири рочки мала, та в пам'ять добре врізалось: хапає мене мама, тікаємо зі старшими світ за очі, добре, хоч недалеко від узлісся хата наша стояла, бігти близьенько. Поверталися, як ляхи свої чорні справи скінчали, і мама не просила – наказувала, гримала на нас, аби не дивилися на кров, сльози й горе.

Звикли жити в страху. Скажете, погана звичка? А я відповім: не найгірша, коли всі довкола вороги й зла тобі бажають. Ясніше відчуваєш небезпеку, вчишся уникати, обережнішим стаєш. Це називається виживати, й так багато хто вижив – завдяки страху,

усупереч йому. Ось і я спершу навчилася боятися, потім – переборювати ті страхи.

Так у мене з Чубом моїм вийшло.

Хрестили його Іваном Дубняком, був на три роки старшим за мене і втік разом з іншими хлопцями, коли перші совіти мобілізацію почали до своєї Червоної Армії. Повернувся з німцями разом. Тобто, за німцями. Записався в поліцію, отримав гвинтівку й ходив селом дуже важний. На той час німецька влада по селах ставила українців старостами, самі ж у справі втручалися коли-не-коли. Сиділи переважно по містах і містечках, де були гарнізони. Могли нагрянути в ближні села. До нашого ж Вербичного трохи їхати, та де – навіть не трохи. Тож від гебітскомісара^[22] сюди приїздили, як виникала нагальна потреба: чи особисто донести нове розпорядження, чи покарати за його невиконання показово. Тільки все одно ми вважали тутешню владу чужою, бо староста й поліцаї, хай там як, а німцям служать.

Але в травні сорок третього все враз помінялося. Сказала б, із ніг на голову стало. Чи правильніше буде – з голови на ноги. Бо сільські поліцаї, хто з українців, раптом ніби за командою, мовби змовившись, почали роззброювати німецькі загони. Стали багато говорити про встановлення *справжньої*, української влади й про початок великого збройного опору. Іван Дубняк уже не раз пускав мені бісики на вулиці, навіть заходив до нас на свята коли з причиною, коли без. Я ж боялася мати бодай якусь справу з поліцаєм, бо чула, як ставляться до дівчат, котрі крутять із ворогом. І раптом він уже не ворожий посіпака, а наш вояк-партизан. Поки приходило таке розуміння, Іван разом з іншими колишніми поліцаями пішов до лісу. Святе місце, як кажуть, порожнє не буде. Замість них німці привезли поляків із їхньої самооборони. Тепер вони стали владою по селах.

Пам'ятаю, незабаром з'явилися листівки, польською писані. Їх підкидали всюди, де могли бачити самооборонці. Мову в нас усі добре знали, тож читали самі, коли знаходили. За це скарати могли, та все одно збирали ті відозви й ховали. Зараз дослівно не згадаю, але загальний зміст такий. Гітлер залив слізьми та кров'ю Польщу, німці потоптали чобітьми польську гідність і честь, а тепер велять усе забути. Наказують убивати своїх братів, польських та українських партизанів. А в них один ворог – німці зі свастикою, один кат – кривавий Гітлер.

Ще закликали поляків робити, як українці: отриману від німців зброю проти них же розвертати.

Гасла правильні.

Лиш ляхи мало їх слухали.

Тоді ще не зовсім розуміла, а нині напевне вам кажу: німці робили все, аби ще більше нацькувати поляків на наших, а українців – на поляків. Мали з того більшу вигоду, щойно дістали від москалів під Сталінградом й ті почали тиснути всією дурною масою, звірячою силою, з втратами при тому не рахуючись. Ми вже знали, які то вони – совіти, наковталися до нудоти. Кров'ю плювалися два роки, поки Гітлер їх не вигнав. Та де, ліпше не стало, бо німаки теж крові пускали. Ще й поляки не вгавали. Отак жили між трьох вогнів, озираючись на всі боки.

З четвертого – наша партизанка, ось кому тоді вірили.

Хай там як, страшно не жилося, усе одно до літа сорок третього терпіли.

Улянка Волощучка – найбільш грамотна серед нас була. Колись у місті навчалася, тепер же звідкілясь добувала підпільні листівки й газети. Радіо заборонене, та й не почувеш по ньому тих новин, які вона переказувала. А на Східному фронті москалі вже сильно товкли німців, ще трохи – дотиснуть, побіжать вони звідси геть, мов налякані щури. Отоді влада на терені остаточно перейде до нас, казала вона. Німці стануть слабшими, повстанча армія поверне собі втрачені землі, закріпиться – хай з нами рахуються.

Так буде, казала вона переконливо. Адже не лише німців вимотає війна – совіти так само багато втратять, слабкішими стануть. Доведеться зважати на українське військо й українську владу, їх змусять домовлятися й поступитися. Мені вже потому, на еміграції, чоловік розповів: прості люди по селах та містах зеленого поняття не мали, що Сталін на той час уже таємно пообіцяв полякам повернути довоєнні кордони. Надурив, ясна річ. Проте хто знав тоді? Одна з умов для поляків – не дати українцям закріпитися.

Усім ми на своїй землі заважали.

Ну, на початку літа навіть той крихкий спокій, який мали, втратили.

З дня, як польська поліція разом із німцями зачала грабувати Вербичне, та історія й закрутилася.

Приїхали раненько, чотири відкриті вантажівки.

Їх супроводжували німецькі мотоциклісти. Скільки – не рахувала, та й не думаю, що когось тоді цікавила кількість. Люди іншим переймалися: ляхи по хатах пішли. Німецький офіцер стежив, аби діяли за інструкцією й виконували наказ. Уже як народ зігнали на майдан перед церквою та сільською радою, зрозуміли – увесь час, поки польський війт тут керував, їхня поліція збирала відомості, що в кого є на господарстві й скільки у Вербичному молодих хлопців та дівчат. Тепер почали все забирати.

Пан староста заявив: у місцевих на руках лишилося майно, яким вони незаконно заволоділи, коли українські *бандити* змусили поляків, законних мешканців *своїх* кресів^[23], залишити село під страхом смерті. Усе мають негайно повернути. Далі поліцейські під німецьким наглядом потягнули з хат усе, що знаходили: кожухи, пальта, спідниці й блузки, піджаки й дитячі черевички, чоботи, плащі, навіть добротні валізи, ще – мішки, швацькі машинки й перукарські, якими волосся стрижуть. Як скінчили, староста знов ступив наперед і проголосив: тепер Вербичне повинне виконати норму й здати продовольство на користь німецької армії. Тут уже несли борошно, цукор, сало, картоплю – усе, що визначали харчовими надлишками. Нарешті слово взяв офіцер, і староста переклав: ті, чий прізвища зараз будуть названі, мусять узяти найпотрібніші особисті речі, аусвайси та вантажитися в кузови.

– Радійте! Маєте велику честь працювати в Райху! – завершив промову німець.

Потому староста читав список і з кожним прізвищем жінки вили й голосили. Утекти ніяк, автоматники й поліція щільно оточили майдан. Тих, хто не виходив сам, витягували з гурту за руки чи навіть за волосся, як Софійку. Коли назвали мене, вийшла сама, стала поруч із Улянкою. Мовчки чекала, поки не зібрали два десятки інших, і сумний досвід підказував – цими не обмежаться, повертатимуться знову й знову.

Після грабунку речей лишилося небагато. Узяла перешиту нещодавно сукенку, старенький плащ, зміну білизни. Приховала

шпульку ниток та голку, напевне доведеться щось лагодити. Обійняла заплакану маму, кортіло довше побути біля неї, бодай на кілька хвилин. Та поліцай сіпнув грубо, відштовхнув, – і матуся бігла за нами до машини, як усі решта рідних. Близько не пустили нікого. Уляна із Софією вже сиділи в кузові, подали руки, затягнули.

І вже там я звернула увагу: нас якось дивно розміщають.

Усередині кузова вздовж бортів стояли вузькі дерев'яні лавки. У нашій машині, другій у колоні після головної, зібрали самих дівчат, розсадивши на ті лави. Ми дивилися одна на одну, крутити головами заборонили, узагалі всякий рух вважатимуть спробою втечі. Стрілятимуть без попередження й виконають погрозу, жодних сумнівів. Між нами на мішках і торбах із харчами вмостилися німецькі автоматники, так само розмістилися вони в інших кузовах. Спереду й позаду – мотоциклісти, офіцер в авангарді, в колясці, задоволений собою й зосереджений водночас.

– Переможець, – процідила тихо Софія.

Хоч як старалася, усе одно почули. Найближчий до неї солдат звелів замовкнути, бо гірше буде, і вона демонстративно стулила губи, ті аж побіліли. Сиділи мовчки, коли колона рушила. Навіть одна на одну намагалися не дивитися зайвий раз. Куди везуть – почули раніше. Та й іншого варіанта не було: Ковель, залізнична станція. Потім телячі вагони, уперед, на Захід.

Машина стрибала на горбатій ґрунтовій дорозі. Починало припікати сонце. Пережите вже не страшило, а стомлювало. Тримаючись за дошку лавки, я примудрилася заплющити очі й навіть трохи задрімати, спершу опустивши голову, потім – примостивши в Уляни на плечі.

Скільки їхали – не знаю.

Ніби рухалися, проте час наче завмер.

Аж раптом десь попереду вибухнуло.

Відразу вдарила довга автоматна черга, потім – ще одна.

Ми всі закричали хором і раптом побачили націлені на себе дула. То солдати, що збилися в кузові, найжачили зброю, не дозволяючи нам ані впасти, ані бодай пригнутися, рятуючись від випадкових куль.

Нами прикривалися.

Ось коли стало ясно, для чого нас, бранок, розсадили саме так.

Живий щит.

Але ж усе одно колону атакували. І в тому, що то наші партизани, я не сумнівалася.

Вантажівка зупинилася на повному ході, трусонуло сильно.

– Лягайте! Дівчата, лягайте! – заволатала на всю силу легень Уляна, перекикуючи канонаду.

Я ще нічого не зрозуміла – а вона вже падала просто на найближчого до себе німця, водночас рукою, потім – усім тілом відводячи вбік виставлений уперед автомат. Такого виверту німець не чекав, але все ж устиг надавити на спуск. Коротка черга вдарила в бік сусідові зліва, той загорлав від раптового болю, сіючи паніку. А ми вже навалювалися на солдатів за прикладом Уляни.

Скажу тільки за себе: не думала в ту мить ні про що.

Повалилася між солдатами, кричачи криком, накривши руками голову, відразу відповзаючи в той кут, у який було можливо. Бій лунав тепер десь над нами, й солдати, голосно лаючись, топчучи нас кованими чобітьми, виборсувалися з живої людської купи, сипалися через борти.

Не помітила, як вистрибнув останній.

Ми, бранки, лишилися на дні кузова самі й почали сповзатися, збиватися до купи. Крики, промовлені вголос молитви, знову налякані вигуки, хтось кликав маму – усе змішалось, й за голосінням не помітили, як раптом довкола стало дуже тихо.

Першою оговталася Софія.

Обережно, дуже обережно підвелася, спершу рачки, потім – навколішки. Вистромила голову над бортом. За мить десь поруч почули стурбований чоловічий голос:

– Е, дівки, ви там усі живі?

Відразу інший, бадьорий:

– Слава Ісусу Христу!

Аж тут Софія вигукнула дзвінко:

– Клене! Клене!

І спритно, вправно не стрибнула – перелетіла через борт.

То справді був партизанський відділ.

Хлопці займалися своїми справами і, здавалося, не зважали на нас, звільнених полонянок. Частина перевантажувала харчі з кузовів на підігнані підводи. Інші тягнули трупи німців докупи, найперше знімаючи з мертвих чоботи, ремені, забираючи зброю. Кілька вояків окремо поклали своїх загиблих, дехто з дівчат уже бинтував поранених.

Керував усім худорлявий, але не хворобливий, навпаки – міцно збитий командир, чий вік складно було визначити на око з першого погляду. Він видавався старшим за свої роки, скільки б не мав їх насправді. Споглядав за всім із-під примружених очей, і складалося враження: насилу стримує себе від якогось шаленого вчинку. На ньому був добре підігнаний однострій із нашивками на манжеті, котрі напевне означали ранг, але на тому я не зналася. Згодом почула: він чотовий. Тоді ж намагалася уявити його в цивільному костюмі – нічого не виходило. Здається, коли народився, замість пелюшок його відразу загорнули у військовий одяг. Мав широкого відкритого лоба, як повертався, аби дати чергове розпорядження, – бачила карбований профіль, невеличку горбинку на носі.

Але все ж командира відволікала Софія.

Точніше – не вона, а вояк, котрий стояв поруч із нею, тримаючи за руку.

З першого погляду зрозуміло: зустріч, може, й випадкова, проте знаються ці двоє давно.

І командирові все це не подобається.

– О! Ти ба, хто тут! – почула раптом біля себе.

Озирнулася на голос. І не впізнала цього партизана з коротко й незграбно стриженою головою, проте – з густими вусами.

– Не пізнала, Синичко? – запитав він, збивши на потилицю мазепинку.

– Чекай... – здогадалася я. – Дубняк. Іван Дубняк.

– Друже Чубе, потім знайомих шукатимеш! Часу мало! – гаркнув командир.

– Слухаю, друже Остапе! – відповів той слухняно, підморгнув мені. – Чула? Ще побачимося, переговоримо.

Щойно відійшов, як поруч опинилася Уляна. Вона, дивлячись просто на командира, продзвеніла:

– То ти, строгий, той самий Остап? Про якого кажуть – із заліза зроблений?

– Можеш помацати.

Командир мовив так, не знаючи нашої Уляни Волощук. А вона запросто ступила впритул, торкнулася долонею грудей, відійшла назад.

– Брешуть. Жива людина. Серце стукає.

Усе відбулося при глядачах, і хлопці, хто побачив, дружно реготнули. Остап же закусив нижню губу, на коротку мить переставши бути суворим вояком. Обсмикнув кітель, поправив мазепинку. Хотів сказати щось – випередили.

– Глянь, яка бойова, друже Остапе! – вигукнув партизан із борозенкою від віспи на правій щоці. – Може, бери у відділ. Німаки розбіжаться, як почують.

– Чого ж! – відразу включилася в забаву Уляна. – Зброю дасте, то розбіжаться.

– Зброю в нас не дають. Її в бою беруть, – спокійно мовив Остап.

Уляна й тут не розгубилася. Побачила біля заднього колеса вантажівки карабін, досі не помічений ніким. Нахилилася, підняла, клацнула затвором.

– Маю. Взяла.

– Бойова, друже Остапе, бігме!^[24] – не вгавав вояк із віспою.

– Ти, друже Оводе, маєш, що робити. – Командир не був налаштований жартувати.

Овід повернувся до роботи, а Остап обвів поглядом звільнених дівчат та хлопців. Усі, крім Софії, навіть ті, хто перев'язував поранених, нарешті збилися до купи. Софія ж не відступала від свого Клена ні на крок. Я перехопила Остапів погляд – він став холодним, щойно перевів його на цих двох. Клен легенько відсторонив від себе Софію, щось прошепотівши їй на вухо. Вона слухняно відійшла до інших, натомість Клен рушив у протилежний бік, намагаючись вийти з поля зору командира.

Між ними *щось* відбувалося.

Ще до вечора про все дізналася.

Дівчат семеро.

Щойно дісталися до упівської бази, уже по обіді, чотовий різкувато, навіть грубувато звелів усім нам триматися окремо. Ми відійшли на край широкої галявини, і я знову відчула себе якщо не полонянкою, то не надто вільною – справді. Поки йшли, Уляна встигла розказати: не раз чула про того Остапа, хоч не поділилася від кого. Звідти ж знала – то псевдо, справжнє ім'я – Данило Червоний, особа певною мірою легендарна. Двічі встиг утекти з тюрми, польської, ще до війни, й совіцької, уже потім.

Улянку нашу розпитувати про щось марно. З дитинства її знаю, завжди любила туману напустити, чогось недоказати, так трохи вивищувала себе перед іншими. Їй прощали таку слабкість через іншу рису: мала вдачу знати те, про що інші дізнатися не можуть. І не пліткувала. Усе, що говорила, завжди було правдою. Уміла вивідувати різне закрите отак, на рівному місці. Як хочете – з повітря.

Завдяки тому згодом змогла стати цінною, навіть *безцінною* зв'язковою.

Коли стояли й чекали Бог знає чого на тій галявині, помічала Чуба. Той надто часто проходив повз дівчачий гурт, крадькома кидаючи оком на мене. Хотів, щоб я помітила вияви уваги. Я й помічала. Приємно було, чого приховувати. Але так тривало недовго. Раптом хлопці, мов наказ отримали, розійшлися так, аби не потрапляти нам на очі без особливої потреби. Скоро наблизилися двоє: Червоний та інший вояк, так само командир, та вочевидь вищий за рангом. Мав старший вигляд, був вищим на голову не лише від чотового Остапа, а й від решти партизанів. Мазепинка прикривала ранню сивину.

– Я називаюся сотенний Української повстанчої армії Мамай, – заговорив відразу. – Маю наказ Окружного проводу не допускати постійного перебування жіноцтва у відділі. На те є причини, пояснювати які не маю наміру та бажання. Але, – тут він ковзнув поглядом по Червоному, котрий мовчки дивився перед собою, – так само маю повноваження діяти відповідно до обставин, що склалися на кожен окремий випадок. Повернутися назад у Вербичне жодна з нас не може, бо то є ризик бути захопленими знову. У подібних випадках

жінки вашого становища мають бути переправлені в місця, де є можливість залучити до потрібної праці. Зокрема, швацькі майстерні, шпиталі, друкарні. Проте чотири дні тому відділ Армії Крайової знищив найближчий звідси хутір, на якому обладнали майстерню з пошиття одягу та білизни для військових потреб. Вона відновлюється в іншому місці. Тож своєю владою я поки лишаю ваше товариство тут. Вас розмістять окремо. Контакти з вояками бажано обмежити тим мінімумом, якого досить для товариського спілкування. Є питання?

Може, хтось їх мав.

Але промовчали – надто суворо говорив хорунжий.

– Чотовий Остап вас проведе, – сказав Мамай і додав загадкове: – Він за вас і відповідатиме.

Яку саме відповідальність брав за наше дівоче товариство Червоний, не пояснили. Сотник утратив до нас інтерес, пішов. Данило ж відвів ще далі за дерева, ближче до місця, де текло мілке лісове джерело. Тут побачили схрон, призначений для господарчих потреб. Якщо зсередини все винести, ми могли розміститися. Нехай як оселедці в діжці – та все ж місця впритул вистачало.

Ще до вечора хлопці, яких привів невгамовний Чуб, наладнали нам нари для снання, настільки широкі, наскільки змогли, ще й у два яруси. Трохи далі звели навіть курник для *вигод*, і я зрозуміла: насправді людині не так багато треба, щоб відчути себе вдома та в безпеці.

Софія весь час ловила на собі цікаві погляди. Попри дівчачі очікування, нічого про себе й друга Клена казати не хотіла. Я думала: соромиться, хоч не зрозуміло чого. Уляна під вечір усе прояснила, дочекавшись, поки Софія відійде. Говорила коротко, бо та могла повернутися в будь-який момент. Але сказати, що дізналася, мусила, характер такий:

– Завтра зранку Остапа каратимуть, – мовила, зробивши круглі очі.

– Каратимуть? Червоного? За що? – вирвалося в мене, решта дівчат дружно закивали, підтримуючи.

– Він ройового Клена вдарив. Порухення дисципліни. Аж до трибуналу.

Ми вухам не повірили.

– Командир ударив підлеглого? Бути не може! За віщо?

– Через Софійку. – Тут Уляна заговорила тихіше, крадькома озирнувшись у той бік, звідки та могла прийти. – Ви ж бачили, ті двоє любляться.

– Нічого такого, – заявив хтось позад мене.

– А ось я помітила!

– І я!

– Цитьте, – шикнула Уляна. – Хлопці наші знали про напад на Вербичне. Готували операцію, збиралися відбити все і всіх. Німаки як відчували, прикрилися нами. Уже не вперше так чинять. А Клен углядив Софію в кузові... *Свою* Софію. Вимагав від Червоного, чотого Остапа, зупинити все, пропустити колону. Завдання не виконують, але життя нам збережуть.

Я здригнулася, всередині захололо.

– Остап хотів, аби нас усіх постріляли?

– Бач, Марічко, непросто все, – мовила Уляна повчально. – Чотовий виконував завдання. Ройовий думав зірвати його, аби напевне врятувати людей. Нас, тобто. Але, – зауважила тут же, – з нами Софія їхала. Аби її не було, чи спробував би друг Клен усе зупинити? Через жінку операцію ледве не зірвав. Тільки ж, дівчата, не через будь-кого з нас.

Мали, над чим голову сушити, то правда.

– Тому, дівчата, сотенний вирішив залагодити справу всередині відділу. Покарають обох. Чотового Остапа – бо вдарив побратима в лице, ще й молодшого за рангом, службове зловживання. Ройового Клена – бо не підкорився наказу зверхника. Його вчинок тягне на смертну кару, адже Клен повівся так у бою. Проте Мамай, бачте, по-своєму мислить. Софію годилося б вислати звідси. Але ж куди її саму? Тільки разом із нами. Ось і чекатимемо, поки в швачки переведуть.

Більше нічого не сказала: почули, як Софія верталася.

Не стрималися дівчата, дивилися з цікавістю. Чи зрозуміла, що про неї йшлося, чи ні через утому – хтозна. Мовчки вмостилася спати, занурена в себе. Ми так само довго не вовтузилися, справді день утомив. Особливо потому, як кожна відчула: дійсно загинути могла, посічена кулями своїх.

Засинала я тривожно.

Зовсім не уявляючи, в який бік ця маленька нібито історія далі піде.

Та якби уявила...
Що могла вдіяти, чим зарадити.
Отож.

Ранком відділ, окрім вартових та розвідників, вишикувався на галявині, перетвореній тут на плац.

Червоного й Клена карали при всіх. Ми розуміли – не бажано підходити ближче, хоч не дістали відповідного наказу. Стали окремо, але так, щоб усе бачити. Софія не зводила погляду з Клена, який стояв напроти Данила по центру галявини зі спорядженим наплічником та крісом. Обоє присідали, а Мамай монотонно лічив:

– П'ятдесят, п'ятдесят один, п'ятдесят два...

Дійшовши до сотні, зупинив обох. У лункій тиші, яку порушував хіба пташиний спів, промовив, наче слова – гвіздки, й він забивав кожне молотком:

– Чотовий Остапе! За грубе ставлення до ройового Клена – чотири години стійки під крісом на струнко.

– Слухаюсь, друже командире! – відчеканив Червоний.

– Ройовий Клене! За невиконання наказу чотового – три години стійки під крісом на струнко!

– Слухаюсь, друже командире! – Чи мені здалося після почутого вчора, чи він справді хотів, аби його почула Софія.

– Відділ – розійтися. Перейти до своїх обов'язків!

Ми теж повернулися до справ, яких виявилось чимало.

Коли вже дівчата опинилися при відділі, вояків частково розвантажили. Хтось із нас узявся до кухні, хтось зайнявся пранням, та й легко поранені потребували перев'язок. Ніколи вгору глянути, не те, що задивлятися на хлопців. Та більшість із дівчат тим себе не переймали. Хіба Софія позирала в бік табору і друг Чуб, який був тут стрільцем, напросився тягати білизну й одяг для прання до джерела. Тут ми його полоскали, виварюючи перед тим у великому казані. Біля вогню пекло, й дівчата-пралі, у тому числі я, урешті-решт скинули блузки, лишившись зверху в спідніх сорочках без рукавів. Вони відкривали плечі, облипали груди, і не знаю за інших – я відчувала себе голою, за якою в лазні піддивляються безсоромні хлопаки.

Того дня стало, аби зрозуміти побоювання Мамає щодо нашого перебування поруч зі здоровими молодими вояками.

Кілька наступних днів усе було одноманітно й звично. Дівчата припинили хихотіти, ловлячи на собі надміру зацікавлені погляди хлопців. А ті, своєю чергою, поступово припиняли звертати увагу на нас, змирившись: дівчата поруч, проте недоступні. Єдине, що справді хвилювало, – поведінка Софії.

Уже на другий день після Кленового покарання вона вислизнула кудись проти ночі.

Це бачила не я одна. Уляна так само прокидалася від її обережних рухів і не засинала, поки Софія не поверталася. Спершу мені здалося: її нема вічність, сонце зійде по-літньому рано, її не буде на місці. Та їй вдавалося піти й повернутися доволі швидко, і ранком я бачила її замріяне, палаюче від щастя, розпашіле не тільки від пари з казана обличчя.

За короткий час я почала заздрити: наша Софійка мала власну *романтичну* таємницю. Кортіло розпитати, де, коли та як зустріла свого Клена, чому досі приховувала, а зараз не ладна. Кінець кінцем, щось незвичне, незнайоме раніше підштовхувало втекти в темний ліс серед ночі отак, як вона, й постояти під зорями... та хоч би з Чубом.

Тягнуло до хлопця так сильно, як я ще взимку його, поліцаю, боялася й намагалася обходити десятою дорогою. Він же свого інтересу до мене вже не приховував навіть від побратимів. У тому був певний розрахунок та моя вигода: Чуб убезпечив мене від сторонніх зазіхань, хай не серйозних, звичайного грайливого флірту без поганих наслідків. Інші дівчата не могли подібним похвалитися. Щойно комусь із вояків випадала вільна хвилинка, неодмінно починалися розмови про життя, дане лиш один раз, ризик піти до бою й не повернутися, відповідно – доволі прозорі натяки, від яких виховані в строгих сільських релігійних традиціях дівчата червоніли.

Але відвертих домагань усе ж уникали.

Червоний за весь час жодного разу не дав про себе знати. Помічали його в таборі, та чотовий здавався одним із небагатьох, хто наклав на себе покуту й навіть не дивився в наш бік. Та скоро трапилася коротка пригода, яка мою думку поміняла.

Якось Уляна під вечір, коли сонце вже заховалося за дерева, поділилася зі мною таємним наміром.

– Хочу до Вербичного проскочити. Тут навпростець – дві години. Хай більше трошки, не набагато. Ще по темному повернуся.

– Тю на тебе, – шикнула я. – Заборонено за межі табору виходити. Нас тут командир Мамай без того з останніх сил терпить.

– Тата навідати треба, – уперто правила своє Уляна. – Слабував, коли нас забрали. Хто до нього ходитиме, глядітиме хто?

– Ох, Уляно! – похитала я головою. – Ну, вирвешся, забіжиш на яку годинку. Хіба то глядіння?

– Маю переконатися, Марічко, що з татом гаразд. Душа не на місці. Нема в мене нікого, крім нього.

Волощук колись тримав млин. Поляки якимось забрали, лишивши родину без звичного шматка хліба. Після того Улянина мама швидко померла, серце не витримало. Але за перших совітів млин Волощукам повернули, хоч не в приватну власність. Проте Волощука неабияк утішила й директорська посада, називав себе державним службовцем і через таку милість став великим прихильником радянської влади. Ще трохи – й записався б у комуністи, та прийшли німці й знову забрали млин. Хоч змилостивились, лишили його керувати. Уляна ж ані поляків, ані совітів, ані німців не любила тим сильніше, чим старшою ставала. Через те в неї з татом час від часу виникали світоглядні сварки.

І все одно Уляна його любила.

Не хотіла, аби помер, як мама, передчасно.

Я розуміла – не стримати її.

Чого там: саму теж потягнуло до рідних. Обійняти маму, тата поцілувати, до брата з сестрою пригорнутися. Брат від народження мав коротку ногу, від усіх повинностей звільнили. Найстаршу сестру німці на роботи до Райху за віком бракували, їм юних треба. Уважала я тоді: дивом *мої* живі, коли довкола таке страхіття коїться. І більше сумувала, давно ж усіх не бачила.

Відмовляла Улянуну хіба для годиться. Бо скінчилася та коротка розмова тим, що ми разом домовилися збігати на село. Удвох не так страшно, та й порушувати легше. Каратимуть – так обох, веселіше навіть. Хоч мали надію: удасться нам нічна прогулянка.

Не вдалася.

Дочекалися, поки дівчата натруджені позасинають. Навіть Софія останнім часом не ходила вночі до свого Клена, падала без задніх ніг, сил не мала після того прання. Спідниці й блузочки взяли в руки, черевики – теж, вислизнули з землянки, хутко вбралися-взулися. Знали напрям, і добре було, що поселили нас на віддалі від цілого табору.

Можна оминати небажані для нас стежки. Спершу скрадалися, шуму робили не більше, ніж вітерець лісовий. Так щасливо відійшли за межі, ніким не помічені. Уже тоді звернула увагу – Уляна немов від природи вміє лісом ходити дуже тихо, зливатися з його звичними звуками. Тож не дивувалася потім, як почула, що її до розвідки залучили. Народжена для такого була, не інакше.

І все одно далеко не відійшли.

Той, хто рухався за нами, спершу не давався чути. Але враз перестав ховатися. Спершу гілки під важкими кроками хруснули, майже відразу тінь у місячному сяйві майнула, і ось уже темна постать шлях заступила.

– Далеко зібралися? – почули голос Червоного.

Я зойкнула, сахнулася Улянці за спину. Вона ж розправила плечі, гордо піднесла голову, відповіла з викликом:

– Батьків навідати. Хіба то злочин?

– Непокора тут є злочином, – сказав Данило. – Зазвичай зголошуватися треба про такі прогулянки.

– І що, нас би відпустили?

– Ні.

– Бач. – Уляна розвернулася до мене. – Просися не просися... Треба було нас рятувати, аби тепер тримати, мов у полоні.

– Тут усі вільні.

– Коли так – ми можемо збігати на село?

– Ні, – знову відрубав Червоний, нічого більше не пояснюючи.

Уляна гмикнула.

– Ти, друже Остапе, за нами йшов, не інакше. Так собі міркую, пантрував за нашою *хатою*. Замість спати, коли можна, серед ночі до дівчат піддивляєшся.

На Данилове лице падала тінь, тільки я не побачила – уловила, як після тих слів раптом запашили його щоки. На коротку мить чотовий утратив звичну впевненість у собі. Не звук отак мати діла з жінками, видно ж по ньому. Справді, чоловіки поміж себе інакше поведуться. Швидко опанував себе, пояснив:

– Маю сумнів щодо деяких хлопців. Узяв собі за правило стежити, аби жоден із них чи хтось інший, на кого не подумав досі, проти ночі до вас не подався.

– Бач, Марічко, маємо сторожа. – Уляна шарпонула мене за рукав.

– Не смійся, бойова. Добре, що я вас зловив. Аби хтось інший, уже завтра зістригли б обом волосся за непокору. Краще вертайтеся назад. Досить другові Мамаю вашої Софії й Клена.

– Знає! – не стрималася я. – Але ж Софійці все пробачається! Ніхто волосся не зрізає!

– Вона далі однієї малої галявини, зарослої кругом, не ходить, – мовив Червоний. – З Кленом уже мали розмову. Він дозволив на одруження просить, уже потрібний папір написав до окружного проводу.

– Женяться! – ахнула Уляна.

– Не спішна то справа. Поки розглянуть, поки Служба безпеки Софію перевірить, поки рішення буде... А... – Червоний махнув рукою. – Попри все тепер вони наречені. Блуду нема, розкладання так само. Законно все. Уважайте, Софія має права більші, ніж кожна з вас.

– То нам усім треба зголоситися на шлюб? – поцікавилася я.

– Нема в мене простих відповідей, – зітхнув Червоний. – Тобто, є одна. Сидіти б вам, молодим та гарним, удома, по хатах. Не встрявати в жодні справи. Але ж так не є й не буде, і не ваша в тому провина. Коли вже маємо, що маємо, ліпше слухати й виконувати накази. Від гріха. І ще одне. – Тон раптом помінявся. – Ходять чутки, що відбила вас у німців боївка Остапа.

– Хіба то чутки? То ж правда.

– Де про це оголосили? Живих не лишили нікого на тому місці. Машини запалили разом із мотоциклами, трупи – теж у вогонь. Звідки відомо, що я й мої хлопці з чоти руки до того приклали? Отож. Десь зрада. Кому треба – ті шукатимуть. А ви для себе уявіть, що буде, коли хтось розляпає: втікачки, яких Остап відбив, у село поверталися. Від вас до мене, та де – до всього нашого відділу шлях прямий та короткий. Через батьків твоїх, Маріє. Через тата твого, Уляно. Повертайтеся, будьте мудрими. І вважайте надалі.

Поки говорив, нас обох наче холодною водою поливали. Як закінчив, нічого не питали більше. Покірно й слухняно розвернулися, пішли назад. Червоний вів так, аби ми на секрет раптом не наскочили. Уже як до місця дійшли, аж тоді відпустив.

До ранку не спали після тієї нічної розмови.

Удень варені були, мов ті раки.

Нам ніхто в таборі ні про що не звітував, жоден стрілець, тим більше – командир.

Про те, що сотенний Мамай із роєм охорони вибирається на якусь військову нараду в округ, мені обмовився Чуб. Не пригадаю зараз, із якого приводу, та значення мало інше: за старшого лишався тимчасово чотовий Остап. І це для нас, дівчат, не міняло зовсім нічого. Уже на третій день відсутності Мамаєва сталася незначна на перший погляд подія. Саме вона привела до наслідків, яких ніхто передбачити тоді був не годен.

Софія раптом лишила свою роботу, збігала в землянку, там на швидку руку причепурилася й поквапилася в бік командирського бункера. Уже всі дівчата знали про її намір побратися з Кленом. Тому ми презирнулися цікаво й багатозначно: невже мають дозвіл, невже ось-ось рихтуємо весілля. Проте Софія, коли повернулася, була дуже серйозною. І не мала вигляду щасливої нареченої.

– Іду в ніч на завдання, – заскочила нас. – Клен веде рій, підемо разом. Остап дозволив. При мені зараз сказав: під свою відповідальність.

– І зброю дадуть? – Нічого дурнішого я й спитати не могла.

– Може, й дадуть, – кивнула Софія. – Ідемо на переїзд залізничний, де мій стрийко служить. Зі мною простіше на контакт піде. Нині ж знаєте, як люди одне одному довіряють.

– А пощо їм твій дядько? – спитала я.

– Не маю права нічого більше казати. – Софія гойднула головою. – Без того забагато вже знаєте.

Кому як, а мені в той момент Улянки стало шкода. Вона ж від початку воювати рвалася. Не дарма її Червоний весь час *бойовою* дражнив. А тут бач, Софії важливу справу довірили. За неї *наречений* клопотав і поручився. Саме таким мені тоді все здавалося.

Вийшли вони, як упали сутінки. Софія не дуже-то й прощалася. Просто махнула рукою, усміхнулася та зникла в темряві. Ми ж сльози не зронили.

Не відали, що більше її живою не побачимо.

Наступного дня в таборі раптом почалася якась буча. Ми ще нічого не знали, але вже відчували тривогу. Просто з повітря прийшла, наситила раптом усе довкіл, таке трапляється. Уляна серед нас найбільш усюдисуща. Тож знайшла привід, подалася до чоловічого гурту й повернулася з посірілим лицем та сумними новинами.

– Клен у засідку втрапив. Троє з усього рою повернулося, з ним разом.

– І Софія?

– Та отож. – Уляна ще більше спала з лица. – Через неї все й сталося.

– Що – через неї?

– Засідка, – пояснила Уляна терпляче. – Вони дійшли до залізниці. Софія дядька знайшла, ніби все вдалося. Але він у розмові бовкнув: її тітка Поля з малим із Вербичного перебралися на Старий Хутір. Ляхи громили хати тих, хто втік тоді з полону. Наші хати, дівчата.

Отепер на наші лица стало лячно дивитися.

– І як...

– Не знаю, – перервала Уляна. – Нічого не знаю про те більше. Але Старий Хутір лежав там не дуже далеко. Зробили гак невеличкий і прийшли. Софія попросила Клена, аби вони дорогою назад туди завернули. Така нагода рідних навідати, гріх не скористатися. Клен дозволив, його довго вмовляти не довелося. А на хуторі стояли німці. І поруч теж. Хлопці насилу прорвалися.

– З Софійкою – що?

– Та не знаю я! – зірвалася Уляна раптом на крик. – Ніхто не знає! Клен їй першій велів бігти далі в ліс! Вона не хотіла, вчепилася в нього! Через неї й хлопці затрималися! Поки Клен гнав її геть, німаки кільце закрили!

– То вона жива?

– Мертвою не бачили. – Уляна знову заговорила тихо. – Чула, Остап арештував Клена. Та наче вже випустив.

– За що арештував?

– Не ясно хіба? Порушив наказ, не відразу в табір усіх повів. Пішов назустріч Софії – наскочили на засідку, людей утратили. А випустив, бо сам же Остап дозволив Кленові взяти із собою Софію. Теж завинив, виходить.

– Хто ж міг подумати...

– Треба думати, треба! – Уляна перейшла на голосний запальний шепіт. – Хіба ми тут мало наслухалися, як жінки всім та всьому стають на заваді? Ми обтяжуємо, через нас чоловіки пильність утрачають, хлопці ось гинуть. Ніхто нічого лихого не хотів, а бачте, скільки лиха накоїли.

Довго ще потім говорили з дівчатами про все.

Мали надію – вижила Софія, удалося втекти попри все.

Повернеться, то матиме клопіт, ми разом із нею, ще й Кленові перепаде, не кажучи про Червоного. От же ж наробили, самі того не бажаючи.

Скоро дізналися: жива Софія.

Але грішне потому майнуло: краще б померла, прости, Господи.

Два дні по тому Данило Червоний сам прийшов.

Чомусь уважав Улянку старшою серед нашого дівчачого гурту. Через неї звелів зібратися біля землянки, усі справи облишити. Чекали якоїсь виховної промови. Але Червоний мовчки розстебнув планшет, витягнув кілька складених навпіл білих папірців, простягнув Улянці всі.

– Дивіться.

Розгорнула я аркуш, який мені дали, – і зойкнула, ледве не впустивши.

Це була друкована листівка. З неї усміхалася Софія, на ній – вишита сорочка, волосся дбайливо заплетене, тримає букетик польових квітів. Стояла вона між двома чоловіками. Один – офіцер, другий – солдат із автоматом. Обоє вбрані у форму Червоної Армії. Солдатик молоденький, дуже серйозний, для чогось брови насупив. Мабуть, вважав, що так він здається войовничішим. Офіцер – кремезний, ніс-картоплина, усміхається фотографу на весь рот.

– Читайте хтось уголос, – почувла, наче крізь пелену туману.

Уляна безбарвно *проговорила* текст:

– Цю українську дівчину врятували з німецького рабства червоні партизани. Тільки Червона Армія може визволити українців від фашистів. Підтримуйте Червону Армію. Повертайте законну владу. Смерть фашистським окупантам.

Дочитавши, підняла вологі очі на Данила, не спитала – сказала, проте без звичної впевненості:

– Неправда. Це ж неправда, друже Остапе.

– Оце – брехня? – Червоний тицьнув у середину листівки, просто в Софіїне лице, прориваючи нігтем дірку. – Брехня? Вона не стає до знимки з москалями?

– Друже Остапе, то чоловіки в чужій формі... – Уляна, здається, говорила до себе.

– Навмисне вдягнули, аби зробити фото? Кого ти дуриш? Кого ми всі хочемо надурити? Себе самих? – Він роздер листівку навпіл, кинув клапті в різні боки. – Дівчину, яку німці замалим не вивезли в рабство, урятували совіцькі партизани! Зникла вона два дні тому! Швидко

прокрутили все, заскоро надрукували! І вона погодилася! Хіба не видно – Софія з ними заодно діє!

– Її могли обдурити, – стояла на своєму Уляна.

– Як обдурити? Про що ми говоримо? Вона ж усміхається, хіба не видно! Охоче стоїть між москалями в формі, обіймає їх! Добре надурили! А оце – як вам? Селами розкидають.

Червоний витягнув цього разу один складений папірець. Розгорнув, показав. Тут жодних фото, лиш друковані речення:

«Українці! Ви питаєте, чому німецькі солдати палять українські хати? А ми питаємо: чому агенти Москви, які створили повстанчу армію, стріляють у німецьких солдатів? Німецька армія визволила вас із ярма жидівського більшовизму. Не підтримуйте тих, хто сидить у лісах і називає себе борцями за Україну».

– Листівка німцями зроблена, – пояснив Данило. – Вони називають нас агентами Москви, котрі навмисне провокують німців на акти пацифікації в селах. Себе – справжніми визволителями від совітів та комунії. Тож селяни не мають нам допомагати. Адже це значить провокувати й діяти Москві на руку. А москалі, своєю чергою, називають себе єдиними визволителями від рабства, лиш іншого, німецького. Навіть роблять ось такі знімки. Гарна наочна агітація. Наша армія заважає всім. Ми – кістка в кожному чужому горлі. Тільки як ми можемо довести це людям на ділі, коли маємо ось таке? – Він укотре тицьнув на листівку з усміхненою Софією. – Дівчата, зараз я казатиму важливу для вас річ. Після такого кожну, хто мав близький контакт із нею, почнуть жорстко перевіряти. Тих, хто не мав близьких контактів, не вів жодних розмов, – теж. Не робитиму секрету з того, як усе сталося. Софія Левада могла навмисне втертися в довіру до друга Клена. Потому могла навмисне привести його рій у засідку, аби самій мати нагоду втекти.

– Неправда!

– Вирішувати не мені, – сказав Червоний. – Пояснив, як уже мислить наша СБ. Є вказівка, не офіційна, та все ж таки є: уважати всіх

дівчат, котрі хочуть іти в дієве підпілля, таємними інформаторами та внутрішніми агентами.

– Нас теж?

– Без винятку.

– Хіба ми навмисне, з доброї волі потрапили до відділу? Друже Остапе, нами всіма німці прикривалися! Ми могли лягти чи від ваших куль, чи від їхніх! Ми лишилися живі дивом!

– На війні див не буває, бойова, – відчеканив Данило. – Задля того, аби потрапити сюди, до відділу, лишитися живою під час нападу могла *тільки* Софія. Хіба я не казав тобі раніше, при нагоді: у вашому селі знають, хто саме влаштував ту засідку. Проникнути до Мамає чи підібратися до Остапа – то на вагу золота. Можна розміняти багато життів.

Уляна нервово поправила блузку на грудях.

– Друже Остапе... Ти... ти зараз сам віриш у те, що кажеш?

– Я змушений так говорити й вірити в подібне, – почувли ми відповідь. – Дуже добре знаю, що таке зрада, якою вона буває. На власній шкурі відчув, близьких людей утратив. Готовий повірити ще й не в таке. Таємні служби хитрющі, ми маємо бути такими самими. Або – дмухати на воду, як ось зараз. Тому готуйтеся до ретельних перевірок. Якщо є кому що сказати – не мовчіть. Можемо побалакати наодинці. Обіцяю почуте ні проти кого не використовувати. Навпаки, як треба – удар зроблю м'якшим.

– Нема нам нічого такого особливого сказати, – відбрила Уляна, озирнулася на нас. – Хтось хоче, дівчата? Раптом Софійка справді з кимось вела зрадницькі розмови.

Жодна з нас слова не зронила.

Червоний ще трохи постояв, відтак розвернувся й залишив нас у спокої.

Хоча... який там після всього того спокій.

Софія усміхається московським офіцерам, а винна в тому кожна з нас.

Не подобалося мені це. Лякало навіть.

Зникло відчуття безпеки довкола. Уже не бачила себе серед своїх.

Її привіз на возі кінь.

Ним ніхто не правив. Тварина сама знайшла дорогу додому – у Вербичне, звідки її перед тим забрали лісові хлопці. Так вони назвались Уляниному батькові, і Степан Волощук слухняно запряг коня й віддав нічним прибульцям. Вони сказали – їхній командир називається Остапом, тож краще підкоритися, бо за зраду покарає.

Про це Червоний потім, коли все сталося, розповів Уляні. Хоч інформувати дівчат про подібні справи – проти правил. Але ж кінь, як не крути, їхній. Данило мав дізнатися, чому хтось від його імені навідався саме до Волощуків, забрав коня. І ранком повернув, пустивши його до обійстя.

З понівеченим Софіїним тілом на мокрій від крові соломі, якою хазяїн перед тим застелив воза.

Я, звісно, не бачила – та могла собі уявити, як на розпачливий крик Волощука збіглися спершу сусіди, потім, підхопивши чутку, десятки селян з різних кінців. Дядько Степан не лишив воза в дворі. Узяв коня за повід і так повів через усе Вербичне, до майдану. Туди вже стягнувся люд, налякані старші жінки оточили *катафалк* щільним кільцем, зачали голосити. Наспіла поліція, та поляки не втручалися. Лиш дочекалися старости, він же й наважився витягнути з-під мертвої Софії, яку забили так, у вишитій сорочці, що на тому фото. Прочитав послання спершу про себе, потому – вголос.

Українська Повстанча Армія попереджає, як саме чинитиме зі зрадниками.

Поруч із писаною друкованими літерами листівкою знайшлася й інша – та сама, з якої ще жива Софія усміхалася в оточенні радянських вояків.

– Усе село гуде, – говорила нам Уляна. – Кажуть, бандерівці помстилися. Згадують Остапа. Налякані люди сильно. Хоч не знаю, чи можна вже більше настрашити.

– Ми теж нічого не знаємо, – зауважила я. – Що тут Остап ось недавно доводив? Усяка дівчина – зрадниця. Не робить, так планує, виношує ту зраду, наче дитину. Софія після тієї листівки вже мала смертний вирок. Хіба не так?

– Непросто все, – зітхнула Уляна.

– Для нас непросто! А для них – запросто! Далеко ходити не треба! Дівчина – вже ворожий агент! Як ми ще живі тут, Бог святий знає!

– Цить уже, Марічко! – гримнула Уляна. – Аби Софію знайшли, її б не страчували відразу. Є ще слідство й суд, це для Служби безпеки важливіше. Їм треба закон показати. Так матимуть повагу й довіру. Думаю, Софія потрапила до величезної провокації, дівчата. З цим розбиратимуться. Хоч Марічка й правду каже: без нас.

Того ж дня, тільки пізно ввечері, я наважилася таємно зустрітися з Чубом.

Дотепер ми найбільше, що собі дозволяли, – за руки трималися. Тут же він перший згріб в обійми, притиснув, аж дух перехопило й ребра хруснули. Поцілував спершу в кожную щоку, потім – уже в губи, дуже міцно. Не вправилася оговтатись, він уже відсторонив, стиснув за плечі, сказав, дивлячись просто в очі:

– Хай тебе зачепить хто. Відповідатиму, як треба.

– Невже погано все?

– Гірше навіть, ніж думаєш, Синичко. Ходять чутки, з округу до нас іде спеціальна група із СБ. Друг Клен уже не відкрутиться.

– Господи! Він до чого?!

– Потрібен винуватий. На ройового всіх собак повішають. Згадають, як опирався наказам Остапа, як дозволив собі мати романси з ворожою агенткою й через те втратив вояцьку дисципліну.

– Але ж Софія...

– Мертва вона, Синичко. Поховали в Вербичному, на краю цвинтаря. Слова на свій захист уже не скаже та й Клена не захистить. Якби й могла, не йняли б віри.

– Нам з тобою як бути, Іване?

– Поки як є, Синичко. Приготуйся багато говорити, ще більше – писати. Слідчі жили тягнутимуть, тільки ж ані ти, ані хтось із дівчат нічого не знали. Крім хіба того, що Софія з Кленом любилися. Ну, то й для хлопців не таємниця. Пройдете допити, перевірки. Думаю, потому заберуть вас із відділу подалі. Та й сам відділ поміняє місце постою, довго на одному місці небезпечно сидіти.

– Ми... – Я вже не стримувала сліз. – Нас... Нас розлучать, Іванку? Отак, накажуть – і розлучать?

– Ніколи так не буде, – заспокоїв Чуб. – Зараз, після всього, просити ще й мені дозвіл на одруження з тобою небезпечно. Гарантовано не матиму. Ще й тебе наражу на більші неприємності. Почекай поки.

– Ти пропонуєш... Отак, відразу...

– Чому відразу? – Він витер пучкою мою змокрілу щоку. – Хіба ми не з одного села? Хіба не знаємося, скільки живемо? Хіба я не поглядав на тебе, а ти хіба мене, поліцая, не обходила лазами-перелазами?

– Або не помічала. Або – дурна була, – схлипнула я.

– Нині мудрішаєш. Усі ми мудрішаємо.

Заспокоївши мене так, Чуб знову пригорнув, поцілував, і на тому побаченню кінець.

Хоч горе-біда довкола, долетіла тоді до землянки нашої, мов на крилах.

Уляна одна помітила мій стан. Кортіло запитати, побалакати, вона вже й рота відкрила – але передумала. Замість того обійняла коротко, по-дружньому, і вклалася спати. Я теж, і щось таке добре-добре наснилося тієї ночі.

А на ранок – нова гірка звістка.

Клен застрелився.

Тими днями я пережила першу й останню тоді ганьбу.

Ніколи раніше не дозволяла собі піддивлятися за іншими, підслуховувати потай чужі розмови. Згодом, уже по війні, доводилося так робити, бо вже вирішила вступити до Організації, хай запізно. Мусила виконувати різні завдання, часом слухала те, що для моїх вух не призначене. Але ж то вороги були, почуте від них часом ставало для підпілля дуже важливим.

Тут за своїми шпигувала.

Не брехатиму, що мимоволі. Угледіла – Червоний з Уляною потай до лісу подалися. От же ж, думаю, який. Щойно іншим забороняв, карою лякав, трибуналом. А сам туди ж. Улянї не дивуюся, вона колись майже призналася – має до Данила інтерес жіночий. Не договорила тоді до кінця, непевно звучало. І ось, маєте.

Сварила себе подумки, зневажала навіть.

І все одно кралася туди, куди вони йшли для всамітнення.

Пристроїлася в чагарнику. Принишкла, подих затамувала. Мовби скам'яніла чи на пеньок перетворилася.

– Кажі, – почувла Уляну.

– Заспокой дівчат. Знайди слова. Сама теж попустися. Не буде нічого, – заговорив Червоний.

– Ми вже не вороги? Нас ні в чому не підозрюють?

– Відбиватимуся я. Візьмуть під слідство. А може – й не візьмуть, друг Мамай має певний вплив. Його слухають і чують. Обійдеться дисциплінарним покаранням. Нікому не хочеться цю історію роздмухувати. Вона ж – як жарина в лісі: дмухай, дмухай – спалахне, пожежа почнеться, гасити треба.

– Поясни. Я не зовсім ще зрозуміла.

– Я говорив із Кленом, – почав Червоний після досить тривалої паузи. – Сам мене гукнув на розмову. Сказав відразу – жити не хоче. Не має бажання слухати, як ті, з СБ, тріпатимуть Софіїне ім'я. Він не вірить, що вона зрадила. Проте нікому нічого не доведе. Слідчі прийдуть не виправдовувати, а шукати винних. Повинні знайти й покарати. А винен у тому, що сталося, лише він сам.

– Ти так вирішив?

– Ні. Він так сказав.

– Чому? – Уляна запитала, і в мене замалим не вирвалося, аж долоню до губ притулила.

– Послухався Софію. Дозволив собі порушити наказ, завернути на Старий Хутір. Потім не вберіг її, хоч мусив би.

– Не знаю, Остапе, що там сталося насправді. Уявити ладна, але ж то все моя уява. Клен пояснив, як міг урятувати її? Мав можливості, якими знехтував, не використав?

– Уляно, – голос Червоного звучав рівно. – Нема, про що говорити. Не вернути Софію, як не оживе раптом Клен. Знаєш... Я міг заборонити йому. Навіть віддати наказ, взяли б його під арешт, роззброїли. Тільки бачила б ти його очі, Ляно. – Уперше почула, як нібито *залізний* чотовий звернувся до неї. – Він усе одно щось зробив би собі. Просив суворо не судити. Не його, Софію. Ми ж і справді не знаємо, хто зробив із нею таке. Самі здогади.

– Ти знав. – Я зі свого сховку чула Улянин відчай. – Знав. І рукою не ворухнув.

– Не маю права засуджувати Клена. Ти не можеш судити мене. Ми всі разом не будемо ні в чому винити Софію. Війна довкола, Уляно. Мусимо жити з цим. Бач, друг Клен не зміг. Вистрілив у себе годину по тому, як ми поговорили й розійшлися. Мовчатиму, але хтось мусив це почути. Той, кому я вірю.

– Мені віриш? Уже? Дотепер – ні?

Запала тиша. Мені здалося – навіть пташки замовкли, вітер затихнув, перестали дзижчати комарі, перервали свій переспів цикади.

– Не хочу опинитися на місці Клена, – почула нарешті. – Не маю... Ми всі не маємо права зараз ставити себе перед вибором.

– Який вибір, Остапе? Кохання чи війна? Ну, не бійся, скажи вголос це слово. Не мовчи про кохання, не треба, не треба.

Зараз Уляна почала збиватися на крик, і я злякалася – її міг почути ще хтось, крім мене. Вона теж зрозуміла, опанувала себе, далі говорила тихіше, але так само палко:

– Люди мають триматися одне одного. Як не заради життя й любові, то заради чого воювати, Остапе? Заради чого жити? Чекати, поки мир настане, і аж тоді? Але ж Клен із Софією хотіли жити тут і тепер. Вони не могли чекати. Розплющ очі ширше, глянь круг себе. Хоч на Марічку нашу й Чуба, невже не помічаєш?

Отут уже в мене всередині все кригою взялося. Невже погано ховаємося, невсе так видно все? Мовчала Улянка, могла б попередити, теж мені – колежанка.

– Добра з того не буде, – мовив Червоний. – Знав я замолоду хлопця одного. Теж жити хотів, любити. На цьому зіграли наші вороги. А я втратив друзів.

– Ось воно! Жінок у всьому винуватиш. Прокинься, Остапе..., Ні, Остап не прокинеться. Данило зможе, хіба ні? Даниле, прокинься, прошу тебе!

Знову запала тиша.

Але тепер у ній чулися якісь рухи та звуки.

Обережно виткнулася зі свого сховку.

Побачила дві постаті, близько одна до одної. Дуже близько, впритул.

І дуже обережно посунула назад, далі звідти.

Заважати обом не хотіла. І далі бути там, слухати й піддивлятися не мала права.

Три дні по тому, вже коли повернувся сотник Мамай і наспіли нарешті оті, зі Служби безпеки, нас усіх без попередження переправили в інше місце.

Повстанча армія вже поступово брала під свій контроль спершу окремі села, потім – цілі терени. На місцях проголошувалася вже наша влада, і жінки займали звільнені хутори й інші приміщення в тих-таки селах, де могли вільно, легально працювати на різних ділянках. Хто – в шевських майстернях, хто – на хазяйстві, котрихось навіть навчали поводитися з радіостанціями, призначали вчителювати, служити при друкарнях та розносити літературу. Я потроху освоювала все, а вже на початок осені сотня Мамає вибила поляків із Вербичного. Повернулася туди, до своїх, там же знову зустріла Чуба.

Він не зволікав – запитав дозвіл на одруження й несподівано швидко його дістав. Щоправда, вінчали не лише нас. Тоді практикували обряд відразу для кількох пар та й весілля відбували досить скромно. Не пили горілки, бо заборонено. Хіба молодятam давали по келиху вина.

Уже на той час дитину від Івана носила.

Біда прийшла з листопадом. Червона Армія вже повернула собі Київ, німцям не треба було в тилу до совіцьких партизанів ще й наших. Кинули на УПА гармати, танки й літаки, бомбили рясно. Одна така бомба накрила нашу хату. Як на лихо, уночі то було, коли всі спали. А я ж заміжня, з Чубом своїм була. Як почалося, він звелів мені лізти в пивницю. Сам автомат схопив, вибіг – і не повернувся. Знайшла його потім, зранку, в багнюці на сільському майдані. Коло церви, де нас вінчали.

Так за одну ніч усіх втратила – дитина під серцем лишилася.

Багато хат тоді розбомбили. Волощуки теж стояли на згарищі. Добре, хоч мали далеких родичів у Луцьку. Зібрали нехитрий скарб, який уберегли, завантажили на воза – того самого, на якому лежало колись Софійне тіло, й поїхали геть. Уляна до останнього впиралася. Я розуміла: не хотіла далеко від Червоного їхати, усе ж розтопила його серце, хай навіть вони й крилися Бог знає від кого. Та батько наполіг, ледь не силою доньку на воза посадив.

Добре – бо коли совіти повернулися, а я вже народила, не мала куди йти з немовлям. Тільки до Луцька, просити колежанку про допомогу. Старий Волощук там за совітів скоро прижився. Поставили його директором чайної, мене до роботи прилаштував – прибиральницею. Куток свій при закладі мала, крихітний. Жили з малим Іванком поруч із відрами й ганчірками.

А на початок сорок шостого року раптом пощастило.

Не знала нічого про нову тактику підпілля – займати різні посади в радянських органах влади, хай навіть дрібні. Уживатися глибоко, шукати можливостей Організації сприяти, а москалям – гидити. Вийшли на мене, порадили знайти привід, щоб звернутися в одну контору до тамтешнього рахівника. Наша людина, прилаштував через якісь зв'язки в дитячий садок, теж прибиральницею. Зате малий при мені, кімнату дали в гуртожитку, ще й годували якимось, пайок мала.

Трохи запізно дізналася: арештували Уляну. А вона ж активісткою стала, вступила в комсомол, займалася агітацією перед їхніми виборами. Звісно, мала таке завдання. Як попалася, на чому – ніхто не знав, та про всяк випадок усім, хоч трохи причетним до *наших* справ, наказали тимчасово згорнутися.

Не допомогло.

Якось навесні сорок сьомого прийшли до мене з НКВС. Знайшли примірник журналу «До зброї!»^[25] зі стосу, що залишали для передачі. Не втрималася, лишила почитати. Відразу сказала – не мій, підкинули. Не вірили, тримали в холодній із тиждень. Били, не без того. Але я витримала. Провина дрібна, та все одно – провина. Знайшлися ті, хто нагадав, кому слід, від кого в мене дитина. Скоренько приписали зв'язок із *бандитами*, прав на сина позбавили, Івасика забрали в дитячий будинок, адреси мені не лишили. Саму – в Середню Азію, на п'ять років, потім позбавлення прав і поселення.

Повернулася, як Сталін іздох.

Синочка відшукала, тільки він бачити мене не хотів. Накрутили проти мами-бандерівки. Переплакала, навіть хотіла щось зробити собі, як колись Клен. Та вчасно ту розмову згадала, підслухану. Улянчині слова тоді дуже в пригоді стали. Вирішила далі жити: аж ледве двадцять вісім виповнилось. Хоч після поневірянь табірних як не на бабу стару, то на старшу жінку подібна була напевне.

Іншої роботи, крім прибиральниці, усе одно не мала.

Та за деякий час зустріла такого, як сама, колишнього в'язня. Реабілітували, навіть інженером працювати дозволили, з техніки безпеки на хімічному заводі. Шкідливе виробництво, саме для таких, як ми. Допоміг чоловік на курси влаштуватися, так до пенсії працювала на дивній посаді – *спеціаліст*. Із чого спеціаліст, який – піди ту владу розбери.

Не чула нічого ані про Уляну, ані про Червоного.

Небезпечно було цікавитись. Та й чоловіка підвести могла, дітей, народила йому аж трійко.

Довго так тягнулося. Думала, помру, й не зміниться нічого. Аж раптом закрутилося довкола, спершу Рух зачався, потому – перестав існувати Радянський Союз, і дочекалися. Я вже пенсію мала, чоловік раніше помер від набутих у таборі хвороб, діти розлетілися. І ось одного разу приходять до мене люди, увічливі такі, й кажуть: відкриваються архіви, потроху з'являється доступ до раніше закритих документів. Дослідники вони, історики. Знайшли справу, яку колись давно вела СБ ОУН. Не одну, але до мене постукалися, бо серед паперів, що вони вивчали, впливло моє прізвище. Там більше було, тільки ж померли всі. Хто раніше, в таборах, хто пізніше, як чоловік мій, уже на волі.

Мене згадували лише принагідно.

Та вони хоч якихось живих свідків шукали.

Й дізналася я нарешті, через півсотні років, як воно все було тоді із Софійкою Левадою.

Виявляється, на НКВС працював Степан Волощук, батько Улянчин. Ось звідки стало відомо, що саме боївка Остапа тоді поблизу Вербичного діяла. Червоний ще з його донькою романсів не мав. Але ж дядька Степана до того всі образили, крім комуністів. Поляки млин забрали, німці теж. А совіти – з усією повагою, зробили Волощука маленьким начальством. Виявляється, небагато людині треба. Тому й тримав дулю в кишені, коли в селі певний час керував український староста. Не поважали його, бачте. Тож, коли хлопці всі разом повернули зброю проти німців і пішли в ліси, не мав старий Волощук на кого покластися, окрім московської партизанки.

Дізнався, що на Остапа полюють окремо.

Почув краєм вуха, нібито він один із командирів відділу, який стоїть в околицях.

Знайшов нагоду, бовкнув москалям, які вже з ним у контакті були.

А ті пустили чутку далі, німців на Червового нацькували та й ляхів не оминули.

Ніби до Софійки все те стосунку не мало. Проте радянська партизанка вже в окрузі від травня шурувала. Були перевдягнені в строї наших вояків. Ще й справжніх українців залучили, для повної гарантії. Мали завдання шкодити людям від імені Остапа. На них Софія й наскочила випадково, коли тікала зі Старого Хутора.

Якого дідька вони там робили – неважливо. Страшно те, що Софії голову задурили. Змусили правдами й неправдами те прокляте фото зробити. Потім прийшли до Волощука по коня, нічого не пояснювали. Той усе зрозумів, коли запряжений кінь із трупом Софійчиним на возі назад повернувся. Їм конче треба було, аби хтось свій провокацію підтримав. Дядько Степан погодився, роздмухав, як має бути.

Не знаю, чи дали йому за те медаль. Зате зрозуміла, хай запізно, на старості літ: здурів Волощук остаточно після Улянчиної смерті. Він же, паскуда, думав: викаже Червоного, котрий, виявляється, фактично зятем йому був на той час, і доньку звільнять. Усі звинувачення знімуть. Та де, замордували в луцькій тюрмі. З глузду потому з'їхав чоловік. Не прокляв доньчиних катів та вбивць. Навпаки – почав клепати на всіх, хто з Уляною бодай найменший контакт мав. Він доньку втратив, так хай інші теж втрачають. Отак і я під той молох потрапила, бо ж з одного села, колежанками були, ще й від бандерівця дитину маю.

Підписав зізнання Степан Волощук особисто.

Надруковане на машинці німецькій, на сірому папері, густими рядками, в один інтервал. Мабуть, вирахували його в СБ, захопили, що робили з ним – краще не знати. І зізнався чоловік. Розкався чи ні – не скажу. Доля також невідома. Здогадуюсь, не живуть після такого. Де похований... Ні, знати не хочу.

Щось я забула, а ви не спитали.

Ага.

Лук'ян Онищук, так друга Клена насправді звали.

Фрагмент третій Степан Круглов

Райхскомісаріат Україна. Генеральна округа

Волинь-Поділля Липень 1943 року

Улітку тисяча дев'ятсот сорок третього року Ставка^[26] готувала план контрнаступу на всій лінії фронту.

Частиною стратегічного плану була дестабілізація ворога в тилу. Дуже важливо контролювати залізницю, бо нею на фронт перевозилися техніка й продовольство. Основним постачальником харчів для німецької армії були українські села, які німецька адміністрація обклала непомерним військовим податком, а загалом – грабувала. До того часу люди вже не мали жодних ілюзій стосовно нового німецького порядку. Адже спочатку, у перші місяці окупації, німці спільно з їхніми посіпаками, українськими буржуазними націоналістами й зрадниками-білогвардійцями обіцяли радянським людям чимало земних благ. Але дуже скоро фашисти та їхні прислужники показали своє справжнє обличчя. Лихо не без добра: наляканий німецьким терором та озлоблений на окупантів український народ охоче допомагав справжнім визволителям – Червоній Армії, зокрема – нашим партизанам у тилу.

З весни того року почалася поступова й послідовна боротьба за контроль над лісами, особливо – на Заході України. На тій території розташовувалося чимало стратегічних об'єктів вермахту. У тому числі – поклади нафти й вугілля, великі залізничні вузли в Ковелі, Здолбунові, Сарнах, Тернополі, Львові. Перекрити ці артерії означало знекровити ворога під час великої наступальної операції й наблизити нашу перемогу. Не маючи значних військових формувань у тилу, керівництво Ставки не могло розпочати велику й успішну операцію.

Для її забезпечення в глибокий тил, передусім на Волинь та Полісся, переміщалися партизанські загони, які ставали з'єднаннями. Узявши під контроль певну лісову територію, партизани будували аеродроми, здатні прийняти транспортні літаки, вирубували широкі дороги і, що дуже важливо, займалися агітацією серед місцевого сільського населення. Це був один із ефективних методів зменшення впливу бандерівської націоналістичної пропаганди.

Націоналістичні банди становили для нас серйозну проблему. Їхні сотні та курені формувалися з тамтешніх мешканців, котрі дуже добре орієнтувалися на місцевості. Що дозволяло в багатьох ситуаціях діяти на випередження й попервах витіснити партизанів із обладнаних баз. У

деяких випадках бандерівці, об'єднавши зусилля, могли змусити наших партизанів відступити майже до лінії фронту. Або, що траплялося частіше, вони відходили на територію окупованої Білорусії, дбаючи про збереження людей.

Бандити чітко дотримувалися пунктів своєї пропаганди. Її головна думка полягала в такому: українські буржуазні націоналісти ведуть боротьбу за незалежність України. Подібними брехливими гаслами бандерівцям удалося затуманити чималу кількість місцевого населення. Їм довіряли більше, ніж радянським партизанам. Бандити вправно використовували ту обставину, що вони – місцеві, отже – їм повірять та не стануть підтримувати партизанів. Також закликали не співпрацювати з ними під страхом смерті. Подібне залякування звучало показово та красномовно.

Погрози означали початок агонії бандерівського руху, невпевненість бандитів у собі та силі переконань. Аби населення справді сприймало їхні гасла за чисту монету, лякати людей не було б потреби. Проте націоналісти бачили: місцеві в них розчаровуються щодалі сильніше. Відповідно починають бажати чимшвидшого повернення справжньої, справедливої, істинно народної радянської влади. Тим більше, що з нашого боку поширювалася правдива інформація: СРСР стоїть за незалежну, демократичну Україну як окрему республіку, котра має свої національні органи влади та, що важливо, дбає про розвиток мови й культури. Свідчення тому – листівки, газети та інші агітаційні матеріали, котрі наше підпілля поширювало містами й селами. Усі вони друкувалися українською мовою, а в текстах цитувалися видатні національні поети Тарас Шевченко та Іван Франко – адже вони закликали боротися з панамі й розривати кайдани.

Відчуваючи безсилість, бандити щодалі частіше починали вдаватися до відкритого терору. Вони вривалися в села, грабували їх, публічно страчували активістів, котрих підозрювали в співпраці з радянським військом чи просто симпатії до партизанів. Здебільшого підозри не мали під собою підстав, бандерівці карали перших-ліпших, аби решта не наважувалися надавати нашим партизанам будь-яку підтримку. Терор, на жаль, приносив плоди: закріпитися у волинських лісах і діяти без підтримки місцевого люду ми не могли повною мірою.

Водночас народні месники зіткнулися з іншими труднощами, яких завдавали націоналістичні банди. А саме: вони теж потребували зброї й продовольства навіть більше, ніж ми. Адже партизанські загони все ж таки постачалися з Великої землі. Бандерівці не мали таких можливостей. Тож їхні залоги відтісняли нас від транспортних шляхів, передусім – залізничних. Здавалося, що бандити змагалися, хто раніше пустить під укіс ешелон чи атакує конвой із продовольством.

Але тим самим лісові бандити викопали собі величезну яму. Донедавна ці німецькі посіпаки дотримувалися зі своїми господарями певного нейтралітету. Бандерівці мали вигоду з того, що передавали фашистам інформацію про виявлені партизанські бази. І далі чекали, хто з нас кого переможе. Подібна тактика давала їм перевагу до певного часу – поки не почалися згадані вже напади на німецькі поїзди, склади та конвої. Спроба подати акції партизанськими не вдалася: окупанти швидко зрозуміли, звідки ноги ростуть, і почали відповідати на кожную таку дію каральними операціями. Найлегше в таких випадках – напасти на села, котрі контролювалися бандитами.

Страждали, як завжди, мирні мешканці: жінки, діти, старі.

Та населення після кожної подібної операції просякало ще більшою ненавистю до бандерівців, своїх так званих захисників, котрі ставали винуватцями їхніх бід та втрат.

Це давало нашим партизанам додаткові переваги передусім у пропагандистській роботі.

У той час я служив у четвертому управлінні НКДБ^[27] і вже мав досвід оперативної роботи, яку поєднував із політичною, тобто – роз'яснювальною. Тож мене включили до групи, якою керував Павло Суворов. Йому особисто вдалося організувати й провести в ворожому тилу кілька успішних розвідувальних та диверсійних акцій. Зокрема, він особисто ліквідував начальника відділення гестапо в Дубні й Кременці. А також викрав начальника німецького оперативного штабу, спланувавши операцію й підгадавши, коли той поїде на нараду на власному автомобілі в супроводі невеликої кількості охорони: не хотів привертати увагу. Тепер товариш Суворов дістав завдання, котре я, комісар його бойової групи, з погляду власного досвіду вважав складнішим за попередні.

Уже почався рейд великих партизанських з'єднань Ковпака й Федорова вглиб Західної України. Мета – не лише згаданий вище

контроль над лісами, а передусім – дестабілізація видобутку бориславської нафти й кристинопільського^[28] вугілля. І разом демонстрація всім зрадникам: радянська влада – «штука міцна», неодмінно сюди повернеться. В одного Сидора Ковпака вистачало сил, аби пробити шлях, змітаючи передбачуваний опір націоналістичних банд артилерією. Але особливість ситуації полягала в тому, щоб не привертати увагу німців до рейду тилами так довго, наскільки можливо. Активні бойові дії, нав'язані бандерівцями, ставили виконання цього завдання під загрозу. Партизани могли дати бій і регулярним німецьким частинам, відтягуючи на себе сили зі Східного фронту. Проте навіть кілька тисяч підготованих бійців, котрі формували особовий склад партизанських з'єднань, за таких умов могли вичерпати ресурси швидше, ніж треба.

Ось чому перехід до активних бойових дій із німцями в тилу вимагали максимально відтягувати.

Що значило – не драгувати їх, рейдувати тихо.

Втручання націоналістичних банд ставило рейд під загрозу викриття. Тож Павло Суворов одночасно з командирами подібних груп на інших територіях дістав завдання вступати в переговори з бандерівцями. І робити все можливе, а то й неможливе, домовляючись про нейтралітет, хай на дуже короткий час.

Мета – створити умови, щоб основні партизанські сили без боїв пройшли в певний час певною територією.

Нашим головним противником став бандерівський командир на прізвисько Остап.

***Примітка Кліма Рогозного.** Збірка оповідань Степана Круглова вийшла в серії «Бібліотечка військових пригод» у 1952 році. Її зміст цілком відповідає вимогам того часу, але й надалі, після смерті Сталіна, акценти не помінялися. Проте загалом цілі й завдання радянських диверсійних груп викладені правильно. Інша річ, автор як кадровий на той час офіцер МДБ із цілком зрозумілих причин не називає багато речей своїми іменами, а деякі факти просто замовчує. Наприклад, той, що радянські партизани на території Західної України, у нашому випадку – Волині, діяли спільно з польськими загонами самооборони й координували дії з частинами Армії Крайової. Об'єднання було ситуативним, і навіть при тому частина польських*

загонів далі діяла спільно з німцями. Спільним у цьому випадку було те, що кожна ворожа сторона задіювала поляків у боротьбі з українським повстанцями й, беручи ширше, з українським населенням. Це влаштовувало як радянське, так і німецьке командування. Послаблення УПА й залякування місцевого українського населення – мета обох сторін. Українські збройні формування стояли кісткою в горлі для всіх окупаційних режимів, хай вони при тому воювали між собою.

Інше явище, про яке мовчить товариш Круглов, – терор. Тобто він згадує його, проте перекладає провину винятково на відділи УПА. Натомість розбійницькі напади на українські села, які мали на меті грабунки, насильство та масові вбивства – тактика насамперед радянських партизанів. Існував наказ керівника Українського штабу партизанського руху Тимофія Строкача, відданий 22 квітня 1943 року, згідно з яким за кожного вбитого червоного партизана у відповідь треба ліквідувати п'ятнадцять «бандитів». Тим самим фактично узаконювався більшовицький терор у німецькому тилу, жертвами якого ставали не так вояки УПА, як мирні мешканці, котрі підтримували повстанський рух. Досить було доносу партизанського інформатора, часто – брехливого, аби «народні месники» провели акцію відплати. Згодом командири партизанських та розвідувально-диверсійних груп дістали завдання ліквідувати передусім командирів УПА, а рядових вояків по змозі переагитовувати, деморалізовувати, перетягувати на свій бік, відділи ж роззброювати при нагоді.

Нарешті, саме радянські партизани, а особливо – диверсійні групи, у складі однієї з яких був Степан Круглов, провокували німців на каральні операції. Майже після кожної акції диверсанти намагалися лишати сліди, котрі б указували на причетність упівців. Оскільки далеко в лісі німецькі війська заходити не ризикували, під пацифікації потрапляли довколишні села. Бо, за логікою, там, де мешкають українці, – там підтримка УПА досить висока. Селяни ж так само були навмисне хибно інформовані про причини приходу карателів. Таким чином, у спогадах офіцера НКДБ злочинна для українців сутність радянських партизанських загонів приховується. А міф про героїчні подвиги «народних месників» лишається живучим і дотепер.

Хочеш перемогти ворога – вивчи його нутро.

Дізнайся, хто він, звідки. Чим живе, чим дихає, що любить, які вразливі місця має. Навіть найлютіший бандит – людина з плоті й крові, тож має не лише чесноти, а й вади та слабкості. Саме таким підходом славився мій командир, капітан держбезпеки Павло Суворов. Вистежити й викрасти начальника оперативного штабу вдалося, бо біля нього був завербований підпіллям агент. Точніше – жінка, яка за завданням Суворова змогла стати коханкою німецького офіцера. І досить швидко дізналася про його звички, що й дозволило домогтися потрібного результату.

Примітка Кліма Рогозного. Мені вдалося дещо дізнатися про той випадок. Справді, капітан Суворов викрав начальника німецького оперативного штабу. Проте Кружлов ніде не вказує – під час нападу на його машину офіцера було тяжко поранено, причому – самим командиром групи. Він помер по дорозі на базу. Жінка-агент, про яку він теж згадує, була кинута своїми ж напризволяще, її використали, потому втратили всякий інтерес. Гестапо досить швидко встановило причетність коханки до нападу, жінку арештували й закатували.

До виходу на завдання Суворов готувався ретельно. Він ще в Москві мусив знати, який противник на нього чекає. На той час уже вдалося створити розгалужену мережу комуністичного підпілля. Агентурою керував партизанський загін «Бий ворога!», розташований на базі в лісах у районі між Турійськом і Ковелем. Їй поставили завдання – дізнатися, чия саме банда намагається тримати територію, яка цікавить нас, під своїм контролем. За якийсь час доповіли: летючий загін такого собі Остапа.

Виявляється, персона ця досить відома. Прізвисько, або, як шляхетно називали його бандерівці, *псевдо* вже фігурувало в різний час у різних зведеннях. До честі Суворова, він зробив запит у наші архіви, які стосувалися не останнього, а давнішого часу. Я сумнівався в позитивному результаті, та згодом визнав помилку. Згадку про Остапа знайшли в документах управління НКВС по Кременецькому повіту,

датованих вереснем 1939 року. Свою підривну діяльність він почав уже тоді й показово: так званий Остап мав трохи більше, ніж двадцять років.

– Молодий, та ранній, – сказав я тоді Суворову.

– Помилочка, товаришу комісар, – відповів той. – Не ранній. Затятий, бо ідейний. Чи навпаки – ідейний, тому й затятий. Із юних літ такий, не перекуєш. Знищити – єдиний вихід.

– То, може, є в тому смисл? Усе ж краще, ніж виходити з таким на переговори. Погортав доповідну записку, де все про нього зібрали докупи. Нейтралітету з цим бандитом не вийде, марно сподіватись.

– І знову правда не твоя, – заперечив командир. – Прочитав уважно, головного не зачепив. Не звернув уваги: цей Остап керує не великим загonom, а невеличкою мобільною боївкою. Різницю вловлюєш?

– Поки не дуже.

– Пояснюю. Я зробив запит на отримання оперативних зведень, і гаврилівська розвідка все зібрала й передала. – Прізвище командира загону «Бий ворога!» було Гаврилов. – Протягом останнього місяця ось тут, тут, тут, тут і тут, – показав він намальовані точки на карті місцевості, – мали місце збройні сутички партизанських груп із бандерівцями. Дві з атакованих груп були нечисленні, проте оснащені великою кількістю вибухівки.

– Підривники.

– Так точно. Бійці ліквідовані, динаміт потрапив до рук ворога. В обох випадках деяким партизанам дивом пощастило вижити. За їхніми свідченнями, діяла та сама бандерівська боївка. Командира називали *другом* Остапом. В інших випадках той самий Остап відбив партизанські обози. Нарешті, десять днів тому група, відряджена Гавриловим до села Радовичі по продовольство, потрапила в засідку й змушена була відступити. Село на півтори доби перейшло під владу бандитів, лише з третьої спроби їх вдалося викурити. Наші багатьох утратили, бо бандерівці добре озброєні.

– Німці підкидають, не інакше.

– Я теж так думаю. Хоч кажуть – їм кулемети й міномети постачають англійці через Туреччину. Та яка різниця! – Капітан закурив. – Цікаво інше. В усіх випадках очевидно: мобільна група швидше переміщається, добре поінформована та з'являється на шляху

наших розвідувальних і диверсійних загонів. Із цього висновок: мета Остапа – полювання на партизанські групи. Ось чому переговори про нейтралітет можливі й навіть мають шанс на успіх.

– Усе одно не розумію, товаришу капітан.

– Кілька сотень бійців, навіть більше бери – тисяча багнетів, боївці Остапа не суперник. Він клює, мов шуліка, маленькі групи. Наслідки будуть плачевні для нього насамперед, якщо полізе битися чи стане огризатися.

– Аргумент, – трохи подумавши, погодився я. – Тільки ж самі кажете: ідейний. Може рогом упертися з принципу.

– Ну, ми теж із тобою, комісарє, мужчини принципіві, – усміхнувся Суворов.

У тих-таки вцілілих від тридцять дев'ятого року документах сплигло й справжнє ім'я Остапа. Звали його Данило Червоний, навчався спершу у Львові, потім недовго – в Кременці. Терористичну діяльність почав уже тоді, двічі тікав із тюрми, спершу польської, потім – уже нашої, доволі зухвало. Як збирався приборкувати такого Суворов, як планував домовлятися бодай про щось – тоді я уявлення не мав.

Але незабаром переконався: можна, якщо діяти правильно.

Хоч і не відразу вдалося, міцний горішок цей Данило Червоний.

На початку липня літак викинув нас над потрібним квадратом.

З десятиох членів групи Суворова тільки я один мав найменше стрибків із парашутом. До того часу в ворожий тил переправляли через лінію фронту. У таких випадках завжди боїшся: саме твій парашут не розкриється. Але все минуло добре, я навіть приземлився вдало. Зате наш радист, Вітя Боровських, вивихнув ногу, не встигнувши правильно згрупуватися. При тому, що саме в нього досвід нічних десантувань був чи не найбільшим. Довелося пововтузитися з ним, наклали шину з паличок, до табору Гаврилова докульгав.

На ранок – проблема. Лікар оглянув Вікторову ногу й поставив діагноз: перелом. Причому такий, що кістка стирчала, і як ми вночі не помітили. Нам для групи радист, мов повітря, потрібен. Довелося рекрутувати гаврилівського, і командир загону бурчав: залишили його без зв'язку. Та на війні – як на війні, так трапляється, ще й гірше буває.

Загін «Бий ворога!» закріпився тут, у лісі, від початку травня. Час від часу міняли дислокацію, та далеко від свого квадрата не відходили. Був ризик одного разу нарватися на німців, ще більше ризикували зустрітися з бандерівцями. Проте вихід із цієї території означав її тимчасову втрату, чого командування допустити не могло. Гаврилов зі своїми бійцями забезпечував перевалочну базу для груп, котрі мали діяти в стратегічному напрямку – Ковель і залізничний шлях. Крім того, за наперед розробленим та узгодженим у штабі планом, саме через цю місцевість незабаром мали пройти основні сили з'єднання Ковпака.

Усіх цікавила переправа.

Як переконалися гаврилівці, її щільно контролюють бандити. Задля утримання об'єкта навіть перекинули з інших ділянок додаткові «банд-сотні». Щоб вибити їх, треба починати серйозну військову операцію. Як уже зазначалося, великий бій неодмінно приверне увагу німців. А в Ковелі розташований потужний гарнізон, тож навіть якщо прорвемо оборону бандерівців – нас зустрінуть танки, транспортери й самоходні гармати.

Справді, складне завдання постало перед капітаном Суворовим.

І він досить швидко знайшов рішення.

Я читав кілька підручників із тактики. Вони відрізнялися хіба авторами та містили невеличкі розбіжності в окремих пунктах. Хоча насправді я б назвав їх такими, що доповнюють один одного, а не конфліктують. Але в питаннях вивчення можливостей ворога всі автори були єдині.

Для цього треба розітнути його оборону.

Інакше в таких випадках діяти не вийде, крім як викликати вогонь на себе.

Це завдання Павло Суворов окреслив найпершим.

За кілька днів наша група напала на залізницю. Метою були вагони з продовольством. Підпілля зібрало інформацію: в обід їх заганяють на запасну колію, уночі причеплять до великого состава й поженуть на фронт. Саме почалася знаменита битва на Курській дузі, потреби німецької армії зростали. Краще й безпечніше замінувати рейки в потрібному місці, але не ми одні полювали на вагони. Бандерівці вже контролювали зручні підходи до залізниці. Натомість до станції підступів не мали.

Група перевдягнулася в німецьку форму, яку заготували задалегідь. Підпілляники організували підпал складу з амуніцією й винесли потрібну кількість комплектів. У своєму розпорядженні ми мали німецький легковий автомобіль і криту вантажівку. Я в єфрейторському «костюмі» сів за кермо, Суворов в офіцерському – на пасажирське місце. Решта бійців улаштувалася у вантажівці, й наш невеличкий кортеж без перешкод пройшов усі пости. Документи ми теж мали при собі, підпілля забезпечувало чисті бланки. Непросто уявити собі подвиг людей, котрі, ризикуючи життям, викрадали їх із канцелярії. За паперами, Павло Суворов, який досконало володів німецькою, грав роль обер-лейтенанта інтендантської служби.

Нічого не могло зірвати нам завдання – принаймні так здавалося мені.

Хто б міг подумати, хто міг передбачити той один шанс із тисячі, що на станції ми проколемося саме через бездоганні документи нашого командира.

Суворов був єдиний, хто оперував справжніми, не зробленими на крадених бланках. Німецький офіцер, якому вони належали, потрапив у партизанську засідку за сто кілометрів звідси. Зазвичай посвідчення тримали в нагрудних кишенях. Їх заливало кров'ю, тож надалі

використанню вони не підлягали. Але цей офіцер чомусь тримав документ у портфелі, разом із діловими паперами. Лишалось акуратно переклеїти фотографію й трошки, як казав командир, почаклувати з контуром печатки.

Німець, якому Суворов назвався й простягнув посвідчення, знав його справжнього власника особисто.

Щойно він вибачився та рушив із документом у караульне приміщення, я зрозумів – щось не так. Павлові моя тривога передалася відразу. Він приготував парабелум і вийшов з машини. Це був сигнал: вийти назовні десь-інде, крім кінцевого пункту призначення, означало бойову готовність. Я підтягнув до себе автомат і не вимикав мотор, хоч перед тим офіцер із підкресленою ввічливістю попросив зробити так.

Німця підвела жага до дешевих ефектів.

Коли він повернувся в супроводі солдатів, що тримали зброю напоготові, замість одразу віддати наказ узяти нас, став у театральну позицію й заявив:

– Обер-лейтенант Юрген Хольц зник безвісти. Є підозра, що його викрали партизани.

Більше нічого не встиг: Суворов вистрілив, цілячись офіцеру в груди. Проте відстань була не такою близькою, ще й ускладнила темрява. Точніше, ліхтар, який освітлював територію – вести нічний бій всі з нашої групи навчені, але ж командир зараз став не дуже вдало, проти світла.

Офіцер відскочив, пальнув у стрибку.

Солдати кинулися до нас, стріляючи на ходу.

А я в той момент зірвав машину з місця, направляючи на автоматників і нагнувшись, аби уникнути куль, котрі горохом сипалися в лобове скло. Автомобіль урізався в кількох нападників, розкидаючи їх у різні боки. Німці сахнулися, сипонули врозтіч, перегруповуючись у русі. Та потрібні в бою секунди я все ж виграв: наші бійці вже залишили кузов, розтягнулися периметром і почали ближній бій.

Вантажівка протаранила складські ворота.

Сили на той момент були приблизно однакові. Ми та німці рівною мірою використали фактор несподіванки. Але щойно я з автоматом у руці вибрався з машини, до мене підбіг Суворов, тяжко дихаючи.

– Кислі справи, комісарє! – гаркнув він. – Повідомили про нас, не інакше. Хвилин десять маємо чистими, потім підмога набіжить!

– Відходимо?

– Ага, зараз! Штани підтягну! За мною!

Я озирнувся на поле битви. Офіцер лежав на землі, трохи далі – ще кілька німецьких солдатів. Не відразу розібрав, хто з них хто, всіх робила однаковою форма. Потім зціпив зуби, прикро стало: загинуло троє наших. Інші залягли й тримали оборону, вогнем відрізаючи німців від складських воріт. Навряд чи протримаються довго.

Суворов уже був біля колії.

Пожбури в вагони одна за одною три гранати.

Спалахнуло – більшого й не треба.

Тепер треба випередити погоню.

Уже коли, прикриті кулями наших бійців, повернулися до автомобіля, я побачив не лише розстріляне лобове скло, а й пробите переднє колесо. Далеко на такому не заїдеш. Не змовляючись, ми з Суворовим рвонули до вантажівки. Дуже вчасно: назустріч раптом вискочив німець, який намагався підібратися під її прикриттям непоміченим. Капітан опинився вже близько біля нього, й солдат розвернув автоматне дуло в його сторону. Я випередив на дуже коротку мить, зрізаючи ворога чергою. Він упав, я перестрибнув через нього, під градом куль заскочив у кабінку.

Запустив мотор, почав здавати назад.

– Усі в кузов! – кричав Суворов, але й без нього зрозуміло було, як діяти далі.

Під час відступу загинув ще один наш боєць – вчепився за край борта й так зависнув, розстріляний кулями в спину. Якийсь час тіло волочилося землею, потім упало. Уже напевне оголосили загальну тривогу, тож я тиснув на газ, йдучи на прорив.

Пощастило – вилетіли з містечка, проскочивши пост жандармерії на повному ході. Від переслідування відірвалися дивом. Почасті тому, що я відразу ж звернув із головного шосе, не розбираючи дороги. Потім ще довго кружляли незнайомою місцевістю, заплутуючись щодалі більше. Нарешті зупинилися, і Суворов витер спітніле чоло, видихнув, легенько хлопнув мене по коліну.

– Належить із мене, комісарє.

– Не зрозумів.

– Життя ти мені врятував сьогодні. Уважай, похресник я твій.

Я занадто втомився, аби якось відповідати. Мовчки потиснув йому руку, й далі всі, хто вибрався живим, зібралися біля вантажівки. Треба визначити, куди нас занесло, та шукати вихід до загону Гаврилова. Могло статися, ми заскочили на бандерівську територію. А після сутички, де ми втратили в підсумку п'ятьох людей, устрявати в новий бій не хотілося.

Нічого тієї ночі більше не сталося.

Визначилися на місцевості, кинули вантажівку в лісі, зробили марш-кидок і ранком, хай не раннім, дісталися до бази.

Зазнавши втрат, ми все ж виконали перший етап операції.

Лишалось дочекатися, коли німці почнуть діяти у відповідь. Через наперед підготовану агентуру була запущена інформація про причетність до нападу боївки Остапа. Потурбувалися назвати й найближче село, де підтримують бандитів. Тепер у дію вступав загін Гаврилова: треба вийти на позицію й зустріти німецьких карателів, котрих неодмінно вишлють помститися. Німці мали до Остапа свої рахунки й не могли знехтувати можливістю виставити їх.

Суворов, як завжди, розрахував усе точно.

Партизани дали карателям бій, змусили розвернутися назад, самі зайшли в село. Сам Гаврилов скликав людей на невеличкий мітинг, де виступив з промовою, наголосивши: це радянські партизани врятували їх, вони й надалі захищатимуть не лише від німецьких окупантів, а й від їхніх прислужників, буржуазних націоналістів. На той момент серед селян уже було кілька завербованих, і вони точно знали, хто з односельців контактує з бандерівцями.

Лишалось зробити так, щоб Данило Червоний, він же Остап, найближчим часом отримав запрошення Суворова для перемовин.

За кілька днів зв'язковий приніс звістку: бандерівці готові ввійти в контакт.

Примітка Кліма Рогозного. Описана Кругловим героїчна історія насправді має дуже мало спільного з реальністю. Поза сумнівом, акція диверсійної групи капітана Суворова проведена була. Але обрамлення цієї картини зовсім інше. Оперуючи зібраними з відкритих джерел фактами, готовий пояснити, як усе відбувалося насправді.

По-перше, Круглов не згадує, що сталося з його полеглими в бою товаришами. Він пише про втрати й сумує з цього приводу. Проте

командири подібних груп мали чіткий наказ не лишати на місці сутички живих, хай і тяжко поранених. За ідеальних умов, які траплялися вкрай рідко, їх витягували, аби потім добити, якщо довести до безпечного місця складно. Але здебільшого існувала негласна практика добивати поранених на місці. Ворог не повинен отримати «язика», котрого розговорить під тортурами. У мене нема доказів, що в тому бою з пораненими чинили саме так. Зрештою, усі п'ятеро, згадані Кругловим, справді могли загинути й Суворов мав тому підтвердження. Але про звичаї в диверсійних групах такого масштабу знати не зайве.

По-друге, партизани загону «Бий ворога!» не могли захищати село від карателів. Хоча б через те, що напад на залізницю Суворов організував з конкретною метою: спровокувати німців на каральну акцію у відповідь. Де Круглов не збрехав, так це в пункті, коли визнавав – диверсанти перевели стрілки на українських повстанців. Німці напевне пацифікували село, й ніхто їм не заважав. Потім там, цілком імовірно, з'явилися партизани й на пальцях пояснили наляканим згорьованим людям, хто винен у їхній біді.

Нарешті, «народні месники» загалом не відзначалися надмірним героїзмом. Вони мстилися хіба тому самому народові – за підтримку УПА чи за небажання підтримати партизанів. Наприклад, надавати їм продукти. Сьогодні є чимала кількість публікацій, автори яких розкривають справжні будні радянських партизанів. Найменше вони бажали виходити на бойові операції, це робили згадані вже не раз диверсійні групи. Натомість охочіше займалися грабунками й неприхованим бандитизмом, про що штаб партизанського руху в Москві почав отримувати повідомлення вже від початку 1943 року. Також партизани практикували мародерство, міняли награбовані цінності на зброю й навпаки – зброю на цінності. Хоча накази про боротьбу з цими явищами та кару винних видавалися регулярно й доходили до командирів загонів та з'єднань, на практиці покарання частіше діставалося за невиконання наказу старшого за званням, аніж за грабіж, насильство й звичайну бездіяльність. Окремо слід додати: для комуністів важливою була ситуативна співпраця з поляками проти УПА, тому польське населення від партизанського свавілля не страждало. Потерпали передусім українські селяни.

Переговори мали відбутися на світанку.

Місце зустрічі призначили бандити, й ми були там раніше. З нашого боку перемовником став, ясна річ, Суворов. Я мусив бути присутнім, третім узяли Сашка Зайцева, нашого мінера. Проте це не означало, що на небезпечну зустріч ми вирушили втрьох. Інші бійці групи вийшли на точку раніше, аби перевірити, чи нема засідки. Думаю, бандерівці діяли так само. Як вартові не наткнулися одні на одних, лишалося тільки здогадуватися. Але Суворов передбачив такий варіант, тож усі мали чіткий наказ: за будь-яких обставин першими у вогневий контакт не вступати.

У вказаний час ми вийшли на невеличку галявину. Не збрешу, сказавши: з того самого моменту почав відчувати недобрі погляди з усіх боків. Здавалося, сам ліс дивиться на нас, і зараз усе довкола оживе, дерева перетворяться на озброєних бандитів, які, порушивши всі домовленості, кинуться вбивати. Подібного раніше за собою не помічав. Навпаки, ліси любив із дитинства, у мене дід служив лісником ще за царя, потім – і батько. Шкільні канікули на заздрість одноліткам проводив між сосон та берез. Навіть зараз, коли ліси ставали театром бойових дій, почувався тут затишно й захищено. Але не в той момент.

Бандерівці виринули звідти, звідки їх не чекали.

Справді, немов матеріалізувалися з лісового повітря.

Їх теж прийшло троє, і Червоного я впізнав відразу. Навіть якби перед тим не вивчав архівні фотографії, усе одно на око визначив би старшого. Передусім за поставою: з усіх трьох тримався нахабніше, і то ще не почав говорити. Перше, на що я звернув увагу: зовнішність бандерівського командира не відповідала його рокам. За нашими даними, Остап мав двадцять дев'ять років, а здавалося – усі тридцять п'ять. Усе через мішки під очима, заросле густою бородою брудне лице, німецьку польову форму, яка висіла мішком. Ще погляд: злий, повний безмежної, лютої ненависті.

Примітка Кліма Рогозного. Тут зроблю важливе уточнення. Описуючи Данила Червоного, автор відверто пропагандистського твору не може робити це інакше, ніж малювати читачам дикого

лісового звіра-хижака. З чим можна легко погодитися, так це зі згадкою про мішки під очима. Чотовий Остап, як, без перебільшення, усі вояки-повстанці, смертельно втомився від щоденної, безперервної війни на три фронти. Можливостей нормально відпочити майже не було, та й умов для того упівці не завжди мали. Натомість зовнішній вигляд – суцільна брехня. Лісове життя, екстремальні умови й відсутність доступу навіть до елементарних медикаментів вимагала від вояків суворо дотримуватися особистої гігієни. Тому повстанці голилися та милися, ще й користувалися зубним порошком. Так само – одяг. За нехлюйство повстанці діставали дисциплінарні покарання, тож ходили по-військовому підтягнутими. Тим більше не могли прийти в затрапезному вигляді на переговори з ворогом. Вояки вбиралися в німецькі уніформи, але також – польські, радянські, угорські, чеські, часто використовували цивільний одяг. Але на Червоному міг бути однострій, пошитий у підпільній майстерні з домотканого полотна. Проте Степан Круглов вочевидь дуже хотів, аби повстанського командира уявили саме в німецькому мундирі. У чому автор точно не збрехав, так у тому, що Остап ненавидів його та інших своїх ворогів.

– Здравія бажаю! – Суворов, як того вимагав статут, козирнув.

Червоний, трохи подумавши, теж віддав честь. Руки один одному вони не тиснули.

– Командир особливого партизанського загону, капітан Червоної Армії Гаврилов, – назвався Павло.

Він не збирався казати бандитам, хто є насправді.

– Покладіть зброю, – промовив Червоний.

Суворов спокійно зняв із плеча автомат, опустив на траву. Ми із Сашком зробили те саме.

– П'ять кроків уперед, – почули новий наказ.

– Твої люди теж повинні...

– П'ять кроків уперед. – Бандерівець не збирався слухати нашого командира.

Павло переступив через автомати, підкорюючись. Ми наслідували його приклад. Бандерівці складати автомати навіть не думали.

– Непорядок, – сказав Суворов. – На переговорах парламентарі мусять мати рівні умови.

– Ми на своїй землі, – почули у відповідь. – Захищаємо її зі зброєю в руках.

– Я назвався, – нагадав Павло.

– Чотовий Української повстанчої армії Остап.

– Будемо знайомі ближче. Я вчився в Ленінграді, потім перевели в Москву. Але батьки родом із Харкова, там і я народився й жив до семи років. Це, – кивнув у мій бік, – наш комісар, товариш Баранов, – вигадав на ходу перше-ліпше прізвище. – Нехай він із-під Тамбова. Зате ось товариш, – показав на Сашка, йому навіть прізвища не придумав, – шахтар спадковий. Народився на Донбасі, місто Боково^[29], ти й не чув, мабуть.

– Не чув, – признався Червоний.

– Про Донбас хоча б чув? – Схоже, Суворов вирішив трохи познущатися з бандита.

– Чув.

– Скажеш, то не Україна?

– Україна, – відповів Червоний, трохи подумавши.

– Ну, а Харків, звідки я родом?

– Україна. – Тепер не думав.

– І тут Україна, – підсумував Павло, для певності тупнувши ногою.

– Виходить, у нас із тобою, чотовий Остапе, земля одна. І ми обоє маємо на неї право.

– Тільки з того боку, звідки ти, Україну вже давно захопили й упокорили голодом. Ти воюєш зі зброєю в руках за свого Сталіна. Ми над собою Сталіна не хочемо.

– А кого? Гітлера?

– Нікого. Наша земля, наша влада, наша держава.

– Так Червона Армія звільняє Україну від Гітлера. Хіба в нас не один ворог?

– Це не звільнення, коли сюди повертають Сталіна.

– Не спіши ти з висновками. Скорий який. Давай про спільних ворогів говорити.

– Сталін обіцяє ляхам повернути кордони, які були до війни. Заради того німців виганяємо, аби потім знову опинитися під поляками?

– То пропаганда. Не слухай. Подавляться поляки, повір мені.

– Ляхи з вами заодно. Як поясниш?

– Бо нам же треба мати тут союзників! Це нормально, коли війна! Чому ми не можемо знайти спільну мову проти спільного ж ворога? Тоді разом і полякам укажемо на місце!

– Разом воювати за совіцьку Україну?

– Але ж за Україну! Це важливіше!

Я слухав Суворова, й мене охопив сумнів: хто з нас комісар, хто політпрацівник і агітатор? Дотепер уявлення не мав про Павлові таланти отак підбирати ключики. Просто зараз, на моїх очах капітан ніби між іншим дуже вправно почав вербувати бандерівського командира. Чи мені здалося, чи Червоний потроху почав сумніватися в своїй правоті. Не відразу, там ще працювати й працювати. Але готовий був битися із Сашком Зайцевим об заклад: зерно сумніву Суворов уже посіяв. Якщо не в Остаповій голові, то в голові котрогось із його посіпак, вони ж теж уважно слухали розмову.

– Ми не воюємо за Сталіна, – промовив нарешті Червоний.

– Хіба не товариш Сталін у тридцять дев'ятому звільнив вас від польських панів?

– Звільнених не саджають у тюрми. Не катують, не страчують гуртом, не шлють у Сибір цілими родинами.

– З ворогами інакше не можна. Ви ж теж убиваєте ворогів.

– Коли так, для Сталіна ціла Україна – ворог. Бо таке з нами робили від Донбасу до Львова. І далі робитимуть, щойно совіцька влада вернеться. Якщо розмова про це, її більше не буде.

– Хочеш сказати, переговорам кінець?

– Ні, чому? – Зараз Червоний заговорив діловито. – Є наказ уникати бойових дій із совіцькою партизанкою, поки вона сама їх не провокує. Не всі його дотримуються. Хоча б через ваші провокації. Та все одно є змога домовитися, раз ми вже при тому.

– Давай домовлятися.

– Це можливо за умови повного складання зброї з вашого боку.

Від такого нахабства я не стримався – присвиснув. Сашко Зайцев реготнув, хай це й здалося недоречним. Суворов аж відступив, озирнувся на нас, знову глянув на Червоного.

– Не тобі умови висувати.

– Чому? – Питання прозвучало наївно, у той момент здалося: маємо справу з великою дитиною.

– Ставити умови – прерогатива сильного.

– Ми сильні.

– Ви вперті.

– Є трошки. – Червоний вишкірився, бо усмішкою назвати його гримасу я б не наважився.

– Я так розумію, з цим прийшли на переговори. Наперед знали результат. Для чого тоді?

– Подивитися й послухати. – Бандерівець загрозово поклав руку на автомат, і я напружився, адже їм заіграшки розстріляти беззбройних. – Я веду з тобою розмову, бо маю відповідний наказ. Та жодного бажання говорити далі, сьогодні й будь-коли, у мене нема. Продовжу в тому разі, якщо ти й твої люди зрозуміють, як вас усіх дурить ваша влада й ваш Сталін. Шляхів у вас потому два. Хто хоче – забирається геть і більше не потикається сюди. Інші можуть приєднатися до нашого війська. Ось за яких умов ми зможемо разом бити спільного ворога.

Я зрозумів свою помилку. Правильні слова Павла Суворова не доходили до отруєної свідомості бандерівця. Зараз він незграбно намагався використати зброю капітана, агітацію, проти нас самих. Номер не пройде. І з сумом мусив визнати: наша спроба домовитися з бандитами про перемир'я й виконати завдання теж провалилася.

Я отримав гарний урок.

Домовлятися з ворогом не можна за жодних обставин.

Його треба знищувати.

Після Остапової промови подальші перемовини втратили смисл. Бандити дозволили нам узяти зброю й дочекалися, поки наша трійця залишить галявину. Знову відчував між лопатками колючий погляд бандерівського командира. Чекав – стрілятимуть у спину, адже це люди без честі й совісті. Обійшлося. Напевне, вирішили хоча б один раз дотриматися якогось порядку. Червоного, мабуть, розпирало від власного благородства.

Знову помилився.

Знайшов кого назвати благородним.

Наступної ночі вони напали на наш табір.

Бандерівці підкралися тихцем, так чинять справжні лісові хижаки.

Спершу кидали гранати з різних боків, й це мало вигляд справжньої артилерійської підготовки. Партизани оговталися швидко й миттю кинулися в атаку. Народні месники завжди готові зустріти ворога. Знають про оманливість лісової тиші. Після першого гранатового залпу склалося враження – бандитів більше, вони переважають чисельно. Уже потім, коли почався ближній бій, у спалахах вогню я побачив: нападників навряд чи більше трьох десятків, наші сили переважали щонайменше вдвічі. Але на бандерівському боці грав фактор несподіванки. Поки партизани зайняли оборону, вороги встигли знищити чимало наших бійців, розстрілюючи людей упритул. Про чесний бій із націоналістами навіть мови не могло бути.

Примітка Кліма Rogozного. Автор має певний літературний талант, як усякий вправний пропагандист. Без таких талантів Степан Круглов не зміг би стати комісаром. Ідеологічна робота не лише в тоталітарних державах, але й у країнах із демократичним устроєм передбачає, що її суб'єкти володіють словом, своєю основною зброєю. Через те товариш Круглов не уникає розповіді про напад повстанців на базу радянських партизанів, називаючи військові дії «підступними». Серед іншого цей факт має драматургічне навантаження й цілком відповідає правилам написання літературного твору, призначеного для «Бібліотечки військових пригод». Проте Степан Круглов свідомо опускає момент, який пояснює згадану нам «підступність» повстанців. А пильні радянські редактори взагалі не зрозуміли, про що йдеться. Адже з подібними текстами в художніх редакціях працювали цивільні. Саме через те факт «підступного» нападу сумнівів не викликав. Ворог не може бути інакшим, окрім як підступним.

Насправді ж могло відбутися й напевне відбулося таке. Висновок роблю з публікацій, доступних у відкритих джерелах. Зокрема, коли йдеться про звичай радянських партизанів, зазначається: конкретні результати діяльності «народних месників» мусили б полягати у кількості знищених окупантів та пошкодженні об'єктів, котрі мали

для ворога стратегічне значення. Натомість партизани в рази частіше «воювали» з мирним населенням. Не лише виявляючи й послідовно знищуючи «націоналістичний елемент», а й банально грабуючи села. Наслідком таких дій було масштабне й систематичне пияцтво в загонах, участь у якому брали командири та комісари. Горілку доставляли на літаках із Великої землі серед іншого, про що керівництво просило в списках, надісланих до Українського штабу партизанського руху. Крім того, бійці конфісковували в селах самогон. А під час не частих «акцій відплати» передусім полювали на спирт, котрий завжди зберігався на військових базах та складах.

Свідченням небаченої пиятики серед радянських партизанів знайшлося місце навіть у повідомленнях учасників українського повстанського руху. У своїх донесеннях повстанські командири серед іншого відзначали факти, коли в п'яному вигляді партизани волали «смерть Гітлеру, смерть Сталіну». Нарешті, УШПР не раз проводив розслідування та виявляв: зловживання спиртом часто ставало причиною провалу важливих операцій та загибелі десятків бійців. З огляду на це, у загоні «Бий ворога!» тієї фатальної для нього ночі просто не була налагоджена охорона. Вартові, ймовірно, напилися, хай і не всі, та спали на постах. Тих же, хто не спав, забракло для того, аби вчасно попередити про появу повстанців.

Я бачив, як упав під кулями Вітя Боровських. Радист зі зламаною ногою не міг вправно пересуватися. Він заліг, прикриваючи відхід товаришів, відсікав бандерівців автоматним вогнем, поки його не зупинила чергова граната, що вилетіла з темряви. Сашко Зайцев на моїх очах зійшовся з міцним бандитом у рукопашному бою, та наскочив інший, ударив у спину, й донбаського хлопчину доби́ли по-звірячому. Посеред бою мені вже було складно розрізнити своїх та чужих, і стріляв я лише тоді, коли точно бачив: не помилюся, ворог переді мною.

Так розгледів Червоного – він вискочив навперейми.

Не знаю, чи впізнав він мене. Дотепер маю величезний сумнів, що бандерівський ватажок узагалі мене запам'ятав. Уздрівши, навів автомат, маючи намір знищити наступного ворога. Він випередив мене на мить, яка зазвичай ставала останньою й коштувала життя. Аж раптом збоку бахнув постріл, Червоний розвернувся, немов від

могутнього удару в плече, поточився й почав падати, тиснучи на спуск і стріляючи в зоряне небо.

Наступної миті до мене підбіг захеканий Суворов із пістолетом у правиці.

– Готовий! – гаркнув він. – За мною, комісарє!

Ще нічого не розуміючи, я виконав наказ і скоро зрозумів – ми йдемо на прорив. Партизани за час бою встигли перегрупуватися, спершу зайняли кругову оборону, а потім – пішли в контрнаступ. Але я із сумом бачив: сили вже не рівні, розклад не на нашу користь. Тому не здивувався й не ставив зайвих питань, коли Суворов, стріляючи на ходу, повів мене й ще кількох бійців за собою – далі від табору.

Так, мусили відступати.

Павлові вдалося знайти у ворожому кільці найбільш вразливе місце. Ми відчайдушно кинулися туди. Довкола свистіли кулі, мене вжалило в щоку, несильно, лиш глибоко подряпало. На секунду потемніло в очах, та я миттєво взяв себе в руки, мотнув головою та рвонув далі, уже не розбираючи дороги.

Оговтався, коли стрілянина спершу віддалилася, потім – ущухла. Ноги вже не тримали, я впав, мов підкошений, зарився розпашілим лицем у траву й дубове листя, завмер. Полежавши так, вирівнявши дихання, перевернувся на спину, подивився на зорі й верхівки дерев. Сперся на лікті, підвівся, посидів, нашорошивши вуха.

Рухів не почув, голосів теж.

Але спереду ледь тягнуло вологою. Місцевість по карті знав та й до річки виходив. Прикинувши напрям, звівся на ноги, підхопив автомат, рушив до води.

Скільки часу йшов, не згадаю. Ноги винесли на крутий берег, зарослий у цій частині густим верболозом. Машиналино витер кров зі щоки, узяв автомат напереваги, пригнувся й рушив до заростей, намагаючись почути щось, крім дзюрчання течії.

– Стій! – долинуло спереду, і я не відразу впізнав голос Суворова. – Назад, стріляю!

– Це я, товаришу капітан! – озвався голосно.

– Сам?

– Нікого більше нема.

– Підійди.

Наблизившись до кущів, розгледів на землі Суворова. Він лежав на боці, тримаючи пістолет перед собою. Щойно я присів, Павло не стримався, застогнав. Тепер я розгледів його залите кров'ю лице.

– Сильно?

– Терпіти можна, – процідив капітан. – Бійців шкода. Ми розбіглися віялом. Схоже, ніхто, крім нас, не дійшов... С-суки...

– Здається, ви Червоного поклали.

– Хочеться вірити, наші втрати не даремні. – Суворов знову тихенько застогнав. – Губанова вбили, сам бачив.

– Хоч хтось залишився?

– Уляжеться все, повернемося, глянемо.

– Ви серйозно?

Суворов промовчав, потому відкинувся на спину. Я стягнув гімнастерку, порвав спідне на смуги, перев'язав командира, як міг. Свою подряпину промив, спустившись до води. Поки сидів на березі, прийшла ідея.

– Якщо не помиляюсь, товаришу капітан, трохи далі, вниз за течією, пройдуть ковпаківські частини.

– Молодець, не мрієш про дівок на нарадах, – гмикнув Павло. – За моїми даними, підрозділ мав би вийти в згаданий квадрат, до переправи, діб за п'ять-шість. Сам бачиш, тут навіть ночами ходити небезпечно. Тим більше з гарматами та іншою важкою зброєю. Ідуть отак. – Суворов зобразив у повітрі змійку. – Змушені обходити села й місця скупчення великих бандерівських загонів. Але ти маєш рацію, комісаре. До переправи ковпаківці вийдуть неодмінно. Іншої дороги нема. І ми не виконали завдання.

– Пропоную рухатися за течією. Найкраще – по воді. Тут можна пошукати колоди, в лісі такого добра повно.

– Оце твій план? Думаєш, як урятуватися самим? Я тобі про завдання кажу, комісаре! – Капітан попри поранення підвищив голос.

Я чудово розумів, що зараз відбувається в душі мого командира. І все одно стояв на своєму.

– Від нашого сидіння тут нічого не зміниться. Навіть якщо повернемося на місце бази – ситуація теж не стане іншою. Рацію бандерівці або знищили, або забрали. Партизанський підрозділ потрапить у засідку на переправі. Почнеться бій, який викриє

фашистам місце дислокації підрозділу. За них станеться, бомбами засиплять, а ми далі сидітимемо тут.

– Без тебе знаю, – промовив Суворов. – Чи встигнемо перехопити...

– Я детально вивчив місцевість. На карті, але вивчив. Якщо розрахунки правильні, якщо вирушимо зараз, почнемо спускатися вплав... Урахуємо, що вдень доведеться перечекати... Словом, за добу можемо дістатися того квадрата, куди прямують ковпаківці.

– Хай так, – трохи поміркувавши, згодився Павло. – Давай, дуй, шукай плавзасоби.

У липні сонце сходить рано. Проте ще до світанку мені вдалося розшукати придатну для сплаву деревину. Поранення Суворова не було сильним, та все ж куля зачепила голову. Він тримався, але втрачав кров, у голові паморочилося. Я взяв свій та його паски, припнув капітана за руку до колоди, ми спустилися на воду й віддалися на волю течії.

Мій розрахунок майже підтвердився.

Ковпаківців зустріли не цієї ночі, а під ранок наступного дня – серед лісу на нас натрапила їхня розвідка.

Доповівши про розгром у штаб, Суворов отримав відповідь: завдання має бути виконаним.

Ані він, ані я, ані хто з присутніх командирів не мав щодо цього жодних сумнівів. Проте ще за добу, коли наблизилися до переправи, Суворов попри поранення особисто сховався із розвідниками, оглянув місцевість, потім зібрав дані інших груп. Та зробив висновок, котрий навряд чи слід було вважати втішним.

– Кругом, де можна пройти, на дорогах величезні завали. Причому свіжі, дерева пиляли й рубали зовсім недавно. Є один маршрут, котрий дозволяє зробити гак і веде ось сюди. – Павло показав на карті містечко. – Тільки там стоїть відділ німецької жандармерії, підсилений польськими шуцманами^[30]. З ними доведеться вступати у відкритий бій. Міст, який цікавить нас, добре укріплений, його контролюють бандерівці. За ним – село Ставчани. Отут найцікавіше, товариші. – Капітан торкнувся свіжої пов'язки на голові. – Маємо оперативну інформацію, що саме два дні тому, тобто через чотири доби після нападу на загін «Бий ворога!», банда Червоного ввійшла в Ставчани.

– Червоний вижив? – вирвалося в мене.

– Ми теж, комісаре, – слушно зауважив Суворов. – Чесно кажучи, надійність агента-інформатора викликає певний сумнів. Та з його слів, командир потому, як вибив із села польську самооборону, зібрав мешканців біля церкви й назвався чотовим Остапом.

– Чого хотів?

– Тут цікаво. – Павло говорив до всіх присутніх на нараді. – Хто б він там не був, ким би себе на назвав, великого значення не має. Націоналісти для нас однаково вороги. Показово інше: бандерівський командир проголосив село та прилеглу до нього територію незалежною республікою. Отак, товариші.

Кілька присутніх присвиснули, не втримався і я, потім сказав:

– Замах на зміну конституції, не інакше.

– Чого від націоналістів ще чекати? У них що не село – то республіка. Хай ті, хто в громадянську воював *на* Україні, розкажуть тобі про бандитські республіки отаманів Зеленого й Махна. Ця махновщина, комісаре, з усіх щілин лізе! Не витравиш, лише вогнем

випалювати! – Суворов стукнув кулаком по поверхні облаштованого під стіл дерев'яного ящика, далі уточнив: – Ну, про республіку говорити зарано. Але вони вже кажуть, що на території діятимуть закон й порядок, затверджений новою, справжньою українською владою. Обіцяє там школу відкрити, лікарню, ще й друкарню, газети штампувати. Каже, в довколишніх селах зараз почнеться те саме, скоро вони всі об'єднаються у велику державу. Бреше й оком не моргає, тільки ж народ вуха розвісив, вірить.

Примітка Кліма Rogozного. Автор навмисне принижує значення подібних фактів, ще й подає у викривленому світлі, стилізує під сатиричний фейлетон. Насправді ж ОУН та УПА з весни 1943 року послідовно брали під контроль спершу окремі села, надалі – цілі райони. Спочатку з населених пунктів виганялися німецькі частини та поліцейські кущі, а довколишні ліси захищалися від радянських партизанських формувань. Потому на звільнених територіях проголошувалася українська влада й створювалися власні адміністрації. Для захисту в кожному такому селі стояла повстанська залога. На жаль, українським планам з організації життя за своїми законами не судилося здійснитися: восени 1943 року німці почали застосовувати проти підконтрольних повстанцями територій артилерію, важку техніку та авіацію. А подальший стрімкий масований наступ Червоної Армії зробив відновлення такого контролю неможливим.

– Є думки щодо цього? – спитав командир підрозділу.

– Так точно, – узяв слово комісар. – Я, товариші, цілком згоден із товаришем Суворовим.

– Тобто? – поцікавився Павло.

– Ви, товаришу капітан, справедливо відзначили: для нас не важливо, як називає себе бандерівський ватажок. Рівно й проголошена ним мета. А також – люди, котрі його підтримують. Усе це сукупно означає: маємо справу з лютим запеклим безжальним ворогом. Він стоїть на нашому шляху, перешкоджає нашій меті та, як доречно зауважено, ставить під загрозу виконання бойового завдання.

– Тому Дід^[31] наказав не зупинятися! Давати бій, змітати такі села з лиця землі вогнем! – Командир махнув стиснутою в кулак рукою. – Не

розумію, товариші, про що ми тут говоримо. За добу шлях до Карпат буде вільним.

– Чекайте, – зупинив його порив Суворов.

Я почув у його голосі скрадливі нотки. Так говорять, коли щось замислюють. Вивчивши свого командира достатньо, бачивши його в різних ситуаціях, я зрозумів: він уже має інший, хитріший план.

– Ми не можемо чекати! – відрізав командир. – Штаб не може чекати, Ставка не може чекати!

– Дайте мені півдобы. Якщо в мене нічого не вийде, тоді доведеться брати переправу силою. Нам це невигідно. Так, ми роздушимо бандерівців у їхньому гнізді разом із посіпаками. Та почнеться пропагандистська кампанія. Мовляв, радянські партизани нищать українські села. Підтримка місцевих жителів хитнеться не на нашу користь. До того ж не забувайте важливішу мету: утримання від активних бойових дій не приверне німецьку увагу раніше, ніж треба.

– Знаю. – Ковпаківець уже не стримував роздратування. – Усе одно, товаришу Суворов, більше доби зволікати не можемо. Операція з рейдування узгоджена, вона координується з іншими підрозділами інших з'єднань. Не пізніше, ніж протягом доби, переправа мусить бути відкритою для нас. І ми повинні пройти через село, бо в іншому разі доведеться робити гак і нариватися на німців.

– Я прошу дати мені дванадцять годин, – тихо мовив Суворов. – Максимум. Після того готовий визнати свою поразку.

У партизанському обозі було кілька жінок різного віку.

Суворов попросив зібрати всіх, зупинив вибір на молодій українці. На питання, звідки сама, відповіла: з житомирської частини Полісся. Вишитої сорочки серед речей не мала, зате така знайшлася в старшої жінки, виявилася на дівчину завелика, та для задуму Суворова важливішою була наявність вишиванки. Так бандити швидше приймуть парламентерку за свою й підуть на контакт.

Зі зв'язковою Суворов передав послання бандерівському командирі Остапу.

***Примітка Кліма Рогозного.** У прочитаному мною творі жодного разу не прозвучало, що капітан Суворов володів українською мовою. Очевидно, Круглов, як практично всі радянські автори, навіть ті, хто не мав стосунку до спецслужб, не надавав цьому факту спеціального значення. Для прикладу: в романі Миколи Далекого «По живу та мертву воду» дія відбувається серед іншого у відділі УПА. Автор, народжений в Україні, останні роки жив та працював у Львові, мав доступ до певних матеріалів КДБ й на їхній основі створив сюжет. Проте в книзі радянська розвідниця спілкується з вояками УПА на псевдо Верр та Богдан російською. Точніше, Далекий не ускладнює собі й читачам життя, вказуючи на мову спілкування. З чого напрашується висновок: або Далекий справді не знав реальної ситуації, що навряд, або не акцентував на мовному питанні, інакше б воно було дуже важливим та значущим. Тим часом мова відіграла ключову роль. Будь-які переговори з повстанцями, будь-яка спроба впровадити агента в націоналістичне підпілля не вдавалася без того, аби не користуватися при цьому українською. Отже, посланий Червоному лист писався українською. Нею ж напевне велися подальші перемовини.*

Потягнулися години очікування, під час якого Павло нервово курив цигарку за цигаркою, прикурюючи наступну від попередньої.

Нарешті дівчина повернулася.

Чотовий Остап дав згоду на переговори.

Тим часом повільно спускалися сутінки.

Крім мене, Суворов не взяв із собою нікого. Як вимагав бандитський ватажок, ми залишили зброю, навіть зняли портупеї. Для наочної демонстрації мирних намірів нашвидку зробили білий прапорець. У руці його тримав я, капітан неквапом ішов за мною. Попри те, що були беззбройні, перед виходом ми старанно помили й почистили чоботи, поголилися й привели в порядок форму, застібнувши комірці під шию. Погонів не мали, але бандерівці й без того знали вже, хто ми такі.

Варта дозволила нам пройти через міст. На тому боці вже чекало шестеро озброєних до зубів вояків. Їхній старший наказав зупинитися. Потім нам зав'язали очі й повели. Спершу я для чогось рахував кроки. Скоро плюнув, припинив невдячну справу. Просто крокував, намагаючись ступати в ногу зі своїми конвоїрами. Через деякий час долинув собачий гавкіт, потім огорнули запахи, властиві для сільського двору, нас кудись завели, попередили – нагнутися, я ступив через поріг. Пов'язки зняли. Я швидко зник до тьмяного світла гасової лампи.

Побачив перед собою Червоного.

Він тримав руку на перев'язі, мав такий самий вимучений вигляд, як у першу нашу зустріч. Але шалений блиск нікуди з очей не подівся. Поруч стояло ще троє, усі озброєні, і я аж тепер зрозумів, який у мене дивакуватий вигляд із цим білим прапорцем.

– З того світу, – мовив Червоний глухо.

– Ти чи я? – тут же уточнив Суворов.

– Часу маю ще менше, ніж раніше. – Бандерівець явно не мав наміру говорити довго. – Ти хочеш пройти переправу. Я не маю ані наказу свого командування, ані наміру й бажання дозволити це. Назад ви вже не повернете. Спробуйте постукатися кудись в інше місце. Навряд чи вам відчинять. Але хай це буду не я. Розмову завершено. Вас проведуть.

– Навіть не слухатимеш?

– Минулий раз говорили. Потім, ти ж усе написав.

– Не все.

– Що ще?

– Твої люди захопили село.

– Ні. Захоплюєте ви. На цьому терені встановлена законна українська влада.

– Ти її проголосив? Маєш повноваження?

– Виконую наказ командування й крайового проводу.
– Для мене це нічого не значить.
– Хто б мав сумнів. Зате для мене – значить. І для людей, які давно чекали на свою владу.

Суворов глянув на мене, ніби шукаючи підтримки. Проте навряд, бо тримався впевнено. Уже все продумав, знав, що говоритиме далі.

– Рішення не твоє.
– Я його підтримую.
– Отже, відповідальність усе ж твоя.
– Цілковито.
– Готовий відповідати за мирних мешканців села?
– Звичайно.

– Не бачу, – відчеканив раптом Суворов. – Ви зайшли сюди й закріпилися, проголосили якусь там владу. Нехай, усе попереду, час покаже. Але тут і тепер ти відповідаєш за всіх і кожного. Де твоя відповідальність, якщо за кілька годин ми почнемо стріляти? Нас понад двісті, три гармати, боєкомплекту вистачить на чотири таких села. Ти маєш свій наказ – тільки ж у мене свій. Готовий покласти свою голову, голови своїх бійців? Ваше право, бо війна, нічого не вдієш. Подумай про людей, за яких узявся відповідати. Мені жаль – та не маю змоги спершу вивести селян далі від цього місця, а вже потім воювати з тобою. І ти їх не виведеш, бо прикриватимешся. За собою потягнеш усіх. Жінок, дітей, старих. Ті, хто виживе, лишаться на згарищах і клястимуть не нас – тебе, Остапе, свого захисника. Ясно, що ти того не побачиш, не почувеш, бо собі вирок виніс. Запитаю ще раз: люди – до чого тут?

Капітан зважував кожне слово. І сказане всякий раз било Червоного, наче обухом по тім'ю. Він чудово все розумів, та здаватися все одно не мав бажання. Звичайно, здаватися ніхто не хоче. Тільки зараз Павло Суворов тиснув на єдине вразливе місце бандерівського командира. Коли і як вирахував ахіллесову п'яту – хтозна. Головне: моєму командирові вдалося.

Його перемога відбилася на Остаповому обличчі.

– Ви не жалієте людей, – сказав він. – Прикриваєтесь, ніби захищаєте. Самі не жалієте. Ти ж готовий убити всіх ще до ранку. Жінок, дітей, старих.

– Не сперечатимусь, бо марна справа. Краще доведи, що ти не готовий.

Червоний озирнувся на своїх поплічників.

– Агітацію припиніть, – вичавив нарешті.

– Що?

– Ми дозволимо вам пройти. Та рухаєтесь швидко й мовчки. Зброю покладете на вози, вони напевне є в обозі. Жодних мітингів, промов, навіть пісень.

– Нехай. – Чи мені здалося, чи Суворов погодився надто легко. – Зустрічне прохання...

– Я тебе ні про що не прошу, – різко обірвав Червоний. – Умова.

– А в мене – прохання. – Капітан поводить себе на диво терпляче. – Ми підемо на світанку. Щоб ви все бачили, жодних провокацій з обох боків. Люди при тому теж вийдуть на вулицю.

– Для чого?

– Слухай, Остапе, минулого разу я казав: ворог у нас один. Німецький окупант. Боятися треба його. Ви ж залякуєте людей партизанами. Нехай народ бачить: не такі ми вже й страшні. Хіба я багато прошу? Або так: люди, за яких ти несеш відповідальність, побачать, що ти дбаєш про їхню безпеку. Годиться?

Суворов простягнув руку.

Навіть я сіпнувся – так несподівано. Не дивно, що посіпаки Червоного ступили наперед. Сам Остап зупинив їх, але простягнену руку не потиснув.

– Ваша зброя лежатиме в обозі. На дулах гармат – чохли. Йдете тихо, до людей не говорите. Усе, переговорам край.

Нам знову запнули очі.

До світанку ми вже були готові до виходу, як домовився капітан.

Перед тим Суворов особисто й чимало спілкувався по рації зі штабом, переконував у правильності й доцільності своїх дій. Як я тоді зрозумів, узгодити перехід без зброї йому вдалося з дуже великим трудом. Нарешті підрозділ вишикувався, ми рушили.

До останнього не вірив, що бандерівці пропустять.

Та вони теж готувалися: устигли розтягнути завали, стали рідкими рядами вздовж мосту, пропускаючи нас крізь свій стрій. Уже потім дізнався: щойно колона пройшла, бандити швидко почали відновлювати свої загорожі. Можна уявити собі – відчуття, мов мишоловка закрилася.

Ступивши в Ставчани, партизани мимоволі почали карбувати крок, аби селяни, напевне не всі, та все ж ті, котрі вийшли, побачили: ось ідуть справжні воїни-визволителі. Так у повній тиші колона дійшла до центру села, де біля церкви вже стояв Данило Червоний в оточенні своїх вояків. Усі озброєні, мали вигляд, мов при параді.

І аж тоді Павло Суворов зробив останній хід.

– Слухай мою команду! – дзвінко вигукнув він. – Прапор – розгорнути!

Немов нізвідки, з ранкового прозорого липневого повітря, виринув та замайорів над колоною партизан-ковпаківців червоний прапор.

Бійці стали ще сильніше карбували крок.

Я йшов із того боку, де ворога було видно краще.

Щойно прапор розгорнули, Червоний схопився за автомат, уже розвертав дуло в наш бік і я зрозумів – зараз почнеться кривава баня. Вони самі напросилися, та все одно – шкода, що не вдалося пройти тихцем. Але враз із двох боків його схопили, притиснули, стримали. Червоному лишилося тільки проважати прапор повним ненависті поглядом, ще й сплюнути навздогін.

Уже за селом, коли все скінчилося й ковпаківські командири не стримувалися, вітали Суворова з перемогою, я запитав:

– Товаришу капітан, невже заради цього стільки зусиль? Хіба воно того варте? Ще й гусей прапором подражнили.

– Навіть комісарові всього не кажуть, – відповів тоді Суворов. – Думаєш, ці переговори дійсно щось міняли для нас? Роздушили б, мов комах, і забули відразу. Хіба вони нам серйозна перешкода?

– Тоді...

– Мисли ширше, – пояснив він. – Скоро, дуже скоро туди, куди треба, дійде інформація: чотовий на псевдо Остап домовився з радянськими партизанами. І ті пройшли селом, яке він нібито контролює, під червоним прапором. Як мислиш, довго після того Червоний лишиться тим, ким він є зараз? Партизани, комісаре, мають своє завдання. Ми лиш допомогли Ковпаку виконати його. А наше з тобою завдання як працівників четвертого управління – боротися з націоналістичними бандами та їхніми лідерами. Такі, як цей Остап, – важливі й особливо небезпечні. Сьогодні ми зробили великий крок щодо дискредитації Червоного в очах його командування. Послабили бандерівців, і отак щодня на різних ділянках різними способами все відбувається. Маєш знати, комісаре: часом деморалізація ворога дієвіша за танки й гармати. Ворог себе своїми руками вбиває.

Ось у чому була військова хитрість Павла Суворова.

Небагато часу минуло, він отримав іншу групу й нові небезпечні завдання. Я цікавився результатами вже проведених операцій. Так дізнався: тонкий розрахунок спрацював. Червоного-Остапа арештували свої ж, за зраду.

Туди йому й дорога.

***Примітка Кліма Рогозного.** Тут Степан Круглов нахабно видає бажане за дійсне. Хоча припускаю: він міг і не знати всієї правди. Чи, як варіант, його могли ввести в оману, той самий Суворов. Так, у згаданий, доволі короткий період ситуативні переговори упівців із радянськими партизанами справді велися. Повстанці намагалися зберегти бодай трошки сили для боротьби з німцями ще й при тому давати відсіч польським загонам самооборони та підрозділам Армії Крайової, котра активізувалася на теренах.*

Можливо, факт переговорів, військова дипломатія й домовленості про ненапад згодом давали підстави СБ ОУН починати слідство проти командирів, що їх проводили. Але бодай читачам попередньої книги про Данила Червоного відомо: чотовий Остап дослужився до хорунжого, воював до 1945 року. Потім, коли УПА поміняла тактику, очолив боївку

ОУН. За рік потрапив у пастку, розставлену офіцером МДБ Львом Доброхотовим, після вироку суду потрапив у віддалений табірний пункт Воркути, де підняв повстання та втік разом із невеликою групою тих, хто вижив. Таким чином, якщо після того випадку Червоний і зазнав репресій, то дуже швидко реабілітувався. За інших обставин угору б не пішов.

Тепер лишається одне: переконатися, що втікач, якого вважали мертвим, вижив і вибрався з пекла. Для цього треба, аби ви приготувалися: наступна історія, історія Данилового порятунку, однаково правдива й неймовірна. Вона могла трапитися лише один раз і тільки з однією людиною. Нею волею долі став хорунжий УПА на псевдо Остап. Хто-хто, а нині покійні Павло Суворов, Степан Курглов і особи, подібні до них, у її реальність ніколи не повірять.

Фрагмент четвертий Домна Галушка

Комі АРСР, Воркута, весна 1949 р.

Спершу назвав себе Остапом, потім – Данилом.

Я подумала – він марить. Не в ранах була справа. За десять років життя в краї, розбудованому насильством, навчилася їх розрізняти. Ми з мамою жили в робочому селищі, в бараці, і мало не щодня бачили бійки. Жорстокі, перша випущена кров не припиняла їх, лиш розпалювала. Якщо свідкам видовища набридало дивитися, вони втручалися, розтягували бійців, так часто-густо вдавалося врятувати чийсь життя. Щоправда, мама завжди тихенько примовляла: нема в тому жодного сенсу. Одужає побитий-поранений, стане на ноги, та все одно довго не проживе.

У нас у Воркуті це неможливо.

Аби жити довше, треба звідси вибиратися за першої ж нагоди. Хоч не думала я, що на Великій землі воркутинські мешканці протягують довше. Клімат, умови праці й постійна потреба озиратися, аби не дістати заточку в спину, не гартують – повільно виснажують. Убиваючи потім, у нібито кращих умовах, без ножів і куль. Але, схоже, посправжньому забратися звідси геть кортіло лише блатним. Кримінальники мали на то надію, бо відсиджували свої терміни швидше, ніж ті, кому давали «політичну» 58-му статтю. Бувало, дістане розбійник за участь у збройному пограбуванні сім років. Прийде з етапом – і сидить від дзвоника до дзвоника, вийшовши на волю з чистою совістю точно в зазначений термін. А «ворог народу», вся провина якого – здуру виступив на зборах із критикою парторга, сидів до появи розбійника й сидітиме після його звільнення.

Красти, грабувати й убивати вигідніше, ніж ставити під сумнів політику комуністичної партії, радянського уряду й особисто товариша Сталіна. Останнє цілком могли визначити підготовкою замаху на життя вождя великої держави. Бо коли вже маєш подібні сумніви, то наступний крок – змова з прихованим ворогом, американським шпигуном чи агентом сіонізму.

Злодії, бандити та вбивці перелітними птахами летіли з мерзлоти в теплі краї, сподіваючись більше сюди не повернутися. Та частина звільнених кримінальників усе ж лишалася. Одним просто не було, куди вертатися. Інші звикли, бо тут усе знали й не треба робити нічого

додаткового, аби стати своїм на новому місці. З таких у Воркуті й околицях за ті десять років, що я тут жила, складалася окрема спільнота. Сказати точніше – *каста* недоторканих. Міліція бралася за кримінальників лише тоді, коли ті нахабніли, переставали *бачити краї* й переходили неофіційно дозволені межі. Наприклад, завдавали шкоди чи взагалі вбивали крупних радянських службовців, не кажучи вже про працівників міліції або, не дай Боже, самого МДБ. Тим, хто дозволяв собі подібне свавілля – його ще йменували *беспределом*, – ліпше було відразу щось із собою зробити, не чекаючи, поки схоплять і судитимуть. Найкращий вихід – тікати світ за очі, але тут виникала одна величезна проблема.

Від сорок третього року Воркута стала режимним містом.

Тут добували вугілля – стратегічно важливу для фронту сировину. Заводи й шахти стерегли не гірше, ніж табірні пункти. Особливість такого становища полягала в тому, що *сюди* дістатися міг усякий. Хто – з черговим тюремним етапом, хто – з доброї волі, завербувавшись на роботу, хто – за службовим призначенням. Для виїзду ж звідси потрібен був спеціальний дозвіл, для кожної особи індивідуальний, та окремо виписані документи.

Ще один цікавий нюанс пояснив мені наш провідний актор Прохор Власов.

Його дуже любило тутешнє начальство, будь-яке, від директорів із парторганами до офіцерів держбезпеки. До арешту в тридцять п'ятому Власов служив у Тамбовському драматичному театрі, грав маленькі ролі, вважав їх не гідними свого таланту й через те багато пив. Із якогось моменту перестав стежити за язиком, мів ним, мов помелом, різну крамолу. Аби убезпечити себе, приятелі по чарці написали донос, Власов отримав п'ять років, чесно відсидів, ще й примудрився організувати в таборі самодіяльний театральний гурток. Після звільнення дістав обмеження в правах та виборі місця мешкання. Цим не дуже переймався: місцевий драматичний театр облизувався на такого кадра, і Прохор Петрович охоче лишився у Воркуті, зробивши на місцевій сцені кар'єру провідного актора. Тутешнє ж начальство приятелювало з ним, що переважно виражалося в спільних пиятиках. Власов визнавав: партійцям та чекістам *лестила* дружба з ним як представником богеми. Ще й уважав – так вони робляться культурнішими.

Щиро це чи він тішив себе ілюзіями – хтозна. Але зв'язки давали Прохору Власову більше можливостей, ніж будь-кому з нашого середовища. Він зазвичай знав більше, ніж говорять по радіо й пишуть у газетах. Коли щось говорив, словам можна й треба було вірити. І незабаром після того, як Воркуту закрили на виїзд, поставив до відома: найлегше отримати право забратися звідси геть можуть саме кримінальники. Якщо злодій у законі, ще й рецидивіст із репутацією та взагалі авторитет у своєму середовищі, довідка про звільнення відкривала перед ним усі шляхи з режимного міста.

Їх випускали, бо таких контролювати непросто.

Навіщо в місті, де працюють об'єкти стратегічного значення, мати додатковий клопіт ще й з професійними *блатарями*? Котрі керуються законами, значно дієвішими й загалом сильнішими, ніж радянські. Ці, маючи можливості й бажання, можна обійти, знайшовши безліч шпаринок. Закони кримінального світу – моноліт, порушення яких несло за собою тільки смертний вирок.

До появи Данила Червоного вперто, навіть трохи наївно думала: просто живу *поруч* із цим усім. Навчилася уникати небезпеки, знаю, як і з ким треба себе поводити. І мене ці закони не торкнулись ніколи.

Помилилася.

Ледве з життям не попрощалася.

Мене у Воркуті всі називали Домною.

Так звучить скорочено моє ім'я – Домнікія. Мама кликала Домцею. Але тут ніхто не розумів: означає воно, що людина належить Господу. Колись мою прабабусю по татовій лінії, Домнікію Чечель, знала й поважала вся Полтава. Радянські порядки змусили батька якомога менше говорити про своє купецьке походження. Хоч прізвище не міняв: хіба мало Чечелів в Україні...

Цукровар Чечель у Полтавській губернії був один. Його навіть нагородили золотою медаллю Священного Синоду за великі поставки цукру й благодійну діяльність, якою родина займалася. На гроші Чечелів збудували лікарню для бідних і сиротинець. Прабабка Домнікія після ранньої смерті чоловіка тримала цукрові заводи в руках, керувала вправно й передала дітям. Ті думали залишити спадщину онукам. Але скинули царя, потім більшовики захопили владу й полізли в Україну. Тато дивом unikнув призову в Червону Армію, а до Петлюри не пішов принципово, через розбіжності в поглядах. Суті дотепер не знаю. При мені батьки ніколи про це не говорили.

Тим більшим парадоксом став батьків арешт у тридцять сьомому саме як махрового петлюрівця. Утім, мені тоді виповнилося лиш сім, мене зовсім не переймали подібні речі. Набагато гірше та відчутніше, коли діти на вулиці, з якими недавно гралася, раптом почали тицяти пальцями й обзивати «вишкребком ворога народу». Маму незабаром після татового вироку звільнили з роботи – волею долі працювала медсестрою в лікарні, колись збудованою на гроші Чечелів, тільки тепер це була радянська медична установа.

У Полтаві стало важко, нестерпно, навіть страшно.

Коли одного дня мама сказала: їдемо до тата, я дуже зраділа. Ще не розуміючи, куди, як і що на нас там чекатиме. Мама ж оббила купу порогів, дивом змогла дізнатися, де тато відбуває покарання, й ризикнула. Вибігала дозвіл, *завербувалася* у Воркуту – так ми змінили спосіб нашого життя.

Їхали довго, зараз погано пам'ятаю ту подорож. Лиш нескінченні рейки, станції, дні й ночі чекання на залюднених вокзалах серед сірих безбарвних людей. Нарешті – кінцевий пункт призначення, холод та

убогість побуту. Мамі вдалося влаштуватися в лікарню, і там жили в барачному селищі, де мали вузьеньку, але все ж окрему кімнату. Сюди вміщалося ліжко, на якому ми спали вдвох, навіть коли мені виповнилося п'ятнадцять. Ще – пічка-«буржуйка», вона вистигала під ранок, і волосся примерзало до подушок. Клишоногий стіл, стілець і ослінчик, згодом десь роздобули старий, проте міцний комод.

І щури.

Вони були справжнім прокляттям барачної Воркута. Визнаю, поки вона була ще селищем і не називалася «Заполярною кочегаркою», огидних тварин аж так не кишіло. Та щойно газета «За нову Північ!» надрукувала в листопаді сорок третього відповідний Указ^[32], тут почали зводити спеціальні каторжні бараки. Дармову підневільну робочу силу гнали туди етапами. Брудні люди понуро йшли вулицею міста, розтягнувшись у колону по п'ять, вохра^[33] зачиняла за ними ворота, й виходити їм категорично заборонялося. Формально це були не табори, та все ж – місця позбавлення волі. Куди без перешкод могли заходити кримінальники. Справа в постачанні: каторжанам усе ж передбачався поліпшений харчовий пайок, завозили більше продуктів, які все одно до робітників не доходили. Блатні або забирали нахабно, або – домовлялися з адміністрацією, визначали частку кожного й передавали забране на чорний ринок.

Щури набігали туди, де є харчі й нема санітарних умов.

Свої бараки вільнонаймані намагалися від сірих полчищ захищати. Навчилися безжально й спритно вбивати гострозубих хижаків, яким усе ж удавалося знайти шпарину й пролізти в помешкання. Але вулицями в барачних селищах стало страшно ходити. Щурячі очиці світилися в темряві, хвостаті тварини не боялися нікого, вільно бігаючи вулицями, від них почали тікати навіть безпритульні собаки, зазвичай злобні й агресивні.

Отак ми й жили.

Незабаром після облаштування у Воркуті, тоді ще – робітничому селищі Кожвинського району, мама отримала дозвіл на побачення з татом, надалі мала таку можливість раз на чотири місяці. Весь час із язика не сходило: Домцю, дочекаємося тут, поки батька звільнять, поїдемо звідси всі разом, поки ж будемо біля нього, йому легше від того. Обдурила сама себе.

Тато помер у таборі, відбувши заледве половину терміну. Як це сталося, від чого – мамі ніхто не сказав. Тіло не видали, попрощатися не дозволили, закопали в загальну могилу на табірному кладовищі. Я вже стала трохи дорослішою, не лише за віком – усередині, Воркуті треба дякувати. Тож чула краєм вуха: мама зробила можливе й неможливе, дізналася: вбили його там. Чи блатні, чи наглядачі, аж такого не вивідала. Після того стала швидко здавати, і поховала я її весною, у той самий день, коли по радіо диктор Левітан урочисто оголосив про кінець війни.

І я лишилася в нашій комірчині сама.

Багато хто розгубився б на моєму місці, то вже, озируючись на досвід, кажу. Дівчинка, п'ятнадцять років, документів на руках нема, школу ще не закінчила, сама на білому світі. Жити треба за щось, ще й вижити – хто заступиться? Але Воркута давала рік за два, якщо не за три. Тому в паніку не впала. Зібрала думки докупи. І вирішила – школи мені більше не потрібно. Навчуся чого треба.

Пощастило знову: близька мамина подруга, теж вольняшка^[34], якимось незрозумілим мені чином домовилася, аби мене прилаштували в «Сивій Масці». Не знаю, чи вдалося б мені знайти місце краще, чи взагалі викрутитися після маминого відходу самій. Якщо був тоді за Полярним колом куточок справжнього раю, то тільки там, у радгоспі. Чому «Сива Маска» – чорт його розбере. Уже коли опинилася в театрі, не в останню чергу – завдяки своїй новій несподіваній роботі, Прохор Власов побачив у тому знак долі й земне призначення.

– Маска, дитино – то символ лицедія. Ми, всі, хто служимо Мельпомені, завжди маємо по кілька масок відразу. Що більше масок, то краще для актора. Не кожному всяка пасує. Але все одно, дитино. Маска, знаєш, не просто назва.

З початком війни у Воркуті голодували.

Не жирували й раніше. Тільки в нас на Полтавщині навіть містян трохи рятувала городина. Тут же – мерзлота, нічого не росте, ще й пайки зрізали. В'язні мерли, наче мухи. Цивільні вольняшки опинилися на межі. Почалася дистрофія, і тут уже особисто начальник «Воркутбуду» товариш Мальцев забив тривогу. Не те, щоб людей пожалів. Йому план виконувати треба, норми виробництва зросли, війна того вимагала. А люди на роботі падали з ніг. Тож Мальцев полетів до Москви, тарабанив у двері різних кабінетів і таки

достукався, докричався. Повернувся з перемогою: воркутинцям запровадили північні пайки, збільшили норми на хліб, цукор, масло. А тих, кого голод виснажував, направляли до «Сивої Маски».

Тамтешній радгосп мав будиночок на дві кімнати. У ньому облаштували щось подібне до санаторію, куди кожних два тижні привозили партію з вісьмох нещасних – четверо чоловіків, четверо жінок. Звичайно, відбирали прискіпливо, суворо, щастило далеко не всім. Тут давали наваристі щі зі свинини, варили каші на молоці, і пацієнти швидко набирали вагу. Аби потім звільнити місце наступним бідолахам.

Я прала білизну, прибирала та мила. До кухні мене, п'ятнадцятирічну дівку, не підпускали близько. Досить того, що могла під'їдатися залишками після куховарок. Але мені й так було добре. Спали, звичайно, усі разом, у гуртожитку при радгоспі. І більшого щастя на той момент для себе я не уявляла.

Поки в «Сиву Маску» не привезли Фаїну Мічковську.

Жінка схуднула так, що її талію я могла обхопити руками й переплести пальці. До кімнати не завели, занесли: уже на порозі зомліла, голод. Як почала оклигувати, розказала про себе. Виявляється, грала Фаїна в ленінградському театрі, трошки – в кіно, і посадили її як члена родини ворога народу. Вийшла рік тому, не знала, куди себе подіти. На щастя, про неї згадав всюдисущий Прохор Власов. Саме минулого року той же Мальцев вирішив: отримавши статус міста, Воркута повинна мати свій театр. Тим більше контингенту повно, причому найкращого.

У таборах сиділи десятки акторів і акторок, серед яких сам Мордвінов^[35], до арешту – головний режисер Большого театру в Москві. З учорашніх богемних зеків набрали театральну трупу. Мічковська грала там невеликі ролі, та більшого й не прагнула. Вертатися нема куди, Ленінград тоді стояв у блокаді, Фаїна підозрювала – ті родичі, хто не відмовився від неї після суду й вироку, напевне померли від голоду. Навіть уважала фатальним своє становище. Мовляв, від голодної смерті нікуди не втечеш.

– Соромно мені, Домно, – призналася, як щоки стали рожевими. – Я тут їм, а друзі не мають такої змоги. Хіба довести себе до критичного стану навмисне. Сюди привезуть... і то не впевнена.

Звідки в мене виникла ідея зливати вершки з порцій, які видавали в «Сивій Масці», – Бог його знає. Але Мічковська послухалася мене, чесно ділила свою порцію навпіл, відливаючи вершки в приготовану посудину. Потім старанно збивала їх на масло. Коли поверталася назад, забрала його з собою, друзі-актори дістали несподіваний гостинець.

А я, метке дівча, – їхню прихильність.

Тож коли мене вирішили замінити іншою, бо місце справді було *блатним* і я не могла довго там утриматися, театрали прихистили.

Коло обов'язків мала широке. Але дівчина в шістнадцять років здатна запросто стати костюмером, за потреби допомагати гримеру, ще – шити й перешивати пишні костюми й сукні: тут ставили переважно оперети. Само собою, прибирання теж лягало на мене, та я не скаржилася навіть собі.

Знайомі, не лише театральні, кликали Домною, не завдаючи собі клопоту розібратися в походженні мого імені. У Воркуті я була не тією, хто належить Господу. Тут вважали: *домна* – це доменна піч^[36]. Цілком серйозно вважали: прогресивні батьки нарекли мене так на хвили, коли зводилися величезні промислові заводи-гіганти й хлопчиків записували Індустріями. Прізвище Чечель, яким я завжди пишалася, теж згадували не часто. Хто перший прозвав Галушкою – не згадаю. Та перше, що тут говорили при згадці назви мого рідного міста, – полтавська галушка.

Не ображалася на Домну Галушку.

Сприймала як друге ім'я, по всьому.

Жила при театрі. Пробивний Власов без жодної хтивої думки, лише керований бажанням допомогти, вициганив для мене крихітну окрему кімнатку в гуртожитку. Причому я мала таку розкіш, як окремий вхід, із двору. Щоправда, недалеко височіли три сортирних буди, ними користувалися мешканці всіх двох поверхів. Сморід часом проникав крізь щілини у вікні, та й всюдисущі щури навідувалися в двір, бо за туалетами звалювали кухонне сміття. Попри те вважала: життя вже вдалося. Узяла від нього краще, що могла в своєму становищі й таких умовах. Подумувала з часом вибратися на Велику землю, проте бачила здійснення мрій лише у віддаленій перспективі.

Як кажуть, при першій ліпшій зручній нагоді.

Поява Данила Червоного прискорила події.

Хто б міг подумати...

Воркутинська весна – вона пізня й холодна.

У нас на Полтавщині вже все тане й потроху оживає, готується квітнути. Тут – замітає вулиці, люди застряють у кучугурах, щури купчаться, де тепліше, й лютують морози за двадцять градусів. Наш театр займав дерев'яну будівлю, яку треба було опалювати не лише під час вистав – на репетиціях трупа теж не повинна мерзнути. Це тільки на перший погляд вугільний край не мусить мати проблем із паливом. Насправді ж навіть по війні, коли вже відновили Донбаський та Криворізький вугільні басейни, місто й прилеглі населені пункти гріти не було особливо чим. Усе, що не відправляли на Велику землю, йшло на потреби тих-таки стратегічних підприємств. Театр до них не належав, і художній керівник, який прийшов після Мордвинова, придумав доволі простий, не надто оригінальний, через те – дієвий спосіб добувати паливо.

Ми давали в шахтарських селищах шефські вистави.

Їх було не дуже багато. Розкидані довкола Воркути на різній відстані, вони мали меншість цивільного, вільного населення й норми видобутку забезпечували за рахунок каторжан. Проте місцева влада охоче запрошувала театр, бо інших розваг для вольняшок і самого начальства ніде не було. Раз на тиждень кудись могли довести пересувний кіноапарат, аби прокрутити якесь старе кіно. Нового на той час знімали дуже мало, й люди через відсутність вибору вкотре передивлялися довоєнних «Чапаєва», «Веселих хлоп'ят», «Волгу-Волгу», «Джувльбарса», а з повоєнних стрічок перепала комедія «Весна». Для одних вона була знушанням над реальністю, для інших – можливістю подумки перенестися у відновлену після війни Москву, ближче до красивого життя, де в ногу крокують наука й мистецтво. Але хто б як кіно не сприймав, пісенька про те, що *журчат ручьи*, мирила всіх, навіть єднала. Вона швидко перетворилася на застільну. І коли після кожної такої шефської вистави нас гостили – хліб, пайкова тушонка, масло й неодмінний спирт у великих кількостях, – підпили чекісти, котрі були присутніми незмінно, наполегливо просили котрусь із акторок заспівати «під Орлову»^[37].

Завжди знаходились охочі.

Навіть готувалися наперед, знаючи бажання сторони, яка приймала.

Адже на кону всякий раз стояло кілька вантажівок із вугіллям, яке виписували для потреб театру як гонорар. Натуральний обмін, якщо хочете. Міняти виставу на харчі не могли, бо тут же, як я вже згадувала не раз, нічого не росло. Нечисленні північні села нічим потішити не могли, хіба самогоном чи бражкою.

Мене брали з собою завжди. Без костюмера непросто, і взагалі я за кілька років навчилася при театрі бути майстром на всі руки. Задля виживання треба стати незамінною, і мені це вдалося. А того разу, про який згадую, вибратися з міста хоч на добу стало для мене питанням особистої безпеки.

Відразу після нового року у Воркутинське УМДБ прислали нового співробітника. Капітан Смоляков, за прикладом колег, побував у нас на виставі. Потім, за тим самим прикладом, пройшов за лаштунки, приніс дві пляшки шампанського. Плітки розходяться дуже швидко, й скоро від актрис я почула: Смолякова до Воркути вислали. Такий спосіб покарання за провину, суть якої я так ніколи й не дізналася. Капітана направили в Комі подальше від гріха й очей попереднього керівництва, прибув сам, без родини, хоч одруженим ніби колись був. Пошепки, в кулуарах, цікаві акторки розповідали страшну історію: дружина Смолякова або трагічно загинула, або, що більше схоже на правду, він її вбив. Оце й стало причиною заслання.

Я була занадто безтурботною. Втратила обережність, сама не розуміючи, як, коли й чому. Пильну увагу до себе з боку Смолякова помітила занадто пізно, аби вжити заходів чи просити когось старшого й досвідченішого про допомогу. Капітан поклав око саме на мене, вісімнадцятирічну *хохлушку*. І намірився взяти мене приступом, штурмом, не бачачи на своєму шляху перешкод.

Трьох місяців вистачило, аби я дізналася про залицяльника достатньо, щоб злякатися по-справжньому. З уривків різних розмов зрозуміла: Смоляков багато пив, але на заздрість іншим п'янів повільно й *убити* його алкоголем – справа не проста, майже безнадійна. Також він вирізнявся жорсткістю навіть у своєму середовищі, де згуртувалися переважно чоловіки із садистичними нахилами. Тут, у Воркуті, де *зеків* було більше, ніж вільних людей, дати раду на службі могли лише такі. Нарешті якимось чином почула найгірше для себе. Виявляється, Смолякову

нещодавно виповнилося тридцять чотири, а померла за нез'ясованих обставин дружина мала на чотирнадцять років менше.

Капітана цікавили жінки *саме* такого віку, а якщо молодші – узагалі чудово.

Хворобливо, небезпечно для жінок цікавили.

Спершу я чемно приймала знаки уваги, намагаючись усе ж тримати Смолякова на відстані. Аби не чутки, яким я вірила, інтерес із боку високого, ставного, ще й блакитноокого чоловіка міг лестити. Трохи зупиняло, що він із держбезпеки. Проте в перспективі триматися поруч із чекістом – не найгірший варіант. Принаймні купа моїх знайомих використовували подібні зв'язки для залагодження передусім власних, але також – чужих проблем.

Та почуте змушувало боятися.

Капітан же ніби не відчував мого настрою. Чи навпаки: усе відчував, розумів – і навмисне форсував події. Користуючись моїми страхами, з одного боку, й безвихідним становищем тут, у Воркуті, де не заступляться навіть близькі друзі, – з іншого. День, на який припала наша шефська вистава, був його вихідним, і я наперед запрошена в кіно, потім – до ресторану, далі – все ясно.

Розуміла, що поїздка – лише відстрочка. Та все одно зраділа можливості забратися з міста й бодай добу перевести подих, зібратися з думками й придумати бодай щось, здатне захистити від наполегливого офіцера. У театрі все давно помітили, але заступитися не зміг би навіть Прохор Власов. Одне діло – пиячити з міською партійною й чекістською знаттю. Інше – зашкодити одному з них утілити свої найогидніші бажання. Переконана: нічого доброго й красивого від Смолякова чекати не слід.

З такими сумними думками я й поїхала.

Щойно прибули на місце – інша напасть, тепер уже для нас усіх. Виявляється, напередодні в одному з віддалених табірних пунктів спалахнув бунт. Ясна річ, про таке в наших краях, та й взагалі будь-де в СРСР, не оголошували ані по радіо, ані в газетах. Усе гуляло на рівні чуток. За публічне поширення яких легко зариміти коли не в табір, то за ґрати на кілька діб і далі на примусові штрафні роботи. Проблема полягала ще й у тому, що частині бунтівників удалося захопити зброю, вирватися й навіть подолати значну відстань до найближчого на їхньому шляху селища. Там вони дали короткий бій регулярній

військовій частині, піднятій по тривозі. Солдати швидко розмазали зухвальців по мерзлій землі. Бунт ніби локалізували.

Але все сталося лиш якусь добу тому.

Між селищем, де втікачі дали останній бій, і нашими підшефними – менше десяти кілометрів. Тутешні каторжани могли підхопити бунтівну заразу. Місцеве начальство мало підстави скасувати нашу гастроль.

Зашкодив цьому талант Прохора Власова домовлятися про все з усіма.

Наш режисер заплющив очі на те, що провідний актор напився ще вдень і, навіть якби прочухався, для виходу на сцену не годився. Лицедії швидко й звично внесли у виставу корективи. Усе одно це мало вигляд такого собі бенефісу. «Сільву» або «Севільського цирюльника» в повному обсязі не покажеш. Умов нема, та й шахтарям воно не треба. Зате невеличкі фрагменти відразу з кількох вистав ішли на «ура». Залишилося перетасувати так, обійтися без участі Власова.

І заробити таке потрібне вугілля.

Людей набився повен клуб, так завжди було. Мені всякий раз здавалося: селища ніби вимирають, коли туди приїздить не лише наш театр – узагалі будь-хто, здатний бодай трошки розважити. Показати інакше життя, яскравіше за сіре холодне шахтарське повсякдення. Не обходилося без п'яних – приходили першими, додавали біля входу за рогом. У залі погано стримували емоції, й актори демонстрували залізну витримку, тримаючи дійство в потрібному ритмі й не відриваючись на репліки. Часто двоє-троє пробиралися до вхідних дверей покурити, прочиняли їх, та не виходили, аби під час перекуру нічого не пропустити. Жінки починали мерзнути, вимагали зайти або туди, або сюди, це переростало в сварку, подекуди – в коротку сутичку: завжди знаходилися охочі навести лад. Актори все одно робили своє, і на моїй пам'яті припинили лиш раз – тоді п'яного раптово знудило, він почав голосно блювати просто на задній ряд, тут уже закрутилася справжня жорстка бійка. Того разу виставу довелося перервати й продовження не було. У натовпі вже з'явилися ножі й заточені терпуги, полилася кров, заголосили жінки, заревли діти, наспілі міліціонери стріляли в повітря.

Але того вечора обійшлося.

Концерт тривав на диво й щастя спокійно, ішов звичним руслом, навіть незмінні п'яниці не заважали, регочучи й беззлобно матюкаючись від захвату лише в призначених для того місцях. Потім – звична вечеря з хлібом, консервованим м'ясом, оселедцем та розбавленим спиртом, заради якої воскреснув Власов і, так само звично й очікувано, почав співати на свій лад чоловічі партії з наших оперет. Зароблене вугілля вже завантажили, зранку невеличкий конвой вирушав курсом на Воркуту.

Розмістили в бараку, переробленому під подобу гуртожитку. Тут топили, не було щурів, а довге приміщення тонкою перетинкою розділили на чоловічу й жіночу половини. Поки розміщалися-розкладалися, котрійсь із акторок здалося: в пічці занадто перегоріло. Занести вугілля не завадило б, навіть якщо вона помиляється.

Це також вважалося моїм обов'язком.

Підхопивши порожнє відро, я вийшла, обійшла будівлю, заходячи на задній двір, де в дерев'яному сарайчику, збитому з грубих дощок, зберігалось паливо.

Як зайшла, відразу не почула – *відчула* рух у дальньому кутку.

Щури...

Та не очиці блиснули – людські очі.

Не бажаю нікому дитинства з юністю таких, як у мене, – десять років життя за Полярним колом, пліч-о-пліч із хижаками на двох ногах і чотирьох лапках.

Але якщо вже ви його мали. Якщо взагалі дорослішали будь-де серед бандитів у погонах та без них, якщо виживати навчилися скорше, ніж читати, – зрозумієте мене. Нічого пояснювати не треба.

Людина у вугільному сараї.

Зовсім недавній бій у селищі неподалік.

Бунт на зоні, відчайдухи-втікачі.

Усе склалося в один момент, і я відступила. Не злякалася – позадкувала до дверей, уже набравши повні груди повітря, аби гукати на допомогу. Гратися з біглими зеками наміру й бажання не мала. Тут краще для всіх виказати їх, повідомити міліцію й зітхнути спокійно. Ще переховування втікачів, котрі зі зброєю опиралися військовим, для повного щастя бракувало.

Отут почула дещо. І це відразу поставило моє життя догори дригом. Почавши з того моменту змінювати його стрімко, невідворотно й назавжди.

– Не бійся...

Два коротких слова, які мене зупинили. Утікач говорив *українською*, якої я довкола себе після маминої смерті не чула. Проте ловила чутки про лиховісних бандерівців, посіпак німецьких фашистів, котрі воювали на ворожому боці й не змирилися з радянською перемогою. Тепер їх уже четвертий рік розкидали по таборах, завжди – туди, де найважче витримати. Серед воркутинських каторжан мої земляки були напевне, і я чомусь не сушила собі голову, вороги вони чи ні. Розмов із мамою та батькової долі вистачало, аби ставити під сумнів більшість почутого про в'язнів-українців.

Для комуністичної влади Петлюра – ворог. Тато, ви вже знаєте, його позиції багато в чому не поділяв. Та все одно радянський суд затаврував його петлюрівським послідовником, а отже – буржуазним націоналістом із усіма відповідними наслідками.

Переді мною в темряві за купою вугілля сидів *українець*, який утік із табору зі зброєю в руках.

Навряд чи його арештували й судили за крадіжку чи навіть пограбування квартири, дому або магазину. Мій покійний батько недолюблював радянську владу, не боровся з нею – і все одно загинув від її рук. Так само могла жити мама, аби не вирок татові. Я дотепер не забула, як у дворі тицяли пальцем, а тоді – тим більше, образливі вигуки в погані моменти зринали в пам'яті. Цей чоловік зробив те, на що мої батьки не наважилися, а я й поготів.

Підніс проти *ворога* зброю.

– Ти хто? Звідки? – запитала швидко, додала для чогось: – Сам не бійся.

– Звідти, – почула у відповідь. – А ти?

– Тутешня.

– Тутешні так не балакають.

– Полтава, – виправилася, зрозумівши.

– Давно?

– Довга історія. Слухай, – озирнулася я, – там чекають. Я скоро.

Будь тут.

– Куди я звідси...

Коли вносила вугілля, ледве стояла на ногах. Зазвичай у схожих випадках пронизує до кісток холод. Довкола холоду вистачало, але дивно: усередині в мене все горіло й палало. Відчувала, як пашіли щоки, й тішилася тьмяному світлу: ніхто не роздивиться, не побачить, нічого не питатиме. Пошукала й знайшла кілька галет, що прихопила з вечері, сховала під куфайку, трошки потовклася, ніби мостячись на дерев'яних нарах, звичних заміниках ліжок. Потому кинула недбало – до вітру, мовляв. Справа звична, вислизнула назад без того, аби привернути надмірну увагу.

Очі тим часом остаточно встигли звикнути до темряви – і я розгледіла втікача краще. Очні яблука – єдине, що біліло. Лице та руки вкривав чорний вугільний пил. Навіть без освітлення було видно табірну виснаженість. Вік визначити не могла та й зараз не морочилася тим. Почекала, коли згризе половину галети, запитала:

– Звати тебе як?

– Остап, – сказав, ковтаючи, помовчав, знову заговорив: – Хрестили Данилом.

Подавшись уперед, я торкнулася тилом долоні змокрілого навіть на морозі лоба.

– Гориш увесь.

– Еге. Чаю б зараз, окропу крутого. Щоб пагінці малини заварити й запарити. Потім у лазню. – Він ще мав силу жартувати. – Тебе як кликати?

– Домною кличуть усі.

Мовила – й раптом зловила себе на думці: але ж у мене теж кілька імен. Навіть прізвисько маю. Чого дивуватися, коли чоловік себе по-різному називає.

– Домнікія, значить.

– Усе знаєш.

– Не все, Домцю.

Так сильно це звертання зігріло, ніби сама гарячого чаю з малиною напилася.

– Шукають тебе?

– Не знаю. – Данило знову захрумкотів у темряві галетою. – Може, так. Може, ні. Зле, що сам-один вирвався з усього відділу. Там льох був. Як зачали гранати насипати – туди закотився. Гукнув когось із хлопців за собою. Потім гримнуло, контузило трохи...

Говорив уривчасто. Моє вухо вловило – не надто хоче розводитися. Щиро переймається втратою друзів, а ще більше – що вижив лише він.

– Довго йшов? Поранений, руки-ноги не поморозив?

– Звик, насобачився. – Він уважав, такого пояснення досить. – А йти тут менше десяти кілометрів. Сюди й цілилися, Домцю. Залізниця, вузькоколійка.

– Ясно, – збрехала тоді, зовсім нічого не розтумкала. – Тепер куди?

– Не знаю, – прозвучало чесно, щиро, при тому без жодного відчаю в голосі.

– Я знаю. – Давно так упевнено себе не почувала. – Там далі у дворі або вже стоять вантажівки з вугіллям, або рано їх підженуть. Кузови будуть накриті брезентом. Спробуй залізти туди, далі сиди мишею. Як зупиняться – гляди. Вилазь так, аби не попастися. Попадешся – вибач, Даниле... чи Остапе... Словом, звиняй, нічим не зможу...

– Зрозуміло.

– Мене взагалі поруч не буде. Вийде вибратися – там побачиш будівлю на два поверхи. Машини заїдуть у двір, до котельної. Тобі той

двір треба якось перебігти, оминати будівлю. Побачиш рядок сортирів, тримай туди. Доведеться заховатися там, поки я не прийду й не свисну.

– Справді свистітимеш?

– Ну, інший сигнал придумай.

– Та ну, свист – нехай.

– Ти... перебудеш тут до ранку? Не змерзнеш?

– Уже змерз. – Чи здалося, чи Данило справді не сумував. – Грітиме можливість вибратися. Не мріяв навіть.

– Якби мене не надибав?

– Це ти мене здибала, Домцю.

Але ж правда...

Більше затримуватися не могла. Так довго на морозці в сортирі ніхто не стирчить. Попрощалася, удачі побажала, швиденько побігла назад. Умостилася, вляглася на бік, зібрала нарешті думки до купи. І аж тоді зважила все.

Думайте про мене, що завгодно. Але в той момент вирішила: хай земляк, хай свій, хай утікач. Тільки ж не маю я наміру попадатися з ним разом. Іншого готова була здати. Данилові підказала єдиний можливий план дій. Упорається – далі щось доведеться придумувати разом. Зловлять, виявяться не надто спритним – не вийшло, значить. Проте мене він не викаже, а совість лишаю чистою: робила, що і як могла.

Спала погано.

Ранком рано всі підвелися, посунули до автобуса – художній керівник вибив у міськкомі партії для гастрольних потреб. Дві вантажівки вже чекали, кузови щільно запнули брезентом. Не можна, аби цінне вугілля випадало на ходу, дороги тут погані, машини стрибають. Потім усякі, кому не ліньки, виходять на шлях, назбирають собі повні відра – не порядок.

Наче спокійно все.

Мацала очима брезент, чи не випинається ніде підозрілий горбок.

Та ні...

Повернулися, вивантажилися. Жінкам можна день відпочивати, завтра на репетицію. Чоловіки, дарма що актори, інтелігенція, мусили брати лопати й звільняти вантажівки від заробленого добра. Якщо Данилові вдалося, міркувала я, матиме невеличке вікно, аби вислизнути: поки водії підуть грітися, а наші мужчини – брати знаряддя праці.

Боялася гіршого – і все одно вірила в удачу.

Від нього навіть у темряві чимось таким тягнуло... Словами важко пояснити. Сильний, у себе вірив, інших підводити не хотів. Ще інстинкт, він найчастіше підказує, як виживають.

Мені б не знати.

І не здивувалася: зраділа, коли свиснула, де треба, – а Данило показався на очі.

У себе в комірчині я краще його роздивилася.

Поки чекав, устиг витерти лице й руки снігом. Лице все одно лишилося з брудними патьоками. Та побачила чоловіка, якому однаково могло бути трохи за тридцять й майже під сорок. Поголена на табірний манір голова робила лоба ще ширшим. А змарнілість підкреслювала карбований профіль, на носі – невеличкий горбочок. Прийшов у солдатській шинелі, з якої здер погони, шапці, уже без зірочки спереду, ватяних штанях. Під шинеллю – теплий светр. Зеків так не вдягали, та мені не треба пояснювати: утікач убраний в трофеї, дбайливо та ретельно готувався до ривка: рятівного чи останнього в житті.

– Роздягайся, – наказала я.

– Для чого? Просто тут?

– Оглянути тебе треба. Якось помити. Перев'язати, бо кулею зачепило, на рукаві кров.

– Тоді відвернися.

– Відколи зеки сором'язливими зробилися?

– На волі, – кинув коротко, та все ж почав знімати із себе одяг.

Як залишився голий-босий, у самих несвіжих кальсонах, я повернулася спиною, занесла одяг за квітчасту завіску. Нею відгородила куток, де стояла грубка й помийне відро. Тут облаштувала собі щось на зразок кухоньки, й таким чином сама для себе створила бодай невеличку ілюзію людського житла. У якому є місце для кухні й навіть спальні.

Кинула Данилові речі на підлогу, замислилася. Випрати й почистити все це, звісно, не завадить. Що далі? Доведеться десь сушити. Хоч надворі ще зимова погода, верхній одяг годилося б трохи провітрити, аби став свіжішим. Навіть якщо цього не робити, не світити його, усе одно в комірчині самотньої дівчини з'явилися раптом чоловічі лахи. До мене постійно хтось заходить, доведеться придумати пояснення – а його нема й бути не може. Тим більше – сам Данило. Куди його подінеш? Шукати для нього одяжину – знову світитися, давати підстави для небезпечних запитань.

Не знаю, до чого б дійшла. Зрештою, сама кашу заварила, самій треба їсти. Безвихідь ураз стала більшою для мене. Утікачеві щось

загрожує лише в тому випадку, як до мене справді хтось постукає в гості. Але я маю повне право не пустити, списавши небажання на погане здоров'я, з тутешніми умовами життя підозр не виникне. Натомість мені якийсь час доведеться дбати про Данила. Чим неодмінно приверну увагу цікавих – а в театрі таких вистачає з надлишком.

І тут в усі роздуми знову втрутився нахабний випадок, давши новий, несподіваний і від того більш небезпечний поштовх подіям. Час показав: розв'язка від несподіваної появи капітана Смолякова тільки прискорилася. Та в момент, коли в двері загаратали і я впізнала його голос, нічого подібного не передбачалося.

Навпаки: земля стрімко йшла з-під ніг.

– Галушка! – судячи з тону, капітан уже встиг добряче хильнути. – Галушка, ти ж там! Відчиняй! Я бачив, ви вже приїхали! Артисти, мати вашу так!

Відкинувши завісу, я побачила Данила. Він, як був, стояв босий, у спідньому, і в очах я не прочитала жодних ознак переляку. Навпаки, вони ледь примружилися. Зараз утікач нагадував породистого сторожового собаку, якого з останніх сил утримують на повідку, а він готовий без команди вчепитися в горло злодюжці чи іншому порушнику спокою.

– Галушка, не придурюйся! Ти не спиш! Вивалю двері – гірше буде! – навіснів іззовні капітан.

– Хто? – виплюнув Данило питання.

– Погано, – відповіла я. – Дуже погано.

Єдиним можливим сховком тут був не затулений завісою куток, а моє ліжко. Небезпеки не уникнути, бо Смоляков не заспокоїться, поки не зайде. Але водночас ситуація нагадувала один із тих водевілів, якими славився наш театр. Жоден не обходився без сцени, де нездалий оперетковий коханець ховався під ліжко або в шафу. Данило ж не мав іншої можливості, крім як лізти під ліжко – такої розкоші, як шафа, у мене не було.

Перш ніж устигла щось зрозуміти, утікач сам прийняв рішення: присів, шаснув у сховок.

У мене ще туманилося в голові. Та опанувала себе. Вирішила: якось пронесе, відбивалася від капітана не вперше. У крайньому випадку підіграю, позаграю, дам аванс і виставлю геть. Потім

доведеться викручуватися, проте робитиму це на людях, при свідках. Так Смоляков ще трохи стримувався.

Відчинила.

Капітан не зайшов – увалився, вторгнувся, принісши за собою густі спиртові випари. Кашкет збитий на потилицю, шинель розстебнута. Не відрізнити від босяка, аби не старанно начищені хромові чоботи. Вони блищали, запах вакси почав перебивати запах алкоголю. Офіцери, які за Полярним колом давно, частенько носили на службі бурки – але не цей.

– Я зі зміни. – Смоляков не сказав, доповів, відрепортував, старанно зачиняючись при тому зсередини. – Ти припиняй, Галушко. Не жартуй зі мною більше, не треба.

Говорив капітан чітко, язик не гуляв. Виказували очі: незваний гість був п'янішим, ніж будь-коли.

– Вам би відпочити, товаришу капітане. – Я намагалася говорити спокійно, навіть усміхатися. – Знаю ті ваші нічні чергування.

– Нічого ти не знаєш. – Він скинув кашкета, знайшов на стіні цвяха, почепив, долонею пригладив волосся. – Чи знаєш? Ти тут усе знаєш, Галушко. Ну, коли так, мусиш знати, як офіцери повинні відпочивати після тяжкої служби.

– Ви вже відпочиваєте, – вирвалося в мене.

– Ти на що натякаєш? – Дивно, ані нотки лютої, лише здивування. – Загинули люди, Домно. Не тепер, ось кілька днів як. Знаєш, хто їх убив? – Смоляков стукнув себе кулаком у груди. – Усе на нашу голову... Мені казали товариші, у цих краях бунтів не було ще два роки тому. Спокійно так... Ну, не те щоб... Людського сміття багато, помиїв вистачає. Для того ми тут, перевиховуємо. – Капітанові думки помітно плуталися, він ледве добирав потрібні слова, хоч говорив і далі чітко. – Так знаєш, хто убив радянських солдатів та офіцерів? Твої друзі!

– Про що ви?

– Не роби круглу пику, Галушко!

Я не встигла оговтатися – Смоляков ступив уприутул, стиснув обома руками мої плечі, дихнув густими противними випарами в лице.

– Пустіть! Мої друзі нікого не вбивали! У мене нема тут друзів-убивць!

– Хохли! Чи скажеш – ти не з них? Сама хохлушка! У вас усіх для нас дулі в кишнях! І каменяки за пазухами! Поки сюди хохлів не

везли, бунтів не було! Тямущі люди казали: тільки ви воду мутите, ваша погана порода!

– Дайте нам спокій! І ви спокій будете мати!

Нічого такого в думках не мала ще п'ять хвилин тому. Усе через Данила: зрозуміла про нього більше, ніж від нього почула. Мовчить – а на лиці все написано. Гордість охопила, не бачена й не знана раніше. За всіх *нас*, від тата з мамою починаючи.

– Ага! – Це був вигук переможця. – Камінь за пазухою, так точно! Показуй! Зараз показуй, чи сам дістану! Камінь сюди, *сучко*, ну!!!

Одну руку Смоляков грубо запхав за викот сукні. Я спробувала пручатися – й капітан відважив ляпаса, аж голова мотнулася, мов у ганчір'яної ляльки. Світ довкола знову загойдався. Тим часом Смоляков часу не гаяв – уже штовхав до ліжка, виціджуючи крізь зуби:

– За всіх відповіси, хохлушко. За всю вашу погану породу. Опираєтесь, постійно опираєтесь. Хто сказав, що сили на вас не знайдеться. Була сила, є й буде. Усе робитимеш, коли скажу і як скажу.

– Ні!

– Жити хочеш? Хочеш, хочеш, всі хочуть! А я на пальцях доведу, що з тими бандерівцями ти була в змові! Думаєш, на тебе справи в нас нема? На батька твого, мамку! До сьомого коліна підніму! Борза вона, бачте! Може, про Чечелів, мироїдів буржуйських, поговоримо? Тут чи в кабінеті – де скажеш.

Тепер у мене потемніло в очах. Довкола голови ніби хто накрутив товстий шар вати. Дотепер не могла собі уявити капітанову затятість. Закортіло мене зламати й так припекло – за три місяці все підняв. Розкопав, де ніхто не порпався раніше. Йому треба влади наді мною, а через мене – над усіма, хто мав змогу й силу не даватися, не коритися, не...

Ноги підломилися.

Я впала на ліжко спиною поперед.

Смоляков навалився, притиснув, спробував навіть поцілувати в губи. Укусила до крові, тільки роздраконила. Знову вдарив, тепер уже в бік. Випростався, скидаючи шинель, жбурнув на підлогу. Портупею лишив, я бачила кобуру з пістолетом.

Раптом капітан утратив рівновагу.

Завалився, як стояв – прямо.

Я почула звук глухого удару потилиці об підлогу.

Змогла видихнути й підвестися не відразу. Скільки часу то забрало, секунди, хвилини, вічність... Поки сповзла й стала на рівні, внизу, біля моїх ніг, усе вже було скінчено.

Данило, майже голий, помітно виснажений й попри те – шалений, затятий, безжальний, пальцями сильно надавив капітанову МДБ на очі, втискуючи їх у череп якомога глибше.

А потім, ставлячи жирну крапку, перетиснув руками його горло.

Рятівник не просив: я сама сіла Смолякову на ноги.

Іншого місця, ніж під ліжком, для мертвого капітанового тіла теж не знайшлося.

Заштовхали ми труп дуже вчасно. Офіцер здійняв гармидер, не чути його штурму міг хіба глухий. Тож коли раптом усе затихнуло, я тривожно чекала появи цікавих і стурбованих. Знову місцеві звичайні зіграли на моєму, точніше – відтепер уже – на нашому з Данилом боці. Обережно постукали хвилин за тридцять. Я відповіла, не відчиняючи. Запитали, чи все добре. Я стримано відповіла: нормально, дякую. Цікаві відступили, й Бог знає, що подумали: або мені вдалося спровадити Смолякова якимось дивом, або, навпаки, він домігся нарешті свого й тепер лежить у моєму ліжку.

Мені б дуже хотілося, аби він узагалі не приходив.

Чи дивом оговтався й відступив сам.

Зараз треба не лише вигадати переконливу версію, куди подівся капітан, але також позбавитися тіла. Бажано – знайти спосіб відтягнути його чимдалі звідси. І відвести від себе підозри, що не видавалося можливим. Смоляков мусив заступити на чергування. Він пішов зі служби сюди, поскандалив. Далі мав би податися на квартиру. Проте сусіди його не побачать, про що чесно скажуть колегам, щойно ті почнуть шукати пропажу.

Домна Галушка – остання, з ким капітан спілкувався.

Візьмуться за мене – і все, більше не житиму.

Поки міркувала так, Данило знову вдягнувся. Він мав величезне бажання допомогти мені. Та витягнути звідси труп офіцера й непомітно зтягнути його кудись далі від очей, аби не скоро знайшли, не під силу було навіть тому, хто зовсім недавно зухвало вирвався з табору.

– Утопити у виходку^[38], – запропонував після коротких роздумів. – Пролізе в дірку, весь.

– Там йому саме місце, – погодилася я. – Знайдуть швидко. Ти підеш, мені каюк.

– Нікуди не піду.

– Дякую. Гарзд. Тоді – гаплик нам обом. Довго під ліжком не просидиш.

Сказала так, бо починала гніватися. На Данила, бо ще вчора його не знала, а сьогодні через нього під загрозою моє життя, хай він мене й урятував. Та більше на себе: піддалася пориву, дозволила все це. Але гнів змінився соромом. Видавалося, я мала б шкодувати про свій вчинок. Хоч знала напевне – змогла б зробити так іще раз.

Суворі Воркута давила тих, хто опускає руки, здається. Або умови життя гартують, змушують боротися щодня, триматися за життя. І всякий раз шукати виходу.

Я нагнулася, смикнула покривало за край, опускаючи ще нижче, майже до самої підлоги.

Коли випросталася, уже знала, куди піду.

Найкращий союзник проти міліції – бандит.

– Будь тут, – сказала, вдягаючи куфайку й обмотуючи голову теплою хусткою, одним із небагатьох своїх цінних скарбів.

– Куди піду...

– Не відчиняй нікому. Як постукають – завми. Каша в каструлі... холодна. Підігріти не можна, треба ж грубу розпалювати, дим піде. Коли господарів нема, тут не топлять, паливо дістати важко.

– Нічого. Холодна згодиться. Дякую.

Виходячи, вимкнула світло.

Зачепила боковим зором – Данило бере капітанів пістолет.

Зітхнула й вийшла, намагаючись проскочити швидко, аби не потрапити на чийсь цікаві очі. Полярна ніч потроху ділилася з днем, проте він поки ще був коротким. Вечоріло рано, й зараз мені це грало на руку. Злившись із сутінками, я спершу швидко пішла, потім – побігла, а віддалившись від небезпечного місця, знову перейшла на крок.

Багато воркутян, особливо в робітничих районах, чуло про Ваню Баркаса.

Але не всякий цивільний міг похвалитися особистим знайомством із місцевим злочинським ватажком.

Моя мама називала його «дядя Ваня», й Баркас справді нагадував доброго дядечка, а ще більше – лагідного дідуса. Йому було за шістдесят, уперше потрапив на каторгу ще до революції, за царя. Народився в Астрахані, змалку допомагав батькові переганяти купецькі товари Волгою, потім злигався з волоцюгами й злодіями. Там же прізвисько отримав, яке згадували частіше за ім'я. А прізвище та по

батькові, зі слів Баркаса, називали вголос лиш прокурори та судді, коли оголошували черговий вирок.

Про себе дядя Ваня розповів матері, коли вона виходжувала його після останнього звільнення.

Баркас сидів в одному таборі з моїм татом, досить гарно відгукуєчись про нього. Батько й познайомив нас зі старим злодієм заочно. На зоні той мав чималий авторитет, бо жив за старими злочинськими *поняттями* й вимагав від інших, особливо – молодших, дотримуватися їх. Усе почало мінятися, коли незабаром після кінця війни в табори поверталися вчорашні «штрафники» – кримінальні злочинці, котрі з доброї волі зголосилися йти на фронт в обмін на можливість погашення терміну покарання. Зі злочинського погляду, вони порушили закон, тобто – *зсучилися*.

Стати *сукою* можна було й раніше, якщо почати співпрацю з міліцією чи будь-якими іншими державними органами влади. За таке передбачалася смерть, вироки виконували самі кримінальники після свого власного суду. Звісно, на *сук* у таборах чекала така сама доля. Проте їх було багато, вони набули бойового досвіду, спершу – шалено захищалися, потім почали нападати. Їх брала під крило табірна адміністрація: лише перемога *сук* у війні зі злодіями могла послабити владу останніх. Блатні мали всередині кожного табору величезний вплив, часто керівництву доводилося домовлятися з ними, навіть рахуватися. Ренегати – *суки* – стали додатковою, неофіційною армією, якою керувала адміністрація на місцях.

Ваня Баркас ризикував рано чи пізно потрапити під удар. Тих сил, що раніше, вже не було, та й здоров'я підводило. Поки ще мав змогу, домовився з табірним лікарем, аби його актували^[39]. Старого злодія на волі справді треба було лікувати, і мій батько, віддячуючи Баркасу за сяку-таку підтримку, порадив постукатися до нас. Мама могла далеко не все, але й того, що вдалося, дяді Вані було на початках досить. Важливіше – вивів себе з-під удару, трохи зміцнів і осів у Воркуті, вирішивши дожити тут свої дні. Звичні місця, рідні краї давно не чекали, Ленінград чи Москва могли затерти старого, там своїх вистачало. Заполяр'я ж, як і всю російську Північ, не без підстав уважав своїм другим домом, другою батьківщиною.

Я не мала щодо Баркаса жодних ілюзій. Але переконалася кілька разів: добро дядя Ваня пам'ятав. Закони, за якими він жив, вимагали

жорстокості щодо його порушників, проте щодо тих, хто одного разу став злодію в пригоді, могли стати справедливими. Вийшовши з лікарні й облатувавшись, Баркас кілька разів передавав нам продукти. Як мама померла, неговіркий тип із шрамом на переніссі прийшов і тицьнув трохи грошей. Згодом дядя Ваня приходив сам, улаштував невеличкі поминки у вузькому колі й сказав: у разі чого можу попросити, він допоможе. Відтоді час від часу нагадував про себе, переказував через різні okazії вітання.

Дотепер я уникала Баркаса.

Зараз не бачила іншого виходу.

Усередині житло старого злодія мало вигляд не кімнати в бараку.

Справжній барліг, натоптаний різними речами. На підлозі – справжній перський килим, на стінах – гобелени з оленями й лебедями. Цокав настінний годинник з гирками й будиночком для механічної зозулі. Ліжко, накрите ватяною ковдрою, – у дальньому кутку, відгороджене широкою строкатою завісою. На комоді – сім слоненят із білої порцеляни, один одного дрібніші, новенький патефон.

Платівка саме грала, коли мені дозволили зайти: Баркас слухав Козіна^[40]. Старі, ще довоєнні платівки.

Господар сидів за столом і під музику пив чай із блюдечка вприкуску з цукром. Біла солодка трапеція стояла поруч, на тарілці. Відбивши від неї важким руків'ям ножа маленький уламок, дядя Ваня клав його на губу й сьорбав, пропускаючи через нього духмяний окріп. Цукор розчинявся, Баркас мружився від задоволення й плямкав.

Мирна, дуже домашня, затишна картина.

Якщо не знати, *хто* перед вами.

На Баркасі була біла полотняна сорочка, поверх неї – кацавейка, підбита смужками хутра. Чорні штани він заправив у білі підбиті бурки. Переливши з чашки в блюдце нову порцію чаю, господар кивком запросив сісти навпроти. Я глянула на патефон, Баркас закивав:

– Ага-ага, правильно. Людей треба слухати.

Отримавши дозвіл, я зняла голку з платівки, акуратно відсунула, потім повернула ручку, вимкнувши патефон.

– Сядь уже, Домцю.

За таке звертання готова була забути, хто такий дядя Ваня. Так називав мене батько, розказуючи старому злодію про свою родину. Так кликала мама, і старий злодій чув. Так почав називати мене й сам.

Я подякувала й примостилася поруч на ослінчик.

– Почаюєш із дядьком?

– Не до чаю, дядю Ваню.

– Отак відразу. Сидиш тут сичем. Молоді-гарні в двері шкребуться. Думаєш – поговорити прийшли до старого. А їм, бач, ніколи. Кавалер, може, чекає? – Старий підморгнув.

– Вибачте, дядю Ваню. Справді, часу нема зовсім. Ще трохи – біда. Тобто, – запнулася я, – біда вже. Ви казали, можу прийти, як погано стане. Уперше прийшла, ви ж знаєте. Бо погано зовсім і навряд чи краще буде.

Баркас відсунув блюдце. Лице далі здавалося добрим, лиш очі виказували – стали раптом холодними.

– Кажи.

Фразу прокрутила з кілька десятків разів, поки бігла сюди.

– Я наробила такого... Дядю Ваню, я людину вбила.

Випалила відразу, щоб відрізати собі шлях назад, махом спалити мости.

Баркас не здивувався. Тут, у Воркуті, когось убивають щодня. А чоловіка, який половину життя провів за ґратами й колючим дротом, такою новиною тим більше не заскочиш, навіть не завжди зацікавиш. Але цікавість усе ж в очах блиснула.

– Кажи, – повторив. – Коли, кого, за що.

– Годину тому, може – трохи більше. За що? Чіплявся, погрожував, хотів зґвалтувати й зробив би це. Гвалтував би потім щодня, я б повісилася чи ще щось зробила з собою.

– Хто?

– Це найстрашніше, дядю Ваню. Офіцер він, емдебешник. Капітан.

– Хто?

– Смоляков... Капітан Смоляков.

– Чув про такого. Звірюга скажена, без царя в голові, навіть без товариша Сталіна. Як упорала його?

Я вклякла. Чомусь про спосіб убивства, який назву, не подумала. Відповіла не відразу, розуміючи: само по собі це вже викличе підозру. Баркас не квапив, і я вирішила: спишеться на мої нерви й переляк.

– Застрелила. У нього ж пістолет, він погрожував...

Старий подався трохи вперед.

– Іди ближче, Домцю. Щось запитаю тихенько.

Навіть якби відчувала підступність – усе одно б послухалася.

Нахилилася через стіл.

Мить – суха, чіпка, міцна рука стиснула шию, сильно надавила, притиснула до поверхні. Не встигла злякатися, навіть не скрикнула: Баркас уже стояв наді мною, біля ока побачила вістря ножа.

– Страх загубила, сучко? – процідив старий, скидаючи маску домовика й показуючи себе справжнього. – До кого прийшла, галушко полтавська? Забула? Чи нагадати? Я Ваня Баркас, і не брешти мені, тварюко! Убила, кажеш?

– Убила... Дядю Ваню... Правда...

– Довго думала, як відповісти. Стріляла вона! Ти дихаєш через раз, доходяга! Забрала вона ствол у лягавого! Батькові покійному на тому світі розкажеш, мамку ще гукни! Убила вона! Насправді для чого приперлася? Хто послав, ну?!

– Ніхто! Сама! Він правда мертвий! Під ліжком у мене!

– Кажи!

– Я його...

– Ще слово брехливе – баньки виколю! Ну!

– Остап! – видихнула нарешті, не маючи сил опиратися.

Баркас послабив хватку, відвів руку з ножом.

– Отак. Який Остап, де взявся? Кавалер?

– Ні... Тобто... не знаю... – З переляку я зовсім заплуталася, кожним словом риючи собі й своєму рятівникові глибоку яму. – Він прийшов...

– Прийшов і замочив лягавого?

– Я ховала його в себе. Остапа.

– *Молодця*. Отак би відразу.

Старий пустив мене, повернувся на місце. Я розпрямила, витерла сльози, знову побачила перед собою затишного домовинка.

– Чому ховала? Він із наших чи як? Посварився з законом, чимось не догодив?

– З табору втік, дядю Ваню. – Вигадувати щось інше після нападу вже не мала сил. – Недавно буза була на одному з *пунктів*, нас попередили про обережність, ще трошки чула краєм вуха.

– Ходили чутки, – кивнув Баркас. – Люди нюхають, чи правда. Якої він масті, Остап твій?

– Не знаю. – Упевненість поволі поверталася. – Дядечку Ваню, дорогенький, не про масті зараз мова. Яка, в біса, різниця, коли цей Остап *завалив* чекіста? За вашими законами, чоловік хорошу, правильну справу зробив. Його захистити треба. І мене разом із ним.

– Для того прийшла?

– Для того.

– Чого хочеш?

– Допоможіть позбавитися трупа. Це найперше. Не можу я його під ліжком у себе тримати! Витягнути й залишити десь поруч – теж. Капітан гармидер здійняв, горлав, були ті, хто чув. Почнуть питати, дуже швидко на мене вийдуть. Не хочу, дядечку, не хочу...

– Тихо, тихо. – Баркас легенько похлопав мене по руці. – Замочити лягавого – це, правда, гарне діло. Тим більше – Смолякова. Наш брат, чесний фраєр, до його чекістських інтересів жодним боком. А він, падло, тягає блатних до себе під різними приводами й там, сука, кишки на кулак намотує. Краю не бачить, давно напрошувався. Бач, як вийшло, а кажуть – Бога нема. Брешуть, Домцю, брешуть. – Він відкинувся на спинку стільця. – Обіцяв твоїм не дати тебе образити. Моє слово – закон, кремінь. Ти мені ще за Остапа свого скажи.

– Не мій він...

– Скажи, дитино, скажи.

Я приречено зітхнула.

– Просити хотіла. Потім, як із капітаном вирішиться... Остап – збіглий. Йому б довідку яку, папірець із печаткою, щоб із Воркути вибратися. Ви ж можете таку роздобути.

– А ти, галушко полтавська, знаєш забагато.

– Нічого я не знаю. Думаю собі. Крім вас, дядю Ваню, у цих краях хіба міліція чи відомство покійного Смолякова такий папір намалює. Більше ніколи ні про що не проситиму. Моє слово теж міцне, повірте.

– Не вірив би, не сидів би тут із тобою, малою – дурною. – Баркас побарабанив пучками по столу. – Рішення моє таке, Домцю. Йди додому, сиди, носа не висовуй. Хто захоче зайти – придумай хворобу. Пришлю до тебе Валета, з ним будуть люди. Що казатимуть – усе слухай, що робитимуть – дивись і мовчи. Поки це, далі видно буде. Остап той мене дуже цікавить.

На тому розмова скінчилася.

Пошкодувала дуже скоро, що Остапом утікача назвала, а не Данилом. Вирішила собі: нехай Остап. Так безпечніше, ніж справжнє ім'я.

Знала б, як помилилася.

Посланці від Вані Баркаса прийшли, коли зовсім стемніло.

Першим ковзнув рудий вертлявий чоловічок із двома залізними *фіксами* в роті й татуйованими кистями – Валет. Назвався мені, потім – Данилові. Далі не відбулося нічого надзвичайного, усе минуло швидко й злагоджено. Валет став рачки, зазирнув під ліжку, реготнув, прошипів:

– Хана мусорку. – Потому став на рівні, звелів: – Витягайте.

Поки ми з Данилом вовтузилися, рудий вийшов і скоро повернувся в супроводі трьох мовчазних суворих *блатарів*. Вони вже приготували великий мішок, пошитий вручну. Спритно й звично, мовби займалися цим щодня, запхали туди тіло. Потім узяли вчотирьох, винесли, й Валет зупинив, коли я хотіла йти за ними. Куди потягнули – досі не знаю. Так само лишається гадати, як кримінальникам удалося повернути операцію непомітно для сторонніх очей.

Натомість потім, говорячи з Данилом, почала розуміти дуже простий розрахунок. Капітан змінився після доби чергування й мав добу для відпочинку. Усі, хто мав із ним справу, чудово знали: вільний час Смоляков використовує для мертвої п'янки. Тож двадцять чотири найближчих години його не шукатимуть. Нехай потім його слід приведе сюди й мене почнуть допитувати. Я скажу правду: був, дуже напився, поведив себе агресивно, спробувала заспокоїти. Як – нікого не стосується. Капітан трохи оговтався й тихенько подався геть. Напевне, труп колись знайдуть. Тіло валятиметься далеко від моєї комірчини. Як він там опинився, на кого нарався, де знайшов останню в своєму житті п'яну пригоду – нехай розбираються, кому *положено*.

Убивство офіцера МДБ навіть для Воркути – надзвичайна подія.

Але моїх знань про його особистість цілком вистачало, аби припустити: для капітана Заполяр'я справді стало засланням. Від нього позбавилися на Великій землі, бо в системі хоч міліції, хоч МДБ, хоч у партійному апараті завжди є особи, котрих дуже кортить позбутися, аби лиш не бути до цього причетним самим. Із капітаном Смоляковим – саме така історія.

Хоч тіла ми позбавилися й мене ніхто не турбував, ніч минула тривожно. Данило вмотивувався на підлозі біля груби, і я чула – він

стогнав уві сні чи, скорше, в напівсні. Сама теж крутилася, заснула під ранок. А як прокинулася, Данило вже сидів у кутку й спокійно розбирав трофейний пістолет.

Як бути далі, чи надовго затягнеться його *гостювання*, не знала й навіть не уявляла. До того ж постала несподівана проблема – утікачеві хоч-не-хоч, а треба якось ходити до вітру. Учора якось не думалося над цим, але тепер напружилася. Виходити надвір удень означало дуже ризикувати. Нехай удасться проскочити туди, та чи вийде так само непомітно повернутися назад. Зрештою, десять років життя в бараках серед бруду та щурів назавжди відучили гидувати. Тож поставила йому відро для потреб, яке зібралася винести сама, як повернуся з роботи.

День минув так само тривожно.

Розмов про вчорашню атаку Смолякова уникнути не вдалося. Його крики чула ледь не половина гуртожитку. Надмірно цікаві навіть визирали з вікон і бачили, як я впускала його. На щастя й на диво, коли сказала, що капітан потім пішов, пощастило виставити, хтось із жінок бовкнув: та бачили, як виходив. Не знаю, кого бачили й чи бачили взагалі, але мені тут явно ніхто не збирався підігравати. Просто в подібних випадках завжди знайдуться свідки, котрим захочеться *погодитись* і визнати неочевидне.

Під вечір я чи не вперше за останній час навмисне товклася довше, аби вийти з театру останньою. Зазвичай ми йшли гуртом, у тому числі – з міркувань безпеки. Сьогодні вирішила повертатися сама, аби ніхто не набився в гості чи не тягнув до себе й довелося б шукати причини для відмови.

Уже переходила вулицю, коли з-за рогу найближчого будинку гайнула стрімка тінь.

Злякатися не встигла: чоловік у насунутому на очі теплому картузі й пальті з піднятим коміром спершу спитав:

– Ти Галушка? – Потім відразу: – Домця? – Ніби на зразок пароля, мовляв, свої, не *тушуйся*, нарешті: – За годину приходьте з дружком до хлібного магазину.

Не вказав точно, до якого, і я зрозуміла: ідеться про центральний, досить популярний в місті орієнтир, не загубишся й не заблукаєш. Більше нічого спитати не встигла. Посланець знову перетворився на тінь, злився з морозяною ніччю.

Відлік часу пішов невблаганно.

Поквапитися треба.

Данило не здивувався. Знала його скоро вже другу добу як. За цей час не так багато й балакали, він або спав, або відмовчувався, коли намагалася дізнатися про нього більше. Але попри закритість, якій могла знайти пояснення, відчувалася в ньому дивна байдужість до всього, що відбувалося з ним і довкола нього. Утікач сприймав усе за належне. Мало бути так, а не інакше. Убиваючи капітана голими руками, діяв так, мовби виконує щоденну звичну роботу, порається по хазяйству, й у мене в той момент проявилось більше емоцій, ніж у нього.

Бігла додому, несла звістку – мене тіпало.

Дивилася, як Данило неквапом збирається й перевіряє пістолет, – тіпало.

Вийшла першою, роззирнулася, чи не ходить хто випадковий, – серце калатало.

А він зберігав спокій. Ніби *хотів* потрапити комусь на очі, перестати ховатися.

Спершу я йшла попереду, Данило – кроків за двадцять позаду. Коли відійшли на відстань, яку я вважала безпечною, дала знак, він наздогнав широким кроком. Тепер трималися разом, до місця зустрічі прийшли вчасно.

Довелося чекати, недовго, хвилин з десять.

Нарешті позаду рипнув сніжок, виринула мовби з-під землі та сама, знайома вже мені тінь. Швидкі очі ковзнули з-під козирка по мені, перемістилися на мого супутника.

– Остап, кажеш?

– Нічого тобі не кажу.

– Остап? – повторила тінь.

– Остап.

– Канайте за мною.

– Куди?

– Твоя баба за тебе просила. Випросила.

Більше не зронивши пари з вуст, тінь відступила. Я глянула на Данила. Він дивився прямо перед собою, пішов першим. Я рушила за ним, тепер намагаючись триматися за його спиною.

Рук із кишень шинелі Данило не виймав.

Ми пройшли квартал уперед, далі наш поводитир завернув. Блукати на воркутинських вулицях треба було вміти, місто будувалося квадратно-гніздовим методом. Та все ж були, виявляється, певні місця, де можна було кружляти. Скоро вийшли в двір, де побачили обриси полуторки. Щойно з'явилися, спалахнули фари. Тінь вивела так, аби ми потрапили просто під їхнє світло.

Данило закрився рукою.

З кабіни вистрибнув вертлявий Валет, відбив на снігу чечітку, підтанцював до нас. Тим часом темні дворові кутки ожили, нас оточили на додачу до тіні ще двоє. Обриси четвертого вимальовувалися в кабіні, на водійському місці.

– Здрастуй, милая моя, – блазнювато протягнув Валет, намагаючись бути схожим на Савку, персонажа одного старого фільму, якого я тоді чомусь дуже любила^[41]. – Дочекалися тебе, я аж розгубився. Залазь, поїхали. І ти, Галушко, з нами.

– Куди? – у Даниловому питанні не чулося жодних ноток цікавості.

– На кудикіну гору. Куди Макар телят не ганяв, – відтарабанив Валет. – Тільки, фраєрок, давай хенде хох. Лапки вгору, ферштейн?

Тут, на мій подив, Данило відповів німецькою. Я вчила в школі, але погано, не змогла розібрати, що він сказав. Валет же відступив і присвиснув. Оговтався, реготнув:

– Диви, німецький шпигун! – І враз скинув маску блазня, мовив жорстко: – З тобою тут не граються, фраєрок. Руки підняв!

Данило підкорився.

Одна з тіней спритно обшукала його, знайшовши та забравши пістолет. Я похолола – тепер моя черга. При собі нічого цінного не мала, і все одно неприємно, коли чужі руки лапають. Але обійшлося, Валет кивнув у бік машини:

– Ворушіть копитами. Обоє. Лягли на дно – умерли.

– Усе добре, Домцю, – сказав Данило, пошукав і знайшов мою руку, взяв у свою, повів за собою.

Задній борт уже опустили.

Данило підсадив мене, застрибнув сам, ми слухняно лягли на дощату підлогу кузова.

Троє *темних* заскочили за нами, не лягали, розмістилися вздовж бортів. Валет закрив задній борт особисто. Хлопнули двері кабіни.

Поїхали.

Там, на холодних дошках, я втратила відчуття часу. Лежала й придумувала собі молитву, яка могла б урятувати й захистити нас. Бо нічого доброго від мандрівки проти ночі не чекала. Данило рівно дихав, і я вкотре здивувалася його спокою. Навіть позаздрила.

Нарешті скреготнули гальма, полуторку труснуло.

– Вилазьте! – почулося ззовні.

Борти не опускали. Усі, хто в кузові, змушені були перелазити й стрибати вниз. Данило хотів піти першим, та Валет зажадав:

– Галушка – пішла!

Мене прийняло відразу три пари рук.

А щойно тіло перекинув через борт Данило – та ж сама згряя налетіла, стягнула, не дала стати на ноги, потягла вперед, де у світлі фар майоріла знайома постать Вані Баркаса.

Я закричала.

Бачила старий кар'єр неподалік закинутої шахти.

Нарешті дійшло: будуть убивати.

– Поставте! – крикнув Баркас, закашлявся, вилаявся. – Де вас носить, промерз до кісток. Чого запізнилися до дядька, Домцю?

Я мовчала. Могла б слова знайти – не хотіла.

Данила тим часом змусили стати на рівні. Баркас махом руки звелів посіпакам трохи розступитися, неквапом, поважно ступаючи, наблизився. На мене враз перестали зважати. Аби бажання, відступила б у темряву, далі – тікати. Тільки ж не забіжиш звідси далеко. Я знала, де ці кар'єри й скільки народу зникало тут безвісти.

Баркас одягнув теплий справний кожушок. Голову прикрив високою каракулевою шапкою, дуже подібною до папахи. Рукавиці не знімав, заклав руки за спину, заговорив голосом доброго домовинка:

– Ти, чоловіче добрий, потрібну справу зробив. Мусорка лягавого прикокав, ще й не абикого. Той капітан був гіршим за звіра голодного, лютішим за пса скаженого. Від людей тобі уклін низенький, подяка й допомога... – Слова зависнули в повітрі, здавалося, замерзнуть зараз, і старий злодій закінчив фразу: – ...належала, аби не борг твій тим самим людям. Платити борги треба, відповідати. Хіба не навчили? Коля Тайга – людина авторитетна, закони знає, мав би пояснити тобі.

Я поняття не мала, про що говорив дядя Ваня.

Зате Данило знав.

– Нікому нічого я не винен, – мовив рівно.

Лише я почула в голосі загрозу. Хоч учорашній доходяга один проти п'яти, разом із шофером, навряд чи вистоїть. Це я ще Баркаса не порохувала.

– У нас тут чутки швидко розходяться. Тільки здається, що тундра й тайга кругом, тому всі від кожного далеко. Не кожен день, не кожен рік навіть така буза починається, як ти заколотив на хазяйстві майора Абрамова... гори він у вогні.

Тоді я ще не знала: начальника табору, де сидів і звідки втік Данило, майора Абрамова, бунтівні злодії спалили живцем.

– Нічого сказати не хочеш? – промовив скрадливо Баркас.

– Туди йому й дорога.

– Як і капітану Смолякову! – погодився дядя Ваня. – Усе б воно нічого. Аби ось дівчинка, – кивок у мій бік, – за яку я перед мамкою її

покійною відповідати підписався, не сказала вчора, хто ти такий є. Назвала Остапом. Ти ж сам себе так назвав, га, Данило Червоний, засуджений номер тринадцять-нуль-вісім, га?

Ось коли я вперше почула його справжнє прізвище.

– Мовчиш? Правильно, молодця. Чутки, Червоний, поперед тебе скажуть. Тебе ще тут не було, а люди у Воркуті вже в курсі: на «четвірці» вашій бакланять по-крупному. Закрутила все не братва, а бандерівці з лабусами, політичні. Наші, «чорна масть», під шумок свої справи робила. Коля Тайга міг би по всьому зону тримати, сук там затрюмили до ноги. – Доброго дядечка вже не було, рикав старий лютий вовк. – Тільки нема Колі. Дійшло до нас, життя йому обірвав Остап, старший у бандерівців. Скажи, що ти не той Остап, чоловіче добрий. Скажи, що там Остапів двоє було.

– Той самий, – визнав Червоний.

Баркас картинно сплеснув руками.

– Валетику, синку, чув-бачив? Отак треба, чесно. Завжди чесними будьте, братчики, ніколи не брешть. За брехню в нас закон вимагає карати, суворо й справедливо. За смерть наших кращих корешів, бродяг достойних, злодіїв законних, коронованих – теж смерть. Скажеш щось на дорожку? Чи вже там, на небесах, Тайзі нашому?

– Дядю Ваню! – не витримала я. – Дядю Ваню, НЕ ТРЕБА! НУ ПРОШУ ВАС, НУ ВИ Ж ОБІЦЯЛИ!

– Цить! – рявкнув Баркас. – Засохни, дура! Для тебе все зробив, бо слово тримаю! Ти нам ось дорогий подарунок піднесла, за це від людей уклін! Тепер стій і дивись! Знатимеш надалі, як лізти не в свої справи! Валете!

Вертявий знову відбив чечітку, посунув до мене.

Замість тікати я кинулася на нього, махаючи кулаками й готуючись уже померти від пострілу чи удару ножом.

Рудий зупинив, схопив за кисті, легко викрутив.

І в ту мить із мене посипалися матюки.

Не любила, намагалася без потреби не вживати. Але тут не витримала, неначе греблю прорвало. Відбірне матюччя, якого не всякий блатний почує зараз, лилося з мене на всі голови, починаючи з Баркасової.

Заскочений Валет послабив хватку, крякнув:

– Ого! Ух ти!

– Ну, мама тебе не чує! – вигукнув старий злодій, кілька разів плеснувши в долоні.

Двоє убивць, що стояли поруч із Червоним спинами до мене, повернулися – цікаво ж.

А Данило *почав*.

Скориставшись коротким, на кілька секунд, послабленням уваги, він кинувся на того, хто ближче.

Урка не встиг отямитись – Червоний сильно вдарив долонями по вухах, миттю перетиснув горло й розвернув ворога, прикриваючись. Той, що товкся поруч, оговтався й уже бив пікою, та вістря ввійшло в живіт товариша. Закричали обоє, хто від болю, хто – від злості. Данило з усіх сил штовхнув підрізаного на бійця з пікою, не даючи тому висмикнути зброю.

Валет рвонув до них – зараз Червоний відкрив йому спину.

– Ні-І-І-І! – заволала я, глухнучи від власного крику, тепер сама вчепилася в рудого, ми разом упали на брудний від вугільного пилу сніг.

Червоний відштовхнув нападника далі.

Той розтиснув руку, лишивши піку в животі підрізаного ним же урки.

Мить – і вона вже опинилася в Данила.

Це була не бійка. Навіть не бій.

Розправа.

Помста.

Інакше досі не можу оцінити побачене в ту страшну ніч, дати шаленству Червоного бодай якусь інакшу назву. Він готовий був різати, бити, колоти, давити руками, рвати зубами – пускати в діло все, чим можна завдати ворогам шкоди.

Колишнього власника піки вдарив нею ж навідріг, мітивши в лице та влучивши туди. Злодій не закричав – завив, рухнув на коліна, закрив обличчя руками, руки й сніг довкола стали кривавими. Не зупиняючись, укладаючи в *битву* залишки сил, дивом збережених за ці важкі для нього дні, Данило метнувся вперед, виставивши руку й проштрикнувши третього нападника. Шофер підскочив збоку, вдарив, Червоний не встиг ухилитися – упав. Але тут же перевернувся на спину, перекотився, і шофер зробив звичну в таких випадках помилку: вирішив, що роззброїв противника.

Навалився зверху з наміром притиснути до землі.

Зустрівся з закривавленим вістрям, захрипів, незграбно ворухнувся.

Червоний викотився з-під нього.

Тим часом Валет скинув мене із себе, копнув носак, та більше не чіпав, лишивши, мабуть, на потім – стрибнув, висмикнувши револьвер.

Усе одно рухався вертляво, не зміг влучити навіть із-близька.

Другий постріл гримнув у небо: Данило збив нападника з ніг, сильно впав колінами йому на груди.

А потім мені стало так лячно, як не було до того й не буде потому, хоч у майбутньому бачила всяке.

Данило Червоний різко нахилив голову впритул до Валетового пистку.

Клацнули зуби.

Як відхилився, довкола рота багряніло.

Він хапнув зубами за вороже обличчя.

Я не вловила момент, коли з усіх, хто стояв біля кар'єру, на ногах і неушкодженим залишився лише Ваня Баркас.

– Кинь це, синку... Гірше робиш... Собі гірше... Знайдуть тебе...

– Поки шукатимуть. – Червоний узяв револьвер напереваги, посунув на Баркаса. – Тебе раніше знайдуть, діду. А може, не знайдуть зовсім.

– Скажи йому, Домцю! СКАЖИ, ДИТИНО! Я ж тебе врятував!

– Ти сам собі віриш? – Сама здивувалася, як лунко й дзвінко звучав тоді мій голос.

– Не сміти! Не сміти! Геть! – Баркас задкував, мовби не знаючи, що за спиною – край кар'єру.

Червоний зупинився посеред місця, яке щойно стало полем бою.

Я не відводила очей. На диво спокійно сприйняла, коли він кількома пострілами добив поранених. Воркута й не до такого привчить.

Потім, так само спокійно, Данило пожбував револьвер із порожнім барабаном у темряву. Знайшов того, хто обшукував його. Витягнув пістолет, загнав патрон у патронник.

– Закінчимо з тобою, діду?

– Ні!

Ваня Баркас зламався на наших очах.

Не такий уже він і всемогутній.

Звісно, не лишився на зоні, аби з суками воювати. Інвалідність собі вигдав.

– Поговоримо. – Данило опустив пістолет. – Йди сюди, Домцю, ти то краще зможеш.

Отак я вперше побачила, як Червоний усміхається.

Далі коротко розкажу, бо все закінчилося й почалося водночас.

Дядя Ваня не довго опирався. Погодився зробити Данилові справжню довідку про звільнення, але вписати в неї липове прізвище. Утім, не таке вже й липове: людина справді була, вийшла по закінченні терміну покарання й незабаром зникла, розчинилася у Воркуті. Такі *мертві душі* потрібні були кримінальникам, аби легалізувати своїх, давати нові біографії чи просто торгувати ними. Мертва душа не мала на Великій землі рідних та близьких, тут – так само, ніхто такої людини не пам'ятає в лице й не помітить зникнення.

І все одно після того, як Червоний поскидав п'ять трупів на дно кар'єру, а я все бачила, нам обом довго лишатися тут не годилося.

Підключився Прохор Власов зі своїм умінням відчиняти будь-які двері. Так виникла легенда про нещасного зека, який звільнився й ходив хворий та неприкаяний, аж поки не зустрів рідну душу – юну й жалісливу Домнікію Чечель, яку всі, хто знав, називали Домною чи кликали «полтавською галушкою». Їй самій здоров'я не дозволяє довше лишатися в суворому кліматі. Ні в чому поганому помічена не була, характеристики чудові, хай собі їде на Велику землю, на батьківщину, на давно звільнену від німецьких фашистів Полтавщину.

Проводжали мене всім театром.

Там же, чекаючи можливості виїхати зі своєю довідкою на свободу з чистою совістю, мешкав у підсобному приміщенні Данило Червоний.

Ми домовилися, де зустрінемося, – станція Мікунь.

Звідти залізниця вже прямо вела, хай із пересадками, котрим числа не було – але довела, куди треба.

Довідку на паспорт, цілком легальний, справжнісінький, Данило обміняв у Сиктивкарі. Звідти мандрували разом. Нічого не подумайте – не як подружжя, просто трималися одне одного. Червоний опікав мене, як міг, а я їхала в Україну після десяти років розлуки – і не вірила, що з нами відбулися такі дива.

Часу в дорозі вистачало, тож устигла почути від нього про Організацію. Але говорили про таке, лиш коли бували зовсім самі. Загалом Червоний відмовчувався на людях, а я, коли треба, казала: везу

брата з тюрми додому, там він собі горло пошкодив, балакати трудно. Дістанемося додому – по лікарях водитиму.

Не згадаю, скільки часу забрало, поки дісталися Харкова. Звідти до Полтави недалеко. Та не тягнуло мене вже давно туди, навряд чи хтось лишився з раніше знайомих. А як і залишився – навряд чи згадували про Чечелів, котрі подалися за Полярне коло. Тому їхала, куди Червоний.

А він до Києва подався.

Там лишив мене на вокзалі й кудись зник. Ночувала сама, уже думала – попався міліції, закінчилося везіння. Коли ранком прийшов, у подробиці не вдавався. Сказав лиш: тримав у пам'яті кілька *адрес*, одна з них виявилася дійсною. Далі нами вже опікується Організація. Не ті можливості вже, але все одно дещо може. Зокрема документи зробити, інші, але теж справжнісінькі.

З Києва подалися до Проскурова.

Звідти – до Луцька.

Там Данило Червоний зі мною попрощався.

Більше не бачила його ніколи. Як потрапила до Європи, який шлях потому пройшла – інша історія, уже моя, особиста. Лиш треба додати: без нього я б не дожила до своїх літ. Померла б молодою у тій клятій Воркуті, без роду-племені.

Скажете – так не буває.

Правду скажете.

Значить, більше нікому Бог так не поміг, іншим не пощастило – чи пощастило інакше.

Щось забула...

Чи шукали капітана Смолякова тоді, коли ми з Червоним намагалися виборсатися з Воркути?

Звісно, шукали й знайшли.

За тиждень. У тому самому кар'єрі, де вже валялися наші нападники – і ще зо два десятки різних тіл.

Київ

Вересень – жовтень 2018 р.

Джерела, використані під час роботи над твором

Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті / Укл. В.Кіпіані. – Харків: Vivat, 2017

В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна / Володимир В'ятрович. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016

Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні. Тендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. / За наук. ред. Г.Грінченко, К.Кобченко та О.Кісь. – Київ, 2015

Клименко О. Там, за Збручем. Осіння громовиця: хроніка: у 2 кн. / Олег Клименко. – Тернопіль: Богдан, 2018

Маркова Е. Воркутинские заметки каторжанки Е-105 / Е.Маркова. – Сыктывкар, 2005. <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=10641>

Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла» / Гжегож Мотика. – Київ: Дух і літера, 2013

ОУН – УПА. «Зродились ми великої години...» / Укл. В.Кіпіані. – Харків: Vivat, 2016

Патриляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960 рр. / Іван Патриляк. – Київ: Наш формат. – Львів: Часопис, 2012

Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003

Кадри з фільму

Данило Червоний — Микола Береза

Юрій Дорош — Максим Панченко

Уляна Волощук — Даша Плахтій

Агент Тадеуш Плучек — Олександр Ярмола

Друг Мирон і Зенон Лісовський — Андрій Мельник, Орест Пастух

«Листівки піднімали всі, хто бачив...»

«Усі четверо вперше тримали бойову зброю в руках».

*«Хіба нашому руху, Організації вчені люди не потрібні?
На розумних усе тримається!»*

*«Дорош мав із Дариною стосунки. Серйозні.
Вони той... ночували... В неї».*

*«Та я, вже не думаючи, послав першу кулю вгору,
другу й третю — відразу вниз, відганяючи нападників».*

Губи прошепотіли: «Ті... кай... Я... вже...»

Після екранізації літературного твору, як правило, виникає дискусія: що краще – книжка чи фільм? У випадку з «Червоним» сумнівів немає: це книжка та фільм, що здобули любов глядачів і читачів та доповнюють одне одного. Тому поява кінороману «Червоний. Без лінії фронту» як складової однойменного кінопроекту однозначно на часі.

Пилип Ілленко,

*голова Державного агентства України з питань
кіно*

«Червоний. Без лінії фронту» підтвердив реноме Андрія Кокотюхи як вправного майстра в царині пригодницької літератури. Автор відразу доразу «нарощує» свою історичну компетентність, і його художні твори щоразу більше нагадують документальні романи. Сюжет побудований надзвичайно вдало – подаючи інформацію про одні й ті

самі події з різних точок зору, ведучи розповідь від осіб з відмінними світоглядними переконаннями, автор розкриває цілу гаму емоцій, котрі супроводжували вчинки та переживання його героїв. Прочитаний текст провокує відчуття того, що йдеться про реальні події, реальних історичних героїв.

Іван Патриляк,

доктор історичних наук, професор

Переможець завжди один. Часто навіть не той, хто себе ним проголосив. І тому Данило Червоний вправно орудує ножом і пістолетом, а головне – силою волі, проти будь-якого наїзника, який приходить на його землю. Його Україна велика – від Донбасу до Львова. І Данило без революційних гасел та ефектних жестів робить те, що вміє робити найкраще. Воює.

Вахтанг Кіпіані,

головний редактор сайту «Історична правда»

notes

Примітки

1

Охоронне відділення та охоронна поліція в Польщі між двома світовими війнами.

Східна Малопольща (*пол.* Małopolska Wschodnia) – у міжвоєнний період (1920–1939) польська назва української Галичини, яка входила до складу Другої Польської Республіки. Адміністративно поділялася на Тарнопольське, Станіславівське та Львівське воєводства, де переважало українське населення.

Волинське воєводство – адміністративно-територіальна одиниця Другої Польської Республіки, утворена 1921 року з семи західних повітів Української Народної Республіки, раніше – Волинської губернії Російської імперії.

Йдеться про пацифікацію (умиротворення) – масштабну каральну акцію, яку схвалив особисто керівник польської держави Юзеф Пілсудський у вересні 1930 року. Операція тривала до кінця листопада й супроводжувалася насильством, убивствами, арештами українців за етнічною належністю. Руйнувалися господарства, кооперативи, хати-читальні, храми. Пацифікація викликала міжнародний скандал, бо документальні матеріали й фотофакти були передані українськими активістами в західну пресу. На підставі цього була подана петиція до Ліги Націй.

«Читанка для чемних діточок» – дитяча книжка, вперше видана у Володимирі-Волинському та надрукована у Львові з ініціативи Комісаріату Українських Січових Стрільців 1917 року.

Почаївський монастир у часи Другої Польської Республіки входив до складу Польської православної церкви. Її великими зусиллями вдалося вберегти від передачі в підпорядкування римо-католицької церкви. На території монастиря зберігалось, зокрема, українське православне життя.

7

Йдеться про Велику, або Першу, світову війну (1914–1918).

Четвертий відділ державної поліції Другої Польської Республіки мав окрему «референтуру спеціальних справ», яку популярно називали «політичною поліцією». Референтура була створена для діяльності проти українських національних політичних спільнот, передусім – Організації українських націоналістів, комуністів та діячів німецької громади Польщі. Поза тим кримінальний кодекс тогочасної Польщі покарання за політичні злочини не передбачав. Усі справи проти діячів українського підпілля порушувалися переважно за статтею «тероризм».

Організація Українських Націоналістів (ОУН) – український громадсько-політичний рух, що ставить собі за мету встановлення Української соборної самостійної держави, її збереження та розвиток. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала всі легальні українські партії Галичини як колабораціоністські. Заснована 3 лютого 1929 року у Відні, легалізована в Україні 1993-го як громадська організація. У міжвоєнній Польщі, через причетність членів Організації до антипольських акцій, у тому числі – силових, визначена терористичною й заборонена. Після вбивства провідника ОУН Євгена Коновальця у квітні 1938 року розділилася на два табори – радикальну ОУН(Б) й помірковану ОУН(М). За радянських часів ОУН визначалася уже як «профашистська» сила незалежно від розмежування.

Бере́за-Карту́зка – концентраційний табір (місце відокремлення, ізолювання), створений польською владою в 1934 році в місті Бере́за-Карту́зка на Берестейщині, тепер – територія Білорусі. Був місцем позасудового утримання противників керівного режиму в Другій Польській Республіці.

13–25 серпня червоні війська під командуванням Михайла Тухачевського почали наступ на Варшаву. Війська Армії УНР взяли участь в обороні Львова та Замостя, стратегічно важливих у цій військовій операції міст.

Галлер, Юзеф (1873–1960) – польський військовик, генерал армії, у серпні-вересні 1920 року командував обороною Варшави, став короткочасним ситуативним союзником війська УНР.

Йдеться про Розвідчу управу штабу Дієвої армії УНР, яку очолював генерал-хорунжий Борис Снігірив (1890–1921).

Алкогільний бізнес родини Бачевських засновано 1856 року у Львові. У період II Речі Посполитої алкоголь фірми Бачевських належав до двох найпопулярніших експортних товарів Польщі. Його популярність була такою, що в тогочасній польській літературі бренд «Waczewski» використовували як синонім до слова «горілка».

Книга поета, прозаїка, драматурга й педагога Миколи Утрина-Безгрішного (1883–1960), видана 1934 році в Рогатині, розповідає про долю п'ятнадцятого куреня, створеного як вишкільна військова організація у війську Українських Січових Стрільців 1916 року.

«Робітництво і релігія-ідея-преса-вкладка: найкоротша історія України для діячів» – твір письменника, публіциста, політичного діяча Осипа Назарука (1883–1940), побачив світ 1926 року в Чикаго.

Військова референтура ОУН – керівний орган, створений після затвердження на Першому Конгресі Українських Націоналістів у Відні (1929 р.) програмних документів Організації. Згідно з документами Першого Конгресу, Військова референтура «...веде організацію військового вишколу, розробляє пляни організації армії і фльоти, узгіднює діяльність українських військових організацій». Одночасно з центральною військовою референтурою Проводу на еміграції Крайова екзекутива ОУН на західноукраїнських землях утворила власну військову референтуру, яка опікувалася військовими вишколами та, спільно з бойовою референтурою, бойовими акціями підпілля. У 1937–1938 рр. з ініціативи військової референтури сформовано бойові партизанські відділи під загальною назвою «вовки».

Від початку 1930-х років до створення Служби безпеки ОУН (1940 р.) як окремої референтури в структурі Організації діяли внутрішня й зовнішня розвідки. Внутрішня займалася слідством щодо членів ОУН та викриттям зрадників усередині. Зовнішня протистояла польській дефензиви й поліції та збирала дані про розміщення окупаційних військ на західноукраїнських землях.

Роман *(діал.)*.

Партизанські загони (*діал.*).

«Амурські хвилі» – вальс російського композитора Макса Кюсса, написаний на початку 1900-х років.

Гebітскомісар, або окружний комісар, – чиновник німецької окупаційної адміністрації під час Другої світової війни. Керував округою, мав повну владу над місцевим населенням та його майном.

Окраїни давньої Польщі (зазвичай про українські землі).

Уживається для підтвердження чого-небудь або запевнення в чомусь тощо (*розм., заст.*).

«До зброї!» – журнал, видання Головного командування УПА. Видавався в підпіллі з липня до грудня 1943-го на території окупованої України.

Ставка Верховного Головнокомандування – найвищий орган військового управління, який у роки радянсько-німецької війни керував Збройними силами СРСР. Планувала кампанії й стратегічні операції, ставила завдання фронтам і флотам, контролювала виконання поставлених завдань тощо. З липня 1941 року головою Ставки став Йосип Сталін.

НКДБ СРСР – Народний комісаріат державної безпеки, створений як окрема структура, виділена з НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ). Четверте управління займалося організацією диверсій і терору на зайнятих німцями територіях. До цих функцій входила також боротьба з національними та політичними рухами, які проповідували ідею національної незалежності й закликали до повалення окупаційних влад, у тому числі – радянської.

Місто Кристинопіль, від 1951 року – Червоноград Львівської області.

Боково-Антрацит, місто в Луганській області. Перейменовано в Антрацит 1962 року Указом Президії Верховної Ради УРСР.

Бійці шуцманшафтів – «охоронних команд», що, як правило, формувалися з місцевого населення та військовополонених. Спочатку перебували в складі допоміжної поліції Третього рейху на окупованих територіях у роки Другої світової війни. Ці каральні батальйони діяли під безпосереднім командуванням німців та разом з іншими німецькими частинами.

Дід – неофіційне прізвисько Сидора Ковпака (1887–1967), командира Першої Української партизанської дивізії. Під час першої радянсько-української війни (1917–1921) очолював диверсійний більшовицький загін, боровся з військами гетьмана Скоропадського. Згодом закінчив спеціальну школу ОДПУ з підготовки організаторів підпільної та партизанської боротьби. Радянсько-німецьку війну зустрів у віці 54 років, специфічна зовнішність робила його старшим на вигляд.

Указом Президії РСФСР від 26 листопада 1943 року селище Воркута набуло статусу міста республіканського значення зі збереженням назви. Того ж року в СРСР офіційно запровадили поняття каторжних робіт як форму покарання.

ВОХР – війська внутрішньої охорони в складі НКВС СРСР, також – воєнізована відомча охорона підприємств та установ, що має право на носіння вогнепальної зброї.

Вільнонайманий працівник на території, де діють особливі закони. Передусім ідеться про міста, прилеглі до концентраційних таборів, табірних пунктів і такі, які утворюються й розвиваються довкола великих підприємств стратегічного значення. Без дозволу керівництва звільнитися не міг, але мав більше прав, ніж звільнений в'язень.

Мордвинов (Шефтель), Борис Аркадійович (1899–1953) – російський радянський театральний діяч, заслужений артист РСФСР. 1940 року арештований органами НКВС, 1941 року засуджений до трьох років виправних робіт. Звинувачення – шпигунський зв'язок. У 1943–1946 рр. був художнім керівником Воркутинського театру ГУЛАГу.

Металургійна вертикальна піч шахтного типу, призначена для виплавки чавуну або феросплавів із залізної руди.

Орлова, Любов Петрівна (1902–1975) – російська радянська актриса театру й кіно, лауреатка двох Сталінських премій. Професійна співачка (лірико-колоратурне сопрано), співала й танцювала сама в усіх фільмах за своєю участю. Комедія «Весна» (1947) знята на чеській студії «Баррандов», московську натуру та інтер'єри здебільшого відтворювали в чеських павільйонах. Пісня «Журчат ручьи» (музика Ісака Дунаєвського) з цього фільму у виконанні Орлової стала одним із «народних» хітів повоєнного СРСР.

Виходок – одна з назв туалета.

Актування – тут: дострокове звільнення з місць позбавлення волі через хворобу, інвалідність, відповідно – втрату працездатності. Підставою для цього є акт, складений лікарем після обстеження.

Козін, Вадим Олексійович (1904–1994) – радянський естрадний співак, ліричний тенор, композитор, автор більше сотні текстів для пісень. Платівки не випускалися після 1945 року, відколи Козін був засуджений за мужолозтво, покарання відбував на Колімі. Концертну діяльність відновив після звільнення в 1950-му, за дев'ять років знову був засуджений, решту життя провів у Магадані.

Йдеться про радянську комедійну стрічку «Трактористи» (1939, реж. І.Пир'єв), у якій роль Савки, тракториста-алкоголіка й порушника трудової дисципліни, зіграв актор Петро Алейников. Куплети в його виконанні «Здравствуй, милая моя, я тебя дождался, ты пришла, меня нашла – а я растерялся» були дуже популярні в сталінському СРСР, а роль зробила актора однією із суперзірок радянського кіно.